

57779

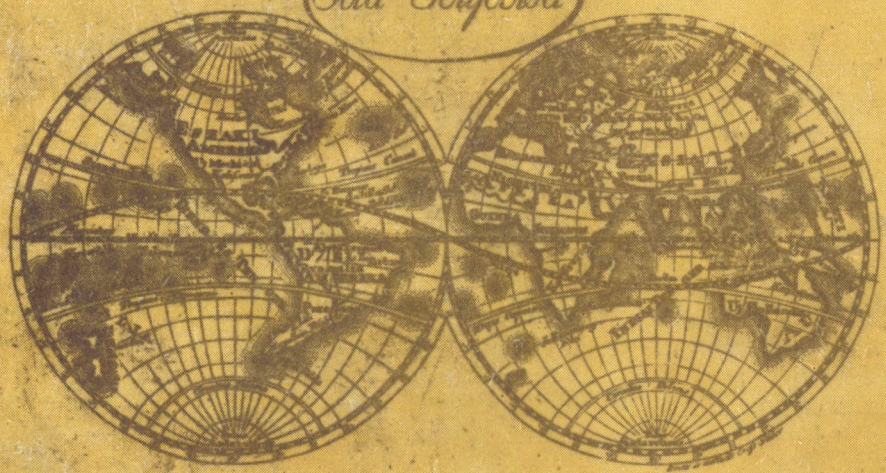
57779

VILÁGTÖRTÉNET

1985 JUL 0 9

Föld Golyóbisa

'85/1

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1985

1. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

L. Sz. Csikolini: A szociális utópia mint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti korszak társadalmi gondolkodásának jellegzetes formája	3
A. M. Csisztozvonov: A kapitalizmus manufakturális szakaszának néhány alapvető törvényszerűségéről	17
Hanák Péter: A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet Marx gondolatrendszerében	31
Kosáry Domokos: A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a korabeli gazdaságpolitikai törekvések Magyarországon 1790–1848	39
Niederhauser Emil: A nemzeti megújulás – az ideológiai átmenet egyik törvényszerűsége Közép- és Délkelet-Európában	43
Pach Zsigmond Pál: A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet megkésésének problémája a magyar fejlődésben	53
Vörös Károly: A feudális intézményrendszer válsága Magyarországon és a polgárosítására tett kísérletek a polgári forradalom előtt	66
Kun László: Az újkori olimpiai mozgalom alapjainak lerakása (1894–1914)	80
Otto Mayer: Visszapillantás az I. Olimpiai Játékokra	103
Horst Ueberhorst: A Jahn-kép új vonásai	116
A. Azeez Taha: Afrika sportja és az olimpizmus	129
Horváth Katalin: Gondolatok Gerhard Lukas Sport az ókori Rómában című könyvéhez	139
<i>Bevezető</i>	
Sági Marianne: „A boldogság eszméje a középkorban” (Beszámoló a X. Amiens-i konferenciáról – Amiens, 1984. március 22–25.)	146

... a „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collé-
... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
... könyv betűmintáinak és földgömbbrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 120.– Ft, példányonkénti eladási ár: 30.– Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

**Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György**

8415411 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

Az MTA Történettudományi Intézete és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Egyetemes Történeti Intézete már évek óta együttműködik a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet történeti problémáinak feldolgozása terén. Ennek az együttműködésnek a során 1984. október 16-án Budapesten közös konferencia zajlott le ebben a témakörben. Az alábbiakban közöljük a konferencia alapjául szolgáló, előzetesen kölcsönösen megküldött referátumok szövegét. A konferencián csak ezek rövid összefoglalása hangzott el, hogy maradjon idő az eszmecsereére, vitára. A vita elsősorban az átmenet periodizálásának kérdései körül bontakozott ki, de egyéb elvi-módszertani problémákat is érintett.

L. SZ. CSIKOLINI:

A SZOCIÁLIS UTÓPIA, MINT A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA VALÓ ÁTMENETI KORSZAK TÁRSADALMI GONDOLKODÁSÁNAK JELLEGZETES FORMÁJA

A szociális átalakítás tervezeteiben történt alapos elmélyülés, amelyekben oly gazdag a 16–17. századi európai irodalom, arról győzött meg bennünket, hogy a szociális utópia lényegesen nagyobb szerepet játszott ennek a korszaknak a társadalmi gondolkodásában, mint amilyennek az az első pillanatra tűnhet. Ennek az előadásnak is az a célja – nem bocsátkozva részletekbe –, hogy áttekintést nyújtson a szociális utópia legjellegzetesebb vonásairól, amelyek fényt vetnek a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti időszak népei szellemi fejlődésének specifikumaira is.

A híres francia humanista Guillaume Budé – Morus Tamás „Utópiájá”-hoz írott bevezető levelében (1517. évi kiadás, Párizs) igen elismerően nyilatkozott az „Arany könyvecske” szerzőjéről: Morus „megmutatta nekünk a boldog élet példáját és arra oktatott, hogyan éljünk.”¹ Ezek a szavak figyelemreméltóak: a Morus művéhez való legkomolyabb viszonyulásról és gondolatainak mély megértéséről tanúskodnak.

Még elismerőbben szólt erről a munkáról A.F. Doni, aki először adta ki Morus könyvét olasz nyelven (1548). A könyvhöz írott ajánlásában Doni annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az olvasó a mű-

ben „a legjobb szokásokat, jó rendet, bölcs rendelkezéseket, istenfélő oktatásokat, igazi kormányzást és igaz embereket, valamint jól berendezett városokat és intézményeket, igazságosságot és könyörületeset” talál. Morus ideális államát nem Utópiának (Seholhely), hanem „Eutópiá”-nak, azaz boldog országnak nevezte. A kis könyv teljes címe így hangzott: „A nemrég felfedezett állam, amelynek kormánya Eutopia szigetén van, ahol új módszerek figyelhetők meg, ti. hogyan irányítsák az államokat, hogyan kormányozzák a népeket, hogyan kell a szenátoroknak törvényeket alkotni a legelmélyültebb bölcsességgel, amely történet nemcsak hasznos, de szükséges is. Morus Tamás londoni polgár műve.”²

A cím egyáltalán nem egyezett az eredetivel, de teljesen megfelelt a kor szellemének. Doni szavai és az „Arany könyvecske” címének megváltoztatása nemcsak azért érdekesek, mert hangsúlyozzák a mű aktuális voltát, de tükrözik a korszaknak azt a határozott tendenciáját, hogy törekednek a társadalom ideális formáinak megtalálására.

Ez a tendencia világosan megfigyelhető Francesco Sansovinonál is, aki többször újrakiadta az „Utópiá” második könyvét olasz nyelven. Morus „elkeseredve századunk szokásain – jegyezte meg Sansovino –, az emberekre hagyta a boldog népről készített leírását, amelyet kitűnő törvényekkel kormányoznak és amely békében és boldogságban él.” Morus ezt azért tette, „hogymutassa az embereknek, hogyan lehet jól, boldogan élni.” És „bár kitalált dolgokról van szó, az olvasó sok igazat és hasznosat nyerhet a maga számára az új reformok megalkotásakor vagy az új államok létrehozásakor.”³

Mint ismeretes, az Utópiá nagy visszhangot váltott ki. Rögtön az első kiadást (1516. Louvain) követték az újak: a párizsi (1517.), a két bázeli (1518.). Az ötödik a firenzei volt 1519-ben. A 16. században Morus könyvét elkezdték lefordítani az élő európai nyelvekre: németre (1524.), olaszra (1548.), franciára (1555.), angolra (1551.), hollandra (1553.). Az „Arany könyvecske” jelentős hatással volt a haladó eszmék fejlődésére a következő korszakokban is, elősegítette az utópista-kommunista elképzelések megerősödését. A könyv megjelenése lökést adott a – szociális lényegét tekintve – legkülönbözőbb utópista irodalom kialakulásához. De amúgy is, a 16. század kezdetétől fogva Európa könyvpiacán folyamatosan jelentek meg a legeslegjobb társadalmi berendezkedésről szóló mindenféle tervezetek, többet közülük pedig kéziratban terjesztettek. Ezek a művek a lét értelméről, a boldogság és az igazságosság lényegéről folytatott heves vitákban születtek meg. Itáliai és német humanisták, mindenféle színezetű vallási reformátorok, a parasztok és a városlakók ideoló-

gusai, a francia „monarchomachos”-ok – mindegyik a maga módján vázolta fel az ideális államot.

Néhány polgári történész véleménye ellenére, akik megpróbálják kisebbiteni a hasonló jellegű irodalom jelentőségét, különösen az utópikét, amelyekben a kommunista eszmények megfogalmazódtak (pl. Morus és Campanella műveit véletlennek és nevetségesnek vélték⁴), a bennünket érdeklő korszakban a szociális átalakulás tervezeteihez való visszanyúlás teljesen komoly volt. Elegendő megemlíteni, milyen elszántan dolgozott egész megpróbáltatásokkal teli életén keresztül Campanella a „Napállam”-on, annak az államnak az „Alkotmány”-án, amelyért harcolt⁵, s megvalósítva elképzelését, elérte annak kiadását és összekapcsolta ezzel a világ átalakításának terveit.⁶ Nagyon komolyan értékelték a „Napállam”-ot kortársai is – Tobius Adami, Johann Valentin Andree (a „Christianopolis” c. utópia szerzője, amely műben felfedezhetők Campanella eszmei hatásának nyomai), Gabriele Naude francia tudós pedig a „Napállam”-ot mély filozófiai értelemmel teli és gyakorlati tanácsokban gazdag, legkitűnőbb alkotások közé sorolta, amely tanácsok arra tanítanak – követve a bölcs oktatást –, hogyan tudná az állam megtalálni a kormányzás tartós alapjait és reményteljes formáit, hogyan lennének az emberek jobbak annál, mint amilyenek.⁷

Mivel magyarázható az utópista irodalomnak ilyen fejlődése ebben a korszakban? A társadalom átalakításának vágya miért öltött ilyen sajátos formát? Az óhajtott államról szóló tervezetek, amelyeket az utópisták ajánlottak, leírása miért változott át „útleírásos regényekké” és más hasonló jellegű művekké?

Ezekre a kérdésekre adandó válaszok mindenekelőtt magában a korszak jellegében keresendők: a történelmi evolúció specifikumában és a népek szellemi fejlődésének sajátosságában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti időszakban.

Mint az jól ismert, ez bonyolult, döntő mozzanat, az ún. eredeti tökefelhalmozódás, előre nem látott szociális kollíziók, a reformáció és az ellenreformáció, a szabad gondolat kegyetlen üldözésének kora volt, amelyek arra készítettek, hogy az aesopusi nyelvhez és a nikodémizmushoz forduljanak, az első polgári forradalmak és hatalmas parasztfelkelések időszaka. A társadalom feudális pillérenek lerombolása a népek életének minden szféráját érintette, megváltoztatva mindennapi életüket és szokásaikat, az állami berendezkedés formáinak változásával járt együtt. A gazdasági szférában történt forradalmi átalakulást az ideológia területén végbement gyökeres változások hívták életre. És ez érthető: „Az anyagi élet

termelési módja – tanítják Marx és Engels – szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában.”⁸

Ez a rombolás a társadalom legkülönbözőbb rétegeinek elkerülhetetlen destabilizációját, szervezetlenségét és elégedetlenségét idézte elő, kezdve a közvetlen termelők pauperizációnak alávetett tömegétől, egészen a korai burzsoáziáig (amely még nem vívta ki a kívánt dolgot) és az uralkodó osztály képviselőiig, akik elvesztették korábbi pozícióikat.

A bonyolult helyzet új feladatokat vetett fel, amelyek elméleti értelmezéseket követeltek. Az állam szerepének kérdése mind aktuálisabb lett, tanulmányozása pedig a politikai elmélet viharos fejlődéséhez, a többi humán tudománytól történő elkülönüléséhez vezetett, amelyekkel az előző korszak humanistáinak tanításaiban összeforrott. A 16–17. századra a politikai gondolkodás soha nem látott fellendülése volt jellemző, amelyről meggyőzően tanúskodnak Machiavelli, Bodin, valamint követőik és ellenfeleik tanításai. A szociális-gazdasági viszonyok dualizmusa pedig, amely az uralkodó feudális és az erőre kapó korakapitalista viszonyok egyesítésében és ellenállásában jutott kifejezésre, elkerülhetetlenül megnyilatkozott a politikai elméletek, azok ellentmondásának és következetlenségének jellegében.

Amennyire sajátos, végső soron olyannyira ellentmondásos volt a reneszánsz kultúra hatása a népek szellemi fejlődésére. Óriási hatás az európai társadalmi gondolkodás alakulására közismert. A humanizmus jelentőségét az új világnézet fejlődésére nézve nehéz túlbecsülni. Éppen a humanizmus segítette elő a gondolkodás szekularizációját, az emberi értelemben az egyházi dogma elnyomó hatalma alól történt felszabadulását, az emberi alkotó erők és lehetőségek felfedezését, emelte tekintélyüket, megszabadította az akaratot. Az igazság szabad kutatására, a világ megismerésére való felhívás az értelem és a tapasztalat segítségével, nem pedig a vak hit útján, hozzájárultak a természetfilozófiai elképzelések fejlődéséhez, a panteizmushoz, a deizmushoz, később pedig az ateista képzetek megszületéséhez. Mindez meggyorsította az emberiség haladását a világmindenség materialista felfogása felé vezető hosszú úton. A reneszánsz korában sikereket értek el magának az embernek, természetének és lehetőségeinek megismerésében. Pomponazzi tanítása a lélek halandó voltáról arra készítetett, hogy felülvizsgálják az ember földi rendeltetésének kérdését, minthogy más, úgy tűnik, nem volt adott. Machiavelli műveinek segítségével az emberek közelebb jutottak koruk társadalmi viszonyai antagonisztikus jellegének megértéséhez. Machiavelli érzékeny csapást mért a középkorban uralkodó providencializmusra is (amely a történelem fo-

lyamatát az isteni gondviselés beavatkozásaként magyarázta), első ízben fejtve ki azt a gondolatot, hogy a vallás kultuszai az emberi ész szüleményei és egyik, vagy másik állam védelmére alkották meg őket. Szokatlan nyíltsággal tárta fel a korábbi firenzei titkár a politika titkos mozgatórugóit, hangsúlyozva, hogy annak alapját az állami érdek (ragion di stato) képezi.

A reneszánsznak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti korszak társadalmi gondolkodására gyakorolt jótékony hatásáról beszélve azonban nyilvánvalóan nem elégedhetünk meg csupán azzal, hogy konstataljuk a pozitív mozzanatokat, amelyeket ez a hatás az ideológiában eredményezett, új világnézetet hozva létre. A humanizmus, mint a reneszánsz is, egészében véve bonyolult jelenség, amelynek képviselői az idealizmus talaján maradtak. Az a humanistáknak tulajdonított emberközpontú meggyőződés, hogy törekedjenek az ember felemelésére, hogy őt „isteni természetű”-vé tegyék, elkerülhetetlenül arra vezetett, hogy eltúlozták az egyénnek a történelmi folyamatban játszott szerepét, megerősítette a politikai elmélet utópista tendenciáit. A természetről és a társadalomról alkotott tanítások világnézeti alapjai egészében véve idealisták és eklektikusak maradtak, mint az akkori kor egész természetfilozófiája, amely „a még ismeretlen valóságos összefüggéseket eszmei, fantasztikus összefüggésekkel pótolta, a hiányzó tényeket gondolati képekkel egészítette ki, a valóságos hézagokat a pusztá képzelettel töltötte ki.”⁹ A humanizmus hatása alatt a közjót még hosszú ideig az emberek jótévőivel kapcsolták össze, az államok szegénységét és boldogtalanságát pedig azok bűneivel magyarázták. Innen az oly nagy figyelem a nevelés kérdései iránt, innen ered a politikának az erkölccsel, a pedagógiával, a történelemmel való elválaszthatatlan kapcsolata. Machiavelli és követőinek felfedezései nem tudták teljesen lerombolni ezt a kapcsolatot. De hiszen maga „A fejedelem” szerzője, minden realizmusa és éles meglátásai ellenére, szintén az illúziók fogságában élt, reményeit az erős személyiségbe helyezve, aki hajthatatlan akarattal és bátor elmével rendelkezik. Lényegében véve, ő is csatlakozott azokhoz, akik az ideális kormányzót keresték, amivel már régen foglalkoztak a humanisták Collucci-tól, Salutati-tól és Alberti-től kezdve Erasmusig és de Jevera-ig és végül Machiavelli is megalkotta a maga sajátos utópiáját a korai itáliai polgárság érdekeinek megfelelően.

Még egy körülményt kell figyelembe vennünk. Bármennyire paradox módon hangzik is, de a reneszánsz emberének tulajdonított racionalizmus, amely oly fontos szerepet játszott a középkori népbútítással folytatott harcban, minden erős oldala ellenére, ama körülmények között

néha szintén hozzájárult az idealista képzetekhez, megerősítette az abban való hitet, hogy az emberiségnek lehetősége van bűneinek kijavítására a meggyőzés, az igazság megértése és a közösségi élet bölcs szabályai kidolgozása segítségével, e közösség alapjainak gyökeres megváltoztatása nélkül, békés úton. Innen az a törekvés, hogy világosan, hatásosan, lebilincselően írjanak, az igaz dolgokat párbeszédnek, regénynek, poémák, stb. formájában fejtsek ki. Innen az ebben a korszakban megnyilvánuló különös érdeklődés a jogi kérdések iránt, a törvényhozók szerepének eltúlzása, az arra irányuló kísérlet, hogy az emberi törvényeket, mint az örök bölcsesség, az isteni igazságosság, a természeti törvény forrásait határozzák meg. Mindezek hatással lehetnek az akkori kor politikai elméleteinek jellegére, az utópiához való vonzódásukra.

És mégis, az ún. eredeti tőkefelhalmozódás korában az emberek fel tudták hívni a figyelmet a szociális-gazdasági jelenségekre. A szociális elmentmondások feltárása, a hatalomért és a tőke birtoklásáért vívott könyörtelen és kegyetlen harc fellebbentették a fátylat a dolgok valós állásáról. Éppen abban az időben kezdtek formálódni a világosabb képzetek a vagyoni viszonyoknak, mint az állami berendezkedés ilyen vagy olyan típusait meghatározó szerepéről és jellegéről. (Jellemző pl. Donato Gianotti tanítása a „kevert kormányzás”-ról, amelynek lényege Gianotti szerint, hogy az uralkodó jellembeli tulajdonságától függően cserélődnek a rendek az államban.) Mindez hatással volt a 16–17. századi társadalmi ideálok kialakulására.

Minden korszak megalkotja a maga eszményeit a szociális berendezkedésről. Az egyik formációból a másikba való átmeneti időszakban, amikor megváltozik a társadalom gazdasági alapja és a tulajdon jellege, amelyek meghatározzák a szociális viszonyok rendszerét, az állam berendezkedéséről és a közjólétről felvetett kérdések különös hangsúlyt kapnak. „Népről népre, korról korra olyannyira változtak a jóról és a rosszról való képzetek, hogy egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondtak. (...) ... a morál (...) mindig osztálymorál volt: vagy az uralkodó osztály uralmát és érdekeit igazolta, vagy pedig, mihelyt az elnyomott osztály eléggé hatalmassá vált, az ezen uralom elleni lázadást és az elnyomottak jövő érdekeit képviselte.”¹⁰ Így volt ez a bennünket érdeklő korszakban is. A „legjobb” államtípus keresése is az akkori kor politikai és szociális gondolkodásának egyik legjellegzetesebb vonása lett, a történelmi folyamatról alkotott képzetek tökéletlen voltával összefüggésben pedig a szociális utópia e politikai és szociális gondolkodás egyik jellegzetes formájává vált.

A tökéletességről alkotott képzetek azonban nemcsak koronként

különböztek egymástól. Nem egyformák ezek egy formáción belül sem, mivelhogy különböző osztályok hangulatait és érdekeit tükrözik. A kapitalista viszonyok genezisének korában, amikor az új osztályok éppen csak megszülettek és a régiak még nem tűntek el, mint ismeretes, teljesen bonyolulttá vált a társadalom szociális struktúrája. Természetes, hogy e feltételek között a legkülönbözőbb hangulatok és érdekek léteztek. Annak a kornak a politikai irodalma eléggé világosan tükrözte ezt a jelenséget. A társadalom átalakításának utópista tervezetei egészen különböztek szociális céljukat illetően. Morus, Doni, Campanella utópiái mellett, amelyekben kifejlődnek a humanista nézetek, mindenfajta egyenlősítő eszményeket találunk, a garamantok félig legendás népének a leírását Ludovico Zuccolo „Boldog városá”-ban, ahol a nép teljes egyenlőségben és szegénységben él. Francis Bacon „Új Atlantis”-a és John Harrington „Oceania” c. műve sok rokon vonást mutat ugyancsak Zuccolo „Evandriai állam” c. munkájával, Rabelais telemi kolostora pedig F. Patrizio „Boldog államá”-val: ezek nem érintették a fennálló társadalmi rend alapjait. Szembetűnő azonban, hogy jóllehet a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti időszak utópiái szociális lényegüket tekintve különböztek egymástól, sok közös vonás volt található bennük.

A külföldi történetírásban meglévő tendenciával – ahol a 16–17. századi utópiákat úgy mutatják be, mint valami, a reneszánsz humanizmusával és kultúrájával ellentétes jelenséget – szemben mi arra a következtetésre jutottunk, hogy e korszak íróinak sok alkotása szorosan kapcsolódik a reneszánszhoz, annak eszméiből merítették. Sőt a „konzervatív” utópiákban is érződik a reneszánsz eszméinek hatása. Jelentős mértékben ezzel magyarázható a különböző szociális érdeklődésű írók nézeteinek bizonyos hasonlósága: a társadalmi jelenségek racionális megközelítése, a természetfilozófiához való vonzódás, a reális valósághoz történő kritikai viszonyulás; a szociális betegségek szigorú bírálata időnként ugyanolyan éles volt az ún. „konzervatív” utópiákban is, amelyek a feudális rendet és a katolikus egyházat védelmezték. (Lásd pl. Agostini „képzeletbeli államá”-t¹¹.) Az emberi élet berendezkedésének tökéletlen voltát ezek gyakran a természettől és az egyenlőség törvényeitől, a természeti embertől való elfordulással próbálták magyarázni, amivel kapcsolatosan az irodalomban újjáéledtek és újszerű értelmezést kaptak az aranykorról, a boldog vademberről szóló mítoszok, akit nem rontott meg a civilizáció. Az utóbbi motívum különösen a 18. században erősödött fel.

Ez kifejezésre jutott abban az érdeklődésben is, amelyet a társadalom átalakítását tárgyaló utópista tervezetek szerzői az ókori írók – Pla-

ton, Arisztotelész, Cicero, Seneca, Vergilius, stb. – művei iránt nyilvánítottak, bizonyítékokat merítve belőlük nézeteik igaz voltára. Természetesen, az ókori szerzők felé való fordulás nem jelentette az ő eszméik közvetlen és feltétel nélküli átvételét: a múlt nagy gondolkodóinak véleményeit megváltoztatták, igazították az adott pillanat feladataihoz. De az irodalmi hagyomány, jelentősége ellenére, nem lehet meghatározó. Elsődleges a valóságos élet hatása volt, ellentmondásainak egész sokféleségében, a maga összes szociális és osztálykonfliktusával.

A 16–17. század gondolkodóinak humanizmusával rokon vonást mutat a politikának még mindig szoros kapcsolata az etikával és a pedagógiával. A pedagógia fontos politikai tudomány maradt: sok utópista álmódosított arról, hogy a nevelés segítségével átalakítja a világot, eltörli a bűnököt és gonosz dolgokat, közülük is főleg a kapzsiságot. A humanista hagyomány ereje az emberi élet értékéről alkotott ítéletekben is megnyilvánult. Ideáljuk – a fizikailag és lelkileg egészséges, kiegyensúlyozott, sokoldalúan művelt ember.

Minthogy pedig az utópista tervezetek szerzői a feudalizmus folytatólagos uralma idején éltek, amikor „az egyház dogmája volt mindenfajta gondolkodás kiindulópontja és alapzata”¹², többé-kevésbé a vallási elképzelésekhez kapcsolódtak, a világnézet természetfilozófiai elemei általában megfértek és egyesültek a korai kereszténység idealizmusával. Sokan megkísérelték, hogy kibékítsék a keresztény vallást a természetfilozófiával és a racionalizmussal.

Mindenki óhajtotta a politikai helyzet stabilitását és vágyott a békére, arra, hogy megszűnjenek a háborúk és a vallási ellentétek. Az utópisták műveiben tükröződött a humanizmusra jellemző viszonyulás az aktív tevékenységhez és a munkához, elítélték a tétlenséget, dicsérték az alkotó-teremtő embert, aki a közjóért él. Az utópisták magasra értékelték az időt, felléptek annak haszontalan eltöltése ellen, arról ábrándoztak, hogyan csökkentsék a mindennapi gondokat a tudás megszervezése és a lelki felemelkedés javára. Elítélték koruk erkölceit, hangsúlyozták a családi viszonyok függőségét a pénz hatalmától, ideális államaikban azonban rendszerint megőrizték a patriarchális családot és a nők alávetett helyzetét. Kivételt csupán Doni és Campanella képeztek.

Sok író fontos vívmánya volt a társadalmi viszonyok antagonsztikus jellegének megértése. De Machiavellitől és másoktól eltérően, akik a pártok harcát az állam természetes állapotának tartották, az utópisták a szociális antagonizmus meggyengüléséről ábrándoztak, naivan hittek a társadalmi harmónia megvalósításának lehetőségében a rendek és osztá-

lyok eltörlése nélkül. Másképp gondolkodott Morus, Doni, Campanella s a későbbi utópisták-kommunisták, nem táplálva hasonló illúziókat.

A bennünket érdeklő korban a szociális utópia ellentmondásos jellege különösen egyértelműen nyilvánult meg az emberi szabadsághoz és a rabság problémájához való viszonyban. Egyrészt a humanista elvek iránti odaadás a személyes szabadság igen magas értékeléséhez vezetett („a szabadság — a természet legfőbb ajándéka” — jegyezte meg Leonardo da Vinci). Ezzel együtt az utópisták rendszerint, így vagy úgy igazolták a „természeti rabság” létét, időnként pedig a fizikai munkát végző emberek alávettét helyzetét is. Megjelennek a rabok Morus „Utópiája”-ban is, sőt a „Napállam”-ban is, amely a legkövetkezetesebben védelmezte a kommunista elképzeléseket. Ez az ellentmondás teljesen egybevág az átmeneti korszakban élt emberek felfogásával, amikor nemcsak hogy fennmaradt a még feudális rend, hanem ráadásul újjáéledt a rabszolgaság, virágzott a rabszolgakereskedelem, amely az eredeti tőkefelhalmozás egyik forrása lett.

Hangsúlyozzuk azonban, hogy több utópista nézeteiben meglévő jellegzetes vonások hasonlósága nem tartható meghatározónak. Az emberi boldogságról és a közjó, a tökéletes társadalom legfőbb alapjainak alapvető lényegéről vallott felfogásuk nem volt egységes. Éppen ebben nyilvánult meg a legvilágosabban munkásságuk osztályjellege.

A 16–17. századi utópiák jellegére mélyen rányomták bélyegüket a reformáció és az ellenreformáció. És ez érthető: a vallási ellentét mögött ebben az időben bizonyára „igen kézzelfogható világi érdekek rejlettek”. A konzervatív utópiák szerzői rendszerint becsmérő szavakkal illették a reformációt, a szociális átalakulás hívei pedig a katolikus egyházat ítélték el. Eszméik gyakran rokonvonásokat mutattak az eretnekek és a népi reformáció képviselőinek tanításaival; ebben az esetben a protestantizmus elutasítása a katolicizmus szigorú bírálatával járt együtt. A reformátorok egy részére jellemző volt, hogy a hit szabad megválasztására szólítottak fel; figyelemreméltó, hogy a vallási türelem elve már Morus „Aranykönyvecskéjében” is elhangzott és Francesco Luccinak Morustól oly távolálló „Katolikus (ökumenikus—L.Cs.) államá”-ban. És mégis, a hithez való legkülönbélebb viszonyulásban, a „legjobb” államtervezetek szerzői határozott hasonlóságot is felmutattak; ilyen vagy olyan módon meg akarták szüntetni a vallási ellentéteket. Az ilyesfajta egyetértés okai szemmel láthatóan mindenekelett a vallás politikai szerepének eléggé világos értelmezésében gyökereznek, amely felfogásuk szerint, képes a népeket egyesíteni. A vallási fanatizmus, mások meggyőződésével szembeni türelmetlen-

ség – akadály volt az általános egyetértés felé vezető úton. Ebben a vonatkozásban kiábrándulásukat időnként a protestantizmus hívta életre (a kiábrándulás még az evangélizmus hű követőjénél, Andree-nél, a Christianopolis szerzőjénél is mutatkozott). És hozzá még kész volt mindenütt az uralkodó réteg szolgálatára, a más nézetek vallási üldözésében pedig a lutheránusok és a kálvinisták „túltettek a katolikusokon”. Dogmáik, amelyek lebecsülték az ember méltóságát, tagadták a szabad akaratot, szembenálltak a humanista etikával. (Az utóbbit bizonyos mértékben indokolhatja Morusnak a lutheránusokkal szemben történt fellépése is.) Figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy az ellenreformáció győzelmének viszonyai között vált leginkább nyilvánvalóvá, mennyire erős volt a katolikus egyház, mint politikai szervezet. Ennélfogva jelentkezik időnként az a törekvés, hogy felhasználják azt – ti. a katolikus egyházat – (előzetesen megváltoztatva és megjobbítva), mint erőt a világ megújítására. (Ez a motívum végighúzódott *Campanella politikai értekezésein*.)

A fő nézetkülönbséget a tulajdonról szóló kérdés okozta. Az uralkodó szociális viszonyok hívei állhatatosan megkerülték a kialakult tulajdon problémáját, olyan illúziókat tápláltak, hogy tervezeteik nyomán létrehozható az erős állam, amely mentes a belső harcoktól, ahol érintetlenek maradnának privilégiumaik (patrici, paruta). Az új arisztokrácia és a kialakuló burzsoázia képviselői (Bacon, Harrington) igen kitartóan igazolták azoknak a pilléreknek megingathatatlan voltát, amelyek a magántulajdonon nyugszanak.

Ennek a kornak az egalitáriánus ideáljaiban a legkülönfélébb árnyalatok mutatkoztak, amelyek tisztán polgári gondolatot is tartalmaztak, irányulva úgy a feudális arisztokrácia prerogatívái, mint a szegénységben élők vagyunközösségének és egyenlőségének nézetei ellen. Az egyenlő tulajdonra történt felhívásokban gyakran hallatták szavukat a városiakok, azt követelve, hogy állítsák vissza a városi hatóságokat, amelyeket az abszolutista tendenciák semmisítettek meg (jellemző ez Itáliára). Sokan javasolták a közepes jövedelmű emberek egyenlőségét. A fényűzés és a harácsolás elleni fellépések együttérzésre találhattak a feudális urak körében is, ami szintén az egyenlősítő tervezetek megalkotásához vezetett, amelyeknek feladata végső soron – nem érintve az egyház és az állam érdekeit – a tulajdon egyenletesebb elosztásának kifejtése volt, ami gyengítette volna a belső harc feszültségét (tervezet Albergati földjeinek szétosztására).

Észre kell azonban vennünk, hogy korántsem követhető mindig pontosan egyik vagy másik szerző kifejezett kapcsolata valamiféle meghatáro-

zott csoportosulás érdekeivel, minthogy ebben a korban azok összefonódtak; beleértve a közepes tulajdonnal rendelkezőket is, teljesen különböző jellegű kategóriák voltak. A szegény nép, a közvetlen termelők, a parasztok és kézművesek álma a vagyoni egyenlőség volt, amelyben nem nehéz felfedezni arra irányuló törekvésüket, hogy megőrizték a társadalomban azt a helyet, amelyet szükségszerűen elvesztettek a céhes ipar hanyatlásának, illetve a vagyonosoknak a paraszti földbirtokra történt támadásai következtében. Az egalitáriánus tételek, tükrözve azok hangulatát, a mértékletességre, az anyagi szükségletek korlátozására, a munkára való felhívással kapcsolódtak össze. Az ilyen utópiákban a burzsoá-ellenes jegyek a régi rend védelmében létrehozott motívumokkal egyesültek, összekapcsolódva a feudális korszakra jellemző jelenségek elítélésével (lásd: M. Roseo: „A keresztény uralkodó oktatása”, s Agostini: „Képzeltbeli állam” c. műveit).

A radikálisabb hangvételű publicistákra, akik megértették a kisémmizettek, a paraszti szegénység, a plebejus réteg vágyait, az volt a jellemző, hogy nem fogadták el a fennálló rendszert, s azt egy új, a vagyonközösségen és szociális egyenlőségen alapuló rendszerrel kívánták felváltani. Ez jellemző Morusra, Donira, Campanellára és követőikre.

A 16–17. században látszólag túlsúlyban voltak a vagyoni egyenlőség hívei. Ez ismételten csak a szociális-gazdasági fejlődés sajátosságaival és ennél fogva a társadalmi gondolat megfelelő színvonalával magyarázható. A közvetlen kistermelők, a parasztok és a kézművesek, akik rendelkeztek termelési eszközökkel, rendszerint nem tartoztak a vagyonközösség gondolatának hívei közé, pedig ők tették ki az akkori munkásság többségét. A bérmunkás pedig, akit a manufaktúrában vagy a háziiparban foglalkoztattak, továbbá a falusi béres helyzete és pszichológiája szerint nagyon közel állt a kézműveshez és a paraszthoz – kistulajdonosokhoz. „A 16–17. század manufaktúra-munkásának csaknem mindenütt volt még termelési szerszám a birtokában, szövőszéke, rokkák a családja számára, egy kis föld, amelyet szabad óráiban megművelt.”¹³

A tanulmányozandó időszak sajátosságaként említhető az is, hogy a kialakuló burzsoázia érdekei gyakran összefonódtak a néptömegek vágyaival, a burzsoázia gyakran, az antifeudális felkelések idején azok szövetségese lett. „De a feudális nemesség és az egész rajta kívüli társadalom képviselőjeként fellépő polgárság közti ellentét mellett fennállt – jegyezte meg Engels – a kizsákmányolók és kizsákmányoltak, gazdag henyélők és dolgozó szegények közti általános ellentét. Hiszen éppen ez a körülmény tette a burzsoázia képviselői számára lehetővé, hogy nem egy különös osz-

tály, hanem az egész szenvedő emberiség képviselőinek tüntessék föl magukat.”¹⁴ Azonban, mikor a magántulajdon bírálatáról esett szó, a burzsoázia ideológusai mindig védelmére keltek annak.

Éppen ezzel magyarázható pl. Ludovico Zuccolo éles kritikája az „Utópia”-ról.¹⁵ Néha a történészek (R. de Mattei) ezt azzal magyarázzák, hogy Zuccolo eredetiségre törekedett: meg akarta mutatni, hogy az általa alkotott állammodell nem tulajdonítható egyszerűen Morus hatásának. Zuccolónak, aki inkább politikus, mint filozófus – nem kedvére valók az álmódosások.¹⁶ De vajon csak ebben rejlik az „Utópia” szigorú bírálatának oka?

Zuccolo, kétségtelenül tudós és éleslátású ember, valóban rátapintott az „Utópia” gyenge pontjaira. A nézetkülbségek súlypontja azonban az állam jellegéhez és annak alapjához való eltérő viszonyulásra esik. Zuccolo ostorozza Morusnak a magántulajdon eltörlésére vonatkozó javaslatát. Nem tetszett neki a „kommuna-élet”. Zuccolo úgy szeretne segíteni az embereken, hogy ők kerüljék el az „olyannyira jeles szerző” hamis nézeteit. „Morus állama helyett, igen nagy kiterjedésű házat vagy kolostort ábrázolt.” Létrehozni egy olyan közösséget, amely a hatalmas államot átfogná – hiú remény.¹⁷ Morust nem lehet azzal mentetni, hogy előzőleg nem ellenőrizte a gyakorlatban az utópisták intézményeit. Mindez: a polgárok testvérisége, amely megnyerte Morus tetszését, Zuccolo szerint csupán „mézes-mázos ámitgatás”, amely „nagy kárt okoz.”¹⁸

Karl Marx és Friedrich Engels a „Kommunista Párt Kiáltványá”-ban, megemlítve a szocializmus különböző típusait, amelyek hatással voltak koruk munkásosztályára, mint ismeretes, három irányzatot különböztettek meg: 1. A reakciós szocializmust, amelyhez a feudális szocializmus, a kispolgári szocializmus és a német vagy „igazi” szocializmus tartoznak; 2. A konzervatív vagy burzsoá szocializmus és 3. A kritikai-utópikus szocializmus és a kommunizmus.¹⁹ A fenti, a 16–17. században keletkezett irodalom áttekintése lehetőséget nyújt arra, hogy megállapítsuk: hasonló folyamatok a korábbi korszakban is kialakultak, ezek tulajdonképpen a kapitalista viszonyok megszületésének pillanatától hatni kezdenek. Magától értetődik, hogy e folyamatoknak és a 19. századi szocialista irodalomnak valamiféle identitásáról nem beszélhetünk; a 16–17. századi utópiák osztályjellege még teljesen meghatározatlan, amorf volt, minthogy maguk a burzsoá társadalmi osztályok is, mint arra fentebb utaltunk, a kialakulás stádiumában voltak. Ezen kívül megjegyzendő, hogy e korszak kis-

tulajdonosi hangulatát tükröző utópiák, úgy tűnik, nem sorolhatók a reakciók közé.

Tehát, annak a döntő fordulatot jelentő korszaknak a szociális utópiája, amikor a feudalizmus mélyében a kapitalista viszonyok kialakulásának folyamata zajlott, a társadalom legkülönbözőbb csoportosulásainak hangulatát juttatta kifejezésre. Pontosan megtalálhatók benne azok az egalitáriánus tendenciák, amelyek a korai burzsoázia, a közvetlen kistermelők bizonyos köreinek vágyait fejezték ki. Itt hangzottak el azok, az uralkodó rétegek régi privilégiumait védelmezni hivatott motívumok, amelyek kitartóan őrizték pozícióikat és ugyanakkor felemelték szavukat a feudális rend ellen. Itt hallatszottak olyan burzsoáziaellenes hangok, amelyek nemcsak a dolgozó nép, a parasztság, a városlakók jelentős tömege gondolkodásmódjának kicsengései voltak, hanem a feudális uralkodó osztály egy részének is, amelyet visszaszorított az új arisztokrácia és a megerősödő burzsoázia. Európában olyan utópista-kommunista eszmék is kialakultak, amelyek kapcsolatosak voltak az elszegényedett elemek, a társadalomnak ezekben az időkben eléggé jelentős plebejusi, pre-proletár rétegének vágyaival, amely réteg a kapitalista viszonyok fejlődésének arányában növekedett.

A társadalom átalakításáról alkotott utópista tervezetekben – bár sajátos módon és megközelítően – nemcsak a szociális és osztályharc tükröződött, hanem ezek a maguk részéről hozzá is járultak a megfelelő hangulatok és eszmék kialakulásához. Tanulmányozásuk lehetőséget nyújt arra, hogy jobban megértsük a korszak életének légkörét, a társadalmi gondolkozás különböző árnyalatainak fejlődését.

Befejezésül megjegyezzük, hogy következtetéseink a 16–17. századi szociális utópiák tanulmányozásán alapulnak. A későbbi időszak, a felvilágosodás korának, részben a 18. századi francia gondolkodók, utópiái azonban, bár bennük bizonyos rokon vonások felfedezhetők, sajátos specifikumúak és külön áttekintést igényelnek.

Jegyzetek

1. Morus T.: Utopia. Moszkva, 1978. 93.
2. La Republica nuovamente ritrovata, del governo dell' isola Eutopia, nella qual si vede nuovi modi de governare Stati, reggier Popoli, dar Leggi à i senatori col molta profondità di sapienza, storia non meno utile che necessaria. Opera di Thomaso Moro Cittadino di Londra. Vinegia, 1548. f.3.

3. Sansovino F.: *Del governo et amministrazione di diversi regni et republiche, cosi antiche, come moderne*, libri XXII. Venetia, 1583. 183.
4. I.N. Oszinovszkij: *Tomasz Mor: utopicseszkij kommunizm, gumanizm, reformacija*. (Thomas Morus: utopista kommunizmus, humanizmus, reformáció.) Moszkva, 1978. 17–19., 26–28.
5. M.M. Kovaljovszkij: *Razvitie idej goszudarsztvennoj neobhodimoszti i obszesztvennoj pravdÛ v Italii. Botero i Campanella*. (Az állami függetlenség és a társadalmi igazság eszméinek fejlődése Itáliában. Botero és Campanella.) VoproszÛ filozofii i pszichologii, 1896. jan.
6. Stekli A.E.: *„Gorod szolnca”: utopija i nauka*. („Napállam”: utópia és tudomány). Moszkva, 1978.
7. G. Naude: *Bibliografia politica*. 1645., 13., 25.
8. Marx és Engels művei, 13. kötet. Budapest, 1965. Kossuth, 6.
9. Marx és Engels művei, 21. kötet. Budapest, 1970. Kossuth, 283.
10. Marx és Engels művei, 20. kötet, Budapest, 1963. Kossuth, 93. és 94–95.
11. Agostini L.: *La republica immaginaria. Testo critico, con bibliografia dell'autore a cura di Luigi Firpo*. Torino, 1957.
12. Marx és Engels Művei, 21. kötet, Budapest, 1970. Kossuth, 449.
13. Marx és Engels Művei, 4. kötet. Budapest, 1959. Kossuth, 351.
14. Marx és Engels Művei, 19. kötet. Budapest, 1969. Kossuth. 185.
15. Zuccolo L.: *Dialoghi*, Venezia, 1923.
16. De Mattei R.: *Note*. — In: Zuccolo (L.). *La Republica d'Evandria e altri dialoghi politici con prefazione di Rodolfo de Mattei*. Roma, 1944.
17. Zuccolo L. *Dialoghi*, 258–259.
18. *Ibid.*, 260.
19. Marx és Engels Művei, 4. kötet. Budapest, 1959. Kossuth, 460–469.

A. N. CSISZTOZVONOV:

A KAPITALIZMUS MANUFAKTURÁLIS SZAKASZÁNAK NÉHÁNY ALAPVETŐ TÖRVÉNYSZERŰSÉGÉRŐL

A szöveg, amelyet tisztelt magyar kollégáink figyelmébe ajánlok, a szó szoros értelmében nem tekinthető előadásnak, de nem is szaktanulmány vagy (logikailag) végleges formába öntött összefoglalás. Ez az első kétoldalú találkozási és, ennél fogva, jellegére jórészt az ismerkedés nyomja rá bélyegét. Ezért mondandómat arra korlátozom, hogy röviden kifejtsem a szovjet szakértőknek azokat az általános módszertani alapelveit, amelyekre támaszkodva a tőkés rendszer genezisére vonatkozó kutatásait folytatják, ismertessem főbb eredményeiket, és végül, bepillantást nyújtsak azokba a vitákba, amelyek munkahelyi megbeszéléseken vagy a nyilvánosság előtt zajlanak, köztük tisztelt NDK-beli kollégáinkal is.

Néhány előzetes megjegyzés. A történelem egészének, főbb korszakainak, köztük a társadalmi formációváltásoknál bekövetkező átmeneti időszakoknak marxista elemzése több elvi jellegű előfeltételből indul ki. Közülük itt most csak néhányat említünk. Ezek: a következetes történetiség; a társadalmi formáció elvének elismerése és folytonos figyelembe vétele;¹ az a meggyőződés, hogy a burzsoá ideológia elleni küzdelem: osztályharc, amelyben nincs kompromisszum, nincs helye a „középutnak” vagy a „semlegességnek”, az osztályszempontú szocialista ideológiától való bármely eltérés pedig nem egyéb, mint a burzsoá ideológiának tett engedmény, mivel a tőkés ideológiai ellenállása rendkívül mély és erőteljes;² a pártosság elvének elismerése a marxista történettudományban, mivel „A pártonkívüliség burzsoá eszme. A pártosság szocialista eszme”.³ Ugyanakkor a történeti kutatásban alkalmazott pártosság korántsem azonos a „részhajlással”. Ellenkezőleg, a történelem átfogó marxista felfogása feltételezi, hogy a társadalmi élet valamennyi szférájában fellépő minden jelenség, tendencia és ellentmondás összességét sokoldalúan tanulmányozzuk, a társadalom anyagi termelőerőinek állapotát figyelembe véve gyökereiket feltárjuk, s kiküszöböljük ezáltal a történeti kutatásból a szubjektívizmust és az önkényes értékítéleteket.⁴ Mindehhez hozzátartozik a marxizmus azon alaptétele, hogy minden eddigi társadalom története nem egyéb osztályharcok történeténél, fejlődésének gazdasági és társadalmi törvényszerűségei pedig lényegüket tekintve egységesek.⁵

Az átmeneti korszakok, többek között a kapitalizmust megelőző formációk kapitalizmusba való átmenetének kutatásánál következetes harcot kell folytatni a polgári történetírás olyan divatos koncepciói ellen, amelyek szerint a marxizmus az ilyen témák kutatása esetén a kifejlett tőkés társadalom kategóriáit alkalmazza s ezáltal – úgymond – olyan elvont szociológiai fekete-fehér formulákkal dolgozik, amelyeknek nincs tudományos értékük. A nem-marxista történetírás „akadémiai irányzatainál” az efajta állítások együtt jelentkeznek a Marx zsenialitása iránti elismeréssel, de egyben azzal a fenntartással is, hogy a marxizmus a történeti megismerés egyik, meghatározott fejlődési szakasza volt, s ez a szakasz már a múlté; Marxtól pedig egy sorba helyezik a múlt század egyéb kiemelkedő történéseivel. Az efajta elméletek már a XX. század elején kialakultak. Mintául P. Blok holland történész Marx-jellemzése szolgált, amelyet „Történelmi materializmus” c. tanulmányában tett közzé.⁶ De ezek az elméletek – különböző változatokban – a mai nem-marxista történészek (J.W. Smith,⁷ I. Wallerstein⁸ stb.) munkáiban is fellelhetők.

Az efajta értékelések jelenléte a polgári történetírásban bizonyos fokig azzal is magyarázható, hogy képviselői a Marx és a marxizmus címére szóló elutasító állásfoglalásaikat nem a marxizmus–leninizmus alapítói által írt legalább legfontosabb eredeti művek alapos ismeretéből kiindulva, hanem egyes marxista vagy magukat annak valló történészek leegyszerűsítő népszerű kiadványaira támaszkodva fogalmazzák meg. Nem ismerik, vagy nem is akarják ismerni Marx ismert tételét, mely szerint „a termelés társadalmi formájában a termelőeszközök átalakulásának szükségyszerű termékeként bekövetkező fordulat az átmeneti formák tarka káosza közepette megy végbe.”⁹

Elfogadhatatlanoknak minősülnek azok a kísérletek is, amelyek a marxista metodológiát akként kívánják „tökéletesíteni”, hogy „kiegészítik” néhány újonnan keletkezett, főként spekulatív elmélettel, amelyek többnyire a történeti módszertant a maximális formalizálás útjára terelni kívánó nem-marxista „tisztá elmélet” tárházából származnak. Ide sorolható pl. az amerikai polgári történészek között széleskörűen elterjedt „cliometria”. A történeti módszertan spekulatív formalizálása jut kifejezésre a „deduktív nomológia” módszerében, amely több nyugat-európai kutató valamint K. Kuklinska (Lengyelország) felszólalásában az 1978. évi VII. nemzetközi gazdaságtörténész kongresszuson Edinburg-ban nyert megfogalmazást.¹⁰ Még az olyan nemmarxista, reális tudományos kategóriákat alkalmazó kutatók, mint B.H. Slicher van Bath és az említett kongresszuson részt vett H. Boeme is kategorikusan elutasították a clio-

metriának és az üres spekulációkat felvonultató „tisza elmélet” hiveinek arra irányuló igényét, hogy elméletüket történeti módszertanként elfogadtassák.¹¹ A módszertanban mutatkozó formális-logikai sallangokat kritikusán értékelte a VIII. Nemzetközi gazdaságtörténetész kongresszuson a B. I. szekció („Gazdasági elmélet és történelem”) bevezető előadásának két szerzője, Ránki György és Jürgen Kocka is.¹² Hasonlóképpen kritikailag jellemezte ezeket a nézeteket a jelen előadás szerzője is.¹³ Ezzel összefüggésben helyénvalónak látszik emlékeztetni Engels A Tőke harmadik kötetéhez írt Bevezetőjének szavaira: „Mint a 16. században, a mi mozgalmak időkben is merőben elméleti emberek a közügyek területén csak a reakció oldalán találhatók még és éppen ezért ezek az urak még csak nem is valódi elméleti emberek, hanem a reakció egyszerű apologetái.”¹⁴

A továbbiakban a következő kérdéseket kívánjuk érinteni: az egyszerű árutermelés helye a kapitalizmus kialakulására vezető feltételek létrehozásában; ok-okozati összefüggés az eredeti tőkefelhalmozás és a kapitalizmusnak a szó szoros értelmében vett genezise között; új elem „a jobbagság második kiadásának” mechanizmusában Közép-Európában; a protoindusztrializáció elmélete és az ipari forradalom mint történeti esemény vagy mint általános törvényszerűség.

Ami az egyszerű árutermelésnek a tőkés viszonyok kialakítására vezető feltételek létrehozásában játszott szerepét illeti, erről Marxnak és Leninnek számos, világos idevonatkozó állásfoglalását ismerjük. Születését követően az árutermelés és az áruforgalom – további fejlődése során – fokozatosan a tőke létrejöttének történelmi előfeltételévé válik és felhalmozásuk kezdettől fogva öncélként jelenik meg.¹⁵ A feudális társadalomban az áru-pénzviszonyok hordozóivá, már ami a közvetlen kisárutermelés szféráját illeti, a parasztok és a szabad kézművesek váltak. Ők alkották a feudális termelési mód piramisának talapzatát.¹⁶ A középkori társadalom egész mechanizmusában azonban ezt az elemet magához kötötte és áttételesen a kereskedelmi tőke képviselte, amely a terméket áruvá változtatva, piacot teremtett számára, új csereértékeket hozott létre, új anyagokat teremtett, s ezzel együtt a korabeli társadalomban új szükségleteket is hívott életre.¹⁷ Megtette ehhez a maga hozzájárulását az uzoratóke is.

Az önálló kisárutermelő – szabad kézműves és feudális függő viszonyban élő paraszti gazdaságnak a sebezhető pontja az volt, hogy több körülmény folytán gazdaságilag labilis volt, aminek következtében a paraszt „csak névlegesen” rendelkezett a termelőeszközökkel, minthogy kedvezőtlen feltételek esetén abba a helyzetbe került, hogy nem tudta újratermelni ezeket.¹⁸ A következmények különfélék lehettek: a köz-

vetlen termelő tönkremegetett és a feudális függőség még súlyosabb formái közé juthatott, az uzsora csapdájába kerülhetett, deklasszált nincstelenlenné vagy éppen hivatásos koldussá válhatott, esetleg zsoldos katonának állt stb. Ám minél jobban fejlődött az áru gazdaság, annál inkább bővült egy másfajta lehetőség: a bérmunka, habár ez még gyakran össze volt kötve a függőség különböző válfajaival, a kereskedőtől (a felvásárlótól, a bedolgoztatótól) való függő viszonytal stb.

Az adott feltételek között az önálló kisárutermelő a kifejlődő áru gazdasági rendszer alanyává vált, midőn nemcsak a forgalom, hanem az újratermelés is az áruviszonyok részévé vált.

Ez a folyamat – optimális feltételek között – a kezdettől fogva az áru gazdasági kategóriájaként megjelenő „nemzeti piac” kialakulására vezetett,¹⁹ a központosított nemzeti államok és a rendi monarchia mint politikai felépítmény vele párhuzamos létrejöttével. Az így kialakult viszonyok között az egyszerű áru gazdasági, a kereskedelmi és az uzsoratóke a jövődők tőkés termelési mód fejlődésének előfeltételéül szolgált.²⁰ De a fejlődésnek ezen a szakaszán az árutertermelés egész rendszere még szervesen beépült a középkori társadalom általános feudális rendszerébe, habár ez az együttélés mindenféle belső bonyodalmakkal és konfliktusokkal kapcsolódott össze, amelyek a társadalmi-politikai és ideológiai szférában csapódtak le. Főbb vonásaiban ebben foglalható össze a marxizmus felfogása a feudalizmus viszonyai között fennálló egyszerű áru gazdasági jellegéről és szerepéről.

Az adott kérdés itt kifejtett felfogása azonban, főként az utóbbi években, viták tárgyává lett a szocialista országok történészeinek körében. Olyan tételek nyernek megfogalmazást, hogy az áru gazdasági – létrejöttének első percétől kezdve – kívül állt, nem volt szerves része a feudális gazdaságnak, együttes létezésük nem egyéb pusztán idő- és térbeli egybeesésnél. Ami pedig a polgárságot illeti, nem a feudális társadalom jelentékeny rendi csoportjaként, hanem a feudalizmussal együttélő külön osztályként („Nebenklasse”) fogják fel. Így azután több esetben „kiegyenesedik” az egyszerű árutertermelés fejlődésének kapitalizmusba torkolló útja, elhomályosul az az átmenet során létrejövő minőségi különbség, amely az egyszerű árutertermelést mint a tőkés rendszer kialakulásának előfeltételét a kapitalizmus szerves alkotó részévé vált árutertermeléstől elválasztja. Esetenként az egyszerű tőkés kooperációt is formációképző kategóriaként állítják be, ami nem volt rá jellemző,²¹ a kialakuló „nemzeti piacot” pedig mint „új jelenséget”, vagyis mint burzsoá, illetve „protoburzsoá” jellegű képződményt ábrázolják.

E kérdések diszkutív felvetését az a körülmény teszi indokolttá, hogy a marxizmus klasszikusainak műveiben az egyszerű áruterelésnek a tőkés áruterelésbe való átmenete többnyire a legáltalánosabb formában fordul elő: az áruterelés a fejlődés meghatározott fokán tőkés terelésé válik.²² És erre az általános megfogalmazásra hivatkoznak, midőn a kérdést főként az áruterelés meglétének konstatálására korlátozzák és a mennyiségi adatokat a rendszer-kapcsolatoktól és a minőségi változásoktól elszakítva ábrázolják. Ám Marx a kapitalizmus keletkezéséről alkotott szintézisében éppen a strukturális (rendszer- szignifikáns) alapelvből, s nem a dilemma elszigetelt szemléletéből indult ki: „a tőkés társadalom gazdasági struktúrája a hűberi társadalom gazdasági struktúrájából nőtt ki. Az utóbbi felbomlása tette szabaddá az előbbinek az elemeit.”²³ Ugyanakkor „a kapitalizmus elemei” a feudális társadalomban nem keletkezhetek az egyszerű áruterelő gazdaság tetszés szerinti elemeiből és pusztán ezek mennyiségi növekedéséből. Véleményünk szerint annak a kritériuma, hogy mikor kezd az egyszerű áruterelő gazdaság (a kereskedelmi tőke feltétlen megléte mellett) a kapitalizmus előfeltételévé válni, attól függ, hogy mikor terjednek át az áru- és pénzviszonyok a csere szférájából az újratermelés szférájába. Csak ekkor alakulnak ki az áruterelő földművelés régiói a mezőgazdaságban, ekkor rendelődnek alá a kereskedelmi tőkének a különböző kézművesiparok, s jönnek létre exportra termelő ágazatai.²⁴ Innen már csak egy lépés az egyszerű áruterelésre tipikus egyszerű újratermelésből a kapitalizmust jellemző bővített újratermelésig, amely számára hamarosan szűknek bizonyultak a nemzeti határok, s immanens célja a termelés méreteinek végtelen bővítése, a tőkés világpiacon kialakítása volt.²⁵ Ezért Lenin, a piacnak mint az áruterelő gazdaság (egyik) kategóriájának átalakulását vizsgálva, így írt: „Ha tehát a belső piacról szóló elméleti alaptételeket akarjuk vizsgálni, az egyszerű árugazdaságból kell kiindulnunk, és figyelemmel kell kísérnünk ennek fokozatos átalakulását tőkés gazdasággá.”²⁶ Nem a paraszt egyszerű csatlakozása az árugazdasághoz „általában”, hanem ennek meghatározott formáihoz és a feudalizmus bomlásának körülményei között vezet a falusi lakosság új típusainak kialakulására.²⁷ Ezért a kapitalizmusban a kisparaszt elkerülhetetlenül burzsoá jellegű kisáruterelővé válik, ennek minden következményével együtt, a pénzforgalom és az egyszerű tőkés kooperáció fejlett tőkés kategóriák jellegét ölti fel. A kérdés bonyolultsága már magában feltételezi, hogy megoldása csak komplex kutatások útján képzelhető el. Ezért Lenin, aki az oroszországi permi kormányzóság kézműves összeírását tanulmányozva olyan bonyolult kérdésekbe ütkö-

zött, mint az, hogy miként lehetne meghatározni a kézműipar és a felvásárló bedolgoztató elem valódi társadalmi-gazdasági arculatát, csak úgy látta megoldhatónak a problémát, ha sokoldalúan elemzik annak tevékenységét: milyen nála a tőke körforgása, van-e saját műhelye, ha igen, milyen a gazdasági mérlege, s ugyanígy a neki alárendelt bedolgoztatóknak és kézműveseknek; milyen okai vannak a falusi kézművesekkel fennálló szigorúan egyéni jellegű kapcsolatainak; hogyan oszlik meg a felvásárló tőkéje a forgalom és a termelés között stb. Egészében: honnan és miként formálódik ki a kapitalizmus, milyen úton-módon ment végbe a piac átváltozása az árutermelő gazdaság kategóriájából tőkés piaccá.²⁸

1978-ban a szovjet medievisták – egy kétoldalú munkamegbeszélés keretében – nyílt baráti vitát folytattak NDK-beli kollégáikkal a következő kérdéskörrel: „A középkori polgárság szociális jellege”. A vita kétségkívül pozitív tudományos eredményekkel járt. Az ülészakon széleskörű problematikát érintettek, amely kiterjedt az egyszerű árutermelesnek a középkori társadalomban és a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti időszakban betöltött szerepére. Az ülészak anyaga megjelent mind a Szovjetunióban²⁹ mind az NDK-ban.³⁰ Azok a magyar kollégák, akik ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak, bizonyára ismerik ezt a vitát, megvan a maguk álláspontja s a véleménycsere erről kétség kívül érdekes lenne.

Ha már érintettem a Szovjetunió és az NDK medievistáinak kétoldalú tudományos vitáit, szeretném lakonikus rövidséggel informálni tisztelt magyar kollégáinkat egy másik hasonló tanácskozásunkról is, amelynek témája a következő volt: „A feudális járadék formáinak fejlődése és az európai parasztság osztályharca a 14–15. században.” E téma közvetlenül kapcsolódik a tőkés fejlődés előfeltételei kialakulásának kérdéséhez. Eredményeit tekintve ez a találkozó igen konstruktív volt. Egyelőre rövid információ jelent meg róla, de megvan az alapos remény arra, hogy a megvitatott előadások rövidesen napvilágot látnak önálló kötet formájában Moszkvában, orosz nyelven. Egyelőre itt szeretném megjegyezni, hogy tisztelt NDK-beli kollégáink jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy pontosabban lássuk „a jobbágyság második kiadása” létrejöttének mechanizmusát a kelet-elbai területeken.

A 14. századdal foglalkozó német historiográfia a kelet-elbai német telepéseket személyileg szabad telepesekként jellemezte, akik jelentős privilégiumokkal rendelkeztek, akikkel szemben éles kontrasztként jelentkezett a stabilnak tekintett helyi lakosság súlyos jobbágyi helyzete. Éppen ez gyakorolt – úgymond – döntő befolyást a szabad német telepések ké-

sőbbi második jobbágyságba taszítására. Akkoriban a kérdés efajta hangsúlyát jórészt a kutatások adott szintje magyarázta. Ez az álláspont bizonyos mértékben tükröződött Engels „A porosz parasztság történetéhez” c. munkájában is, amelyben a német telepesek személyi jogállása és földhöz való viszonya számukra igen kedvező értékelést kapott, velük szemben áll a helyi lengyel–litván lakosság körében uralkodó kemény jobbágysors, vagy hangsúlyt kap a német telepesek passzív állásfoglalása az 1525. évi parasztháború eseményeihez, későbbi refeudalizálásukat pedig azzal magyarázza, hogy az nem volt más, mint a rövidlátásuk miatti büntetés, mint a kelet-elbai junkerek kapzsiságának következménye, amit elősegített a 30 éves háború is.³¹

A gazdaságtörténeti és a marxista kutatások fejlődésével mind nagyobb hangsúlyt kapott a nyugat-európai országokban megindult tőkés fejlődés tükröződő hatása, a Baltikum növekvő gabonaszükséglete, „a jobbágyság második kiadását” kezdték úgy értékelni, mint a feudális reakciónak a kapitalizmus dinamikus fejlődésére adott válaszát. A marxista történészek bebizonyították, hogy „a jobbágyság második kiadásának” létrejöttében a helyi lengyel–litván lakosság jobbágyi helyzete nem volt döntő tényező; kezdték kétségbe vonni a telepesek feltétlen privilegizált helyzetét, de egyelőre korlátozott dokumentációs bázis alapján. Ezzel ellentétben a sovinszta német történetírás csökönyösen „a régi lemezt játszotta”, alátámasztva a hitleri fasizmus embergyűlölő, rasszista elméleteit.

NDK-beli tisztelt kollégáink, az újabb progresszív kutatásokból kiindulva, és saját eredeti kutatásaik alapján „a jobbágyság második kiadása” keletkezési mechanizmusának új, fontos elemét tárták fel a kelet-elbai területeken.

Kellő argumentációval kimutatták, hogy a 14–15. században az adott területen sok tekintetben a következő összetevők voltak a döntők: a német telepesek körében fennmaradt a személyi függőségi jogviszony és a munkajáradék néhány eleme; megerősödött a földesurak igazgatási-ítélkezési jogköre annak következtében, hogy a helyi hatóságok átadták nekik e jogokat az úrbéri kötelezettségek maradványaival együtt, amelyeket a német telepesek kötelesek voltak teljesíteni a helyi hatóságok számára; fokozatosan kiegyenlítődtött a német telepesek és a helyi lakosság személyi és földhasználati jogviszonyában fennállt különbség az előbbieik helyzetének romlása s az utóbbiak helyzetének javulása következtében.

Ezért azután, mikor a gabonakereslet és a gabonaárak konjunktúrája a 16. században hirtelen megnövekedett, a helyi bárók és a lovagrendek

különösebb erőfeszítések nélkül növelhették jövedelmüket a munkajáradék nagyarányú emelésével, latifundiumaikat pedig a telepesek tömeges elűzésével (Bauernlegen), akiknek földbirtoklási jogai nem voltak vitathatatlan jogi formákba öntve.

Néhány megjegyzés az eredeti tőkefelhalmozás helyéről a kapitalizmus genezisének folyamatában ill. ennek értelmezéséről. A jelenség lényege, tartalma, módjai, főbb tényezői és szakaszai eléggé ismertek, szükségtelen tehát speciálisan is kitérnünk ezekre a kérdésekre. Időnként akörül folyik a vita, hogy az eredeti tőkefelhalmozás folyamata a kapitalizmus genezisének szerves összetevője volt-e, s így egyszerű folyamatokról van-e szó, vagy pedig előfeltétele volt, tehát minőségileg egészen más természetű jelenség, habár konkrét-történeti megjelenésükben időben és térben mechanikusan összefonódtak egymással. Ennek következtében a konkrét kutatások során nem mindig könnyű feladat argumentáltan elválasztani egyiket a másiktól.

Marx álláspontja, aki elsőként vezette be a politikai gazdaságtanba magát a fogalmat, egyértelműnek látszik. Marx az eredeti tőkefelhalmozást többször és egyértelműen azok közé a jelenségek és tényezők közé sorolta, amelyek létrehozták a kapitalizmus fejlődésének előfeltételeit, ami „nem egyéb, mint a termelőnek és a termelési eszközöknek történelmi elválasztási folyamata.” „Eredetinek” azért jelenik meg, mert a tőke és a tőkének megfelelő termelési mód előtörténetét alkotja.³² A kapitalizmus a szó eredeti értelmében nem egyéb, mint a tőke realizálódása a termelés folyamatában, míg az eredeti tőkefelhalmozás rendeltetése az, hogy a tőkét *tőkévé* alakítsa... magának a tőkés termelésnek a megjelenése előtt. S ebben a minőségében egy másfajta társadalmi forma bomlási terméke.³³

A két folyamat külsőleg „egybenövése” különösen jellemző a kapitalizmus genezisének időszakára, amikor a manufaktúra tulajdonosok és az áruterelő paraszti gazdaságok alkalmasint személyileg függő elemek munkáját is felhasználták, erőszakos és nyíltan harácsoló jellegű módszereket stb. is alkalmaztak. De ez csak annyit jelent, hogy az átmeneti korszakokra „az átmeneti formák tarka káosza” jellemző, a kutatónak pedig az a feladata, hogy szakmailag értékálló ítéletet alkosson.

És még egy fontos mozzanat. A polgári politikai gazdaságtan és történetírás kezdettől fogva és szinte mindmáig tagadja „az eredeti felhalmozás folyamatának” tényét. De ma már megszűnt az abszolút egység e tekintetben. Ennek bizonyítéka: a New-yorki „Braudel Center” programja keretében megjelentetett monográfia az ausztráliai eredeti felhalmozás

történetéről.³⁴ A nem marxista történetírás hosszas szembenállása Marx elméletével e téren tarthatatlannak bizonyult.

Kudarcot vallanak azok a kísérletek is, amelyek a kapitalizmus manufaktúras szakasza, és az ipari forradalom marxista koncepciójának „felváltásával” kísérleteznek. A háborút követő időszakban, egészen a 60-as évek végéig (igaz, csökkenő mértékben) nagy népszerűséget élvezett az az elmélet, amely az ipari forradalom lényegét a műszaki-technológiai átalakulásban jelölte meg. Ennek következtében ezt a hatalmas, világtörténelmi jelentőségű eseményt, amely szervesen kapcsolódik a kapitalizmusnak a manufaktúra stádiumától az ipari kapitalizmusba való átmenetéhez, vagy előbbre helyezték, a tizenharmadik, tizenötödik, tizenhetedik századra tették, attól függően, hogy mikor jelentek meg a termelés különböző ágazataiban az ilyen vagy amolyan szerkezetek, meghajtások. Vagy pedig „szakaszolták”, s ennek megfelelően két, három vagy több „ipari forradalomról” beszéltek. Eközben teljesen eltüntették a 18. század végi egyetlen és valódi ipari forradalom legfőbb, lényegi jelentőségét, azt ti., hogy ez hozta létre az ipari kapitalizmus stádiumának adekvát műszaki-technológiai bázisát, annak a társadalom gazdasági-társadalmi struktúrájára vonatkozó valamennyi következményével együtt.

A műszaki-technológiai elmélet iránti bizalom csökkenésével párhuzamosan megerősödtek a „protoindusztrializációs” elmélet pozíciói. Ennek megalkotója az amerikai gazdaságtörténész és szociológus F. Mendels. Az ő elméleti definíciója is olyan mértékben változott, ahogyan bővültek e téren folytatott saját kutatásai, s ahogyan napvilágot láttak vitapartnereinek bíráló észrevételei. Definíciója kezdetben így fogalmazódott meg: a protoindusztrializáció „az ipari tevékenység behatolása elsősorban a falusi körzetekbe”. Később ez így módosult: „elsősorban a hagyományosan szervezett, de piacra orientált falusi ipar gyors növekedése”. Végül a protoindusztrializáció három alapvető összetevőjeként a következőket jelölte meg: falusi ipar; ennek külkereskedelmi jelentősége; a falusi ipar együttélése a piacra termelő földművelés regionális fejlődésével.³⁵

Ez a koncepció, amely általánosságokban mozgó, meglehetősen szétfolyó tételek pragmatizmussal összekapcsolt elegyének tekinthető, volt a váza annak az előadásnak, amelyet F. Mendels a VIII. nemzetközi gazdaságtörténész kongresszuson, 1982-ben Budapesten mondott el.

Bár olykor használta a „manufaktúra” terminus-technicust, F. Mendels gyakorlatilag szembeállította a „protoindusztrializáció” elméletét a kapitalizmus manufaktúra stádiumának marxi koncepciójával. F. Mendels az utóbbit az 1650–1750 közötti évszázadra korlátozva, gyakorlatilag

folytatta a műszaki-technológiai iskola tradícióit, kizárva a „protoindusztrializáció” definíciójából a „kapitalizmus” fogalmát.

Az e témakörből szervezett „nemzeti” korreferátumok több szerzője számos kritikai észrevételt fűzött F. Mendels főreferátumának szövegéhez. A fontosabbak közül megemlíthetők a következők: az előadás időbeli határait szélesebben kell megvonni (vagyis ki kell terjeszteni legalább a 16. századra is); a „protoindusztrializációt” be kell kapcsolni a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet általános összefüggés-rendszerébe és nem „protoindusztrializációról”, hanem „protokapitalizmusról” kell beszélni; az európai és az Európán kívüli országokban – Indiában, Tuniszban – a 17–18. században voltak olyan régiók és ipari ágazatok, amelyekre ráillik F. Mendels „protoindusztrializációról” szóló elmélete, így lehetséges, hogy a gyarmatosítás előtti India és nem Európa volt az úttörője a kapitalizmus világméretű kifejlődésének; a „protoindusztrializációt” össze lehet kötni a középkori Toscanával és Flandriával; a falusi kézműipar több ágazatában, köztük az export ágazatokban is, a közvetlen termelők a termelési eszközök tulajdonosai voltak és önálló gazdálkodást folytattak stb.³⁶ A számos részletmegjegyzés összegezéséből világosan kitűnik, hogy F. Mendels nem marxista történész bírálója a „protoindusztrializáció” elméletét és főként ennek definícióját a tudományos pontosság és egyetemes érvényesség követelménye szempontjából nem tekintik kielégítőnek, ami az egész koncepció tudományos megalapozottságát is kérdésessé tette. F. Mendels kénytelen volt elismerni számos kritikai megjegyzés jogosságát, s elismerni azt, hogy a „protoindusztrializáció” integráns része volt a tőkés fejlődés világfolyamatának, s előkészítette a feltételeket az ipari forradalom számára. Ami azt az észrevételt illette, hogy nincs világos kritérium arra nézve, hogy mi különbözteti meg a „protoindusztrializációt” a középkori Európa és az ázsiai országok legalábbis külsőleg hasonló jelenségeitől, F. Mendels a következő válaszra szorítkozott: „a protoindusztrializáció elmélete specifikus hipotézisek szabatos definíciója. Ezek már korábban megfogalmazást nyertek. Nyilvánvaló, hogy a protoindusztrializáció nem azonos a házi kézműipar létevel vagy növekedésével. Ha fennállna egy ilyen adekvát egybeesés, akkor új fogalom után kellene néznünk, azokat a hipotéziseket pedig, amelyek a protoindusztrializációnak az egyensúly megbontására és az újkori (with modern industrialisation) indusztrializációval való összefüggésére vonatkoznak, azonnal el kellene vetnünk.”³⁷

A válasz kategorikus, de ha így áll a kérdés, ahogyan F. Mendels állítja, akkor miért volt szükség annyi körülírásra és magyarázatra? A szo-

cialista országok történészei megalapozottan utasították el F. Mendels koncepcióját mint olyan felfogást, amely nem egyéb, mint a kapitalizmus manufaktúra stádiumáról és az ipari forradalomról alkotott marxista koncepció elrontott változata. Élesen tagadó értékelést adott róla W. von Strommer nyugatnémet történész is.

Nem lenne érdemes hangsúlyozott figyelmet fordítani erre az epizódra, ha nem állna kapcsolatban néhány lényeges, az ipari forradalom világtörténelmi helyével kapcsolatos kérdéssel, amelyek körül napjainkig vita folyik a marxista és a nemzetközi historiográfiában. Rendkívül laconikus formában ezt így fogalmazhatnánk meg: csupán óriási jelentőségű történelmi esemény volt-e az ipari forradalom, vagy pedig „lineáris” általános törvényszerűségként kell-e felfognunk?

Egyfelől kétségtelen, hogy egyes fejlődő országok belépése az ipari, napjainkban pedig már a monopolista kapitalizmus szakaszába, elkerülhetetlenül összekapcsolódik a mind tökéletesebbé váló géprendszerek, sőt a legfejlettebb „finom” technológiák alkalmazásával. S az átmenet alapvető gazdasági-társadalmi következményei egyértelműek.

Másfelől már Európa azon országaiban is, amelyek később léptek az ipari kapitalizmus időszakába, mint „az első szakasz országai”, a történelmi feltételek lényegesen különböztek azoktól a viszonyoktól, amelyek a végbement polgári forradalmak országaiban – Angliában és Franciaországban – kialakultak. Ez utóbbiakban az ipari forradalom olyan aktusként következett be, ami egyenes folyománya volt *spontán* gazdasági-társadalmi fejlődésüknek. Bizonyos műszaki újításokat egyes ágazatokban itt már a 17. században alkalmaztak. A kézműipar, majd a tőkés manufaktúra széles körű kifejlődése nagyszámú képzett munkaerőt hozott létre, s a munkásokat – többek között a kegyetlen „munkás törvényhozás” segítségével – rászorították a fegyelmezett, állandó munkavégzésre. A gépi termelésre való átállításuk nem járt különösebb nehézséggel, sőt több esetben diszkvalifikációval volt összekötve, főként a kézművesek számára; ez volt a talaja a szakképzetlen női, sőt gyermekmunka rendszeressé vált alkalmazásának.

Más volt a történelmi helyzet Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa legtöbb országában. A gépeket, amelyek fejlettebbek voltak mint a 18. század végi és 19. század eleji masinák, legtöbbször már készen kapták külföldről. Gyakran a szakképzett gépészeket, nem is szólva a mérnöki-műszaki személyzetről, legalábbis hosszabb-rövidebb időre, a helyi vagy külföldi vállalkozók az ipari országokból szerződtették. A szakképzetlen munkaerő pedig olykor a jobbágyokból vagy a helyi lakosság személyileg

függő viszonyban levő kategóriáiból került ki. A tőkés fejlődés manufaktúra-szakasza, amely általában korlátozott formák között ment végbe, nem hozta létre azokat az objektív és szubjektív feltételeket, mint a fejlettebb nyugat-európai államokban. Ezekben az országokban a vállalkozók jóval nagyobb százaléka került ki a külföldi tőke képviselői és helyel-közzel a jobbágytartó földesurak köréből. Más volt a konjunktúra helyzete a világ-kereskedelmi és pénzpiacokon, mint a 18. század végén – a 19. század elején. Végül, ebben az európai országcsoporthoz az ipar struktúrája is eltérő volt: túlsúlyban volt a nyersanyagtermelő és a könnyűipari ágazat. A születőben lévő nehézipart vagy az állami hadiipar képviselte, vagy jelentős mértékben állami támogatás, katonai rendelések stb. tartották fenn.

Ezért a szovjet kutatók körében, vitakérdésként, felvetődtek olyan vélemények, hogy tartalmukat tekintve adekvátak-e az ipari forradalom kategóriái és tényezői a fejlett nyugat-európai országokban és a közép-, kelet- és délkelet-európai államokban? Olykor még nyersebben is felvetődött a kérdés: volt-e egyáltalán ezekben az országokban nyugat-európai típusú ipari forradalom, vagy nem lenne-e helyesebb ezeket a jelenségeket úgy felfogni, mint ezeknek az országoknak az ipari kapitalizmusba való átmenetét jellemző szimptomáit?

Sajnos ezen a területen nagyon kevés még nálunk a céltudatos kutatás, amely segítséget nyújthatna e kérdések tudományosan megalapozott feltevéséhez vagy megoldásához. De ezzel összefüggésben legyen szabad felhívnom tisztelt magyar kollégáim figyelmét egy ismert szovjet kelet-kutató, G.K. Sirokov monográfiájára,³⁸ aki egy másik, még bonyolultabb anyagon át vezet el bennünket a fent említett kérdésekhez a keleti fejlődő országok vonatkozásában.

Szeretném megismerni mindezekről a találkozókon részt vevő magyar szakértők véleményét vagy idevonatkozó munkahipotéziseiket, annál is inkább, mert ezeknek a magyar nemzeti történet szempontjából is megvan a maguk jelentősége.

Jegyzetek

1. Éppen ezek az alapelvek azok, amelyek élesen elhatárolják egymástól a történelem marxista és nem-marxista felfogását.
2. V.I. Lenin Művei, Budapest, 1964. 6. k. 37.
3. u.o. Budapest, 1966. 12. k. 129.
4. u.o. Budapest, 1971. 26. k. 50.
5. Marx–Engels Művei, Budapest, 1959. 4. k. 442.

6. Blok, P.J., *Historis materialisme*. In: *Onze eeuw*, jg. 8, d. 3, Haarlem, 1908, blz. 350–363.
7. Smit, J.W., *The Netherlands Revolution*. – In: *Vaderlands Verled in Veelvoud*. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500. Deel I: 16e = 18e eeuw. 2 de Aufl., Samengesteld door: Drs C.B. Wels e/a, Den Haag, blz. 27–30.
8. Wallerstein, I., *Economic Theories and Historical Disparities of Development*. – *Eight International Economic History Congress*. Budapest, 1982, 17–27.
9. Marx–Engels Művei, 23. k. 484.
10. Kukińska, K., *Types de l'explication en histoire économique*. In: *Proceedings of the Seventh International Economic History Congress*. Ed. by M. Flinn. Edinburgh, University Press, 1978. 16–23.
11. Boeme, H., *Politische Faktoren und wirtschaftsgeschichtliche Methode*. – *Ibid.*, 24–37; Slicher van Bath, B.H., *Jaarrede Vorsitz Nederlands Historisch Genootschap*. Utrecht, 24 Oktober 1975. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 1976. afl. I., blz. 171–173.
12. *L. Eighth International Economic History Congress*. Section B. I „*Economic Theory and History*” Budapest, 1982. J. Kocka, G. Ranki, Introduction, 4.
13. Csisztozovonov. A.N., *VII. Mezsduнародnij kongressz ekonomicseszkoj isztorii*. – *Novaja i Novejszaja Isztorija*, 1979. 3. sz. 16–19.
14. Marx–Engels Művei, Budapest, 1970. 25. k. 4.
15. Marx–Engels Művei, Budapest, 1967. 23. k. 141.
16. u.o. 314. 24. jegyzet.
17. u.o. 26. k. III. rész (Budapest, 1976.) 481.
18. U.o. 482. A céhes kézműveseknél ezek a jelenségek némiképp eltérően alakultak. Korporatív keretekbe tömörülve megvolt a lehetőségük a többé-kevésbé hatékony védekezésre. Ez a rendszer csak a kiviteli ágazatokban akadozott.
19. Lenin Művei, Budapest, 1964. 3. k. 29.
20. Marx–Engels Művei, Budapest, 1967. 23. k. 141.
21. L: Sztam, Sz.M., *A középkori város és a nem-feudális tulajdonformák keletkezésének kérdései*. In: *Szrednekovüj gorod*, Szaratov, 1974. 3–45. B. Bertold, E. Engel, A. Laube, *Die Stellung des Bürgertums in der deutschen Feudalgesellschaft bis zur Mitte des 16. Jahrhundert*. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1973. H. 2. 5. 196–217.
22. Marx–Engels Művei, 20. k. Budapest, 1963. 160.
23. Marx–Engels Művei, 23. k. 669.
24. U.o., 26., III.r. 481.
25. Lenin Művei, Budapest, 1964. 3. k. 48–49.
26. u.o. 17.
27. u.o. 165.
28. *Az 1894–95 évi kusztárösszeírás Perm kormányzóságban és a „kusztár-ipar” általános kérdései*. Lenin művei, Budapest, 1963. 2. köt. 301–399.; 380–386.
29. *L. Szocialnaja priroda szrednekovogo bjurgersztva* 13.–17. vv. M., 1979.
30. *Historiker = Gesellschaft der Deutschen Demokratischen Republik*. *Wissenschaftliche Mitteilungen*. 1980/I–II; *Jahrbuch Geschichte des Feudalismus*. Berlin, 1980. S. 75–173.
31. Marx–Engels Művei, 21. (Bp., 1970.) 228–238.

32. Marx–Engels Művei, 23. 669.
33. Marx–Engels Művei, 23. 669.
34. Lásd: Mc. Michael Ph., *Settlers and Primitive Accumulation. Foundation of Capitalism in Australia.*
35. Mendels Franklin. *Proto – industrialization: Theory and Reality.* In: *Eighth International Economic History Congress. Budapest, 1982. Theme „A”2, 75, 76, 79.* L. Világtörténet, 1982.2.
36. u.o. 82, 84, 90.
37. u.o., 93.
38. Sirokov G. K. *Promüslennaja revoljucija v sztranaš Vosztoka. M., 1981.*

HANÁK PÉTER:

A FEUDALIZMUSRÓL A KAPITALIZMUSRA VALÓ ÁTMENET MARX GONDOLATRENDSZERÉBEN

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet hosszú távú, évszázados folyamat, tehát kiválóképpen a történettudomány tárgya. Ez a téma megalapozó történeti jelentőségénél fogva a marxi elmélet integráns részévé, mondhatjuk: ugrópontjává vált. Részben azért, mert a kapitalizmus keletkezésének körülményei megvilágítják a természetét, a fejlődésmenetét, és egyúttal a szükségszerű elmúlását, részben pedig azért, mert e szemléletes példán bizonyítja Marx konkrétan a társadalmi formációváltások elméletét, tehát analógiás módszerrel is igazolja a kapitalizmus-szocializmus formációváltás történelmi szükségszerűségét.

A feudalizmus forradalmi megdöntésének indokait és körülményeit klasszikus módon a *Kommunista Kiáltvány* fogalmazta meg. „A burzsoázia nem létezhet anélkül, hogy ne forradalmasítsa folyton a termelési szerszámokat, tehát a termelési viszonyokat, tehát az összes társadalmi viszonyokat.” A burzsoázia által kifejlesztett „termelési és érintkezési eszközök” a hűbéri társadalomban jöttek létre, ám a fejlődés meghatározott fokán „a földművelés és az ipar feudális szervezete, egyszóval a feudális tulajdonviszonyok nem feleltek meg többé a már kifejlett termelőerőknek. Gátolták a termelést ... Megannyi béklyóvá váltak. Szét kellett feszíteni, szét is feszítették őket.”

Ebből a fejlődéselemzésből legalább három következtetés vonható le. 1. A feudális rendszert a termelést szakadatlanul forradalmasító burzsoázia rombolta le, amely jórészt szökött jobbágyokból és hagyományos városi polgári elemekből alakult ki. 2. A feudalizmus megdöntésének eszöke, motorja az osztályharc, amely az egész társadalmi fejlődés motorja. 3. A feudalizmus megdöntésével az osztályharc nem szűnik meg, hanem az uralkodó burzsoázia ellen fordul. „Szemünk előtt hasonló folyamat játszódik le” – olvassuk a *Kommunista Kiáltványban*. A 19. század derekán a tőkés termelési viszonyok és hordozójuk, a burzsoázia válnak a fejlődés kerékkötőjévé. El kell tehát jönnie az új antagonisztikus osztálynak, a proletariátusnak, és el kell jönnie a termelési módban rejlő belső ellentmondás végső kieleződési szakaszának, amikor a munkásság forradalmi osztályharcra lép végrehajtja a soron következő formációváltást.

Nincs szándékomban elemi szintű ismereteket feleleveníteni, hanem

éppen a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet marxi elméletének tisztázása végett kívántam erre a magyarázatra visszautalni, mert van Marxnak egy másik, sok szempontból eltérő elmélete is az átmenet motívációjáról és lezajlásáról. Ezt a koncepciót először 1857-ben az *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* (Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie) c. művében fejtette ki, mélyreható közgazdasági kutatások alapján. „A munkának a tőkéhez, illetve a munka objektív feltételeihez mint tőkéhez való viszonyulása, történelmi folyamatot előfeltételez, amely felbomlasztja azokat a különböző formákat, amelyekben a dolgozó – tulajdonos, illetve a tulajdonos dolgozik.”

Először, felbomlasztja a földhöz, mint természeti termelési feltételhez való viszonyulást, vagyis felbomlasztja a *kisparaszti tulajdont*. Másodszor, felbomlasztja azokat a viszonyokat, amelyekben „a dolgozó a szerszám tulajdonosaként jelenik meg. Ahogy a földtulajdon fenti formája *reális közösséget* feltételez, úgy a munkának ez a szerszám-tulajdona feltételezi a ... *kézművesmunkát*; ezzel összekapcsolva a céhes-testületi rendszert”. S végül felbomlasztja azokat a viszonyokat, amelyek közt *maguk a munkások* ... még *közvetlenül az objektív termelési feltételek közé* tartoznak, és mint ilyeneket, elsajátítják őket – tehát rabszolgák vagy jobbágyok. „A tőke számára a munkás nem termelési feltétel, hanem csak a munka az”, pontosabban a munkás munkája, s ezt sem közvetlenül, hanem a *csere közvetítésével* sajátítja el. (E tétel kidolgozottabb megfogalmazását A Tőke I. k. „*Az úgynevezett eredeti felhalmozás*” c. fejezetében olvashatjuk.)

Eszerint tehát a burzsoázia – akár vállalkozó tőkésék, akár tőkés földbirtokosok – nem a hűbérurat és a feudális tulajdont sajátítják ki, hanem a közvetlen termelő kistulajdonost fosztják meg a termelés objektív feltételeitől. Következésképpen, nem a jobbágyok és a hajdani jobbágyok utódai, a városi burzsoák osztályharca dönti meg a feudalizmust, és teremti meg a tőkés termelési mód alapjait, amint ezt a Kommunista Kiáltvány állítja. *A tőkeviszony és ezzel az új termelési mód a nagy- és a kistulajdon, a tőkés és a dolgozó kistulajdonos harcából alakul ki, a burzsoázia lényegében erőszakos kisajátító tevékenysége révén jön létre.*

A kétféle magyarázat közti különbség első látásra a kisajátítás tárgyában mutatkozik, mélyebb lényegét tekintve azonban *a tőke különböző felfogásában rejlik*. Marx értelmezésében a tőke kezdettől fogva nem egyszerűen pénz, nem tárgy, dolog, hanem: *viszony*. De korai műveiben a termelési viszony, illetve kifejeződése, a tulajdonviszony a tőkés és a bérmunkás között áll fenn, az *Alapvonalak* és az *A Tőke* írójánál a termelő mun-

kás és a munka feltételei közötti viszonyt fejezi ki. A tőkés vagyona egy részén éppen úgy megveszi a munkást – olvashatjuk még a *Bérmunka és tőke* c. munkájában (1849), mint ahogyan megvette a nyersanyagot, és ettől kezdve már „csak a saját tulajdonában levő nyersanyagokkal és munkaeszközökkel termel”, s ezekhez tartozik a munkás is. A munkás ugyan személyében szabad, de egyúttal az egész tőkés osztály tulajdonát alkotja.

Későbbi műveiben korrigálja ezt a pontatlan megfogalmazást: a kapitalizmust éppen az különbözteti meg a korábbi társadalmi formációktól, hogy a munkás minden vonatkozásban szabad, nem ő, hanem a termelés objektív feltételei, a termelési eszközök vannak a tőkés tulajdonában, aki ezek segítségével, közvetett módon, *a cserefolyamatban sajátítja el a munkás munkáját*. A tőkésviszonyt létrehozó folyamat nem más, „mint a munkás elválasztása munkafeltételeinek tulajdonától”. Ez a folyamat „a társadalmi létfenntartási és termelési eszközöket tőkévé, másrészt a közvetlen termelőket bérmunkásokká változtatja”. Ezt a folyamatot, mint ismeretes, nevezi Marx az *eredeti felhalmozásnak*.

A két koncepció közti különbséget lehet az időbeli eltérésnek, a tíz év alatti elmélyült politikai gazdaságtani kutatások eredményeinek betudni. Márcsak ezért is erőltetett kétféle teóriáról beszélni, ahogyan egyes nyugati szerzők teszik. De nemcsak a megismerés folyamatában rejlő valószínűségi közelítés pontosabb eredményéről van szó, hanem más szempontú és módszerű közelítésről is. *A Kommunista Kiáltvány*, a *Bérmunka és tőke* írójának történetisége dialektikus történetfilozófiai, gazdasági elemzése pedig szociológiai alapozású. Megállapításai a már működő tőkés rendszer funkcionális vizsgálatán alapulnak. Az „eredeti felhalmozás” gondolatának történetisége viszont közgazdaságtani alapozású, amely a kapitalizmus keletkezésének genetikus vizsgálatán alapul. *Az előbbiben a történeti elemzés, a polgári forradalom körülményeinek tisztázására, az utóbbiban a rendszeres felhalmozás előzményeinek, vagyis a tőke és a modern tőkés keletkezésének feltárására szolgál*. A kétféle közelítés között bizonyára van összefüggés, éspedig úgy gondoljuk, szorosabb, mint egy szerző tudományos fejlődésének önkorrekciója. Ám ahhoz, hogy a kétféle koncepció összefüggését megnyugtatóan tisztázhassuk, egy szembevető ellentmondást kell szemügyre vennünk.

A Kommunista Kiáltvány szerint, amint idéztük is a jólismert passzust, a földművelés és az ipar feudális szervezete, vagyis a feudális termelési viszonyok már nem feleltek meg a hatalmasra nőtt új termelőerőknek, ezért szét kellett feszíteni, rombolni őket. A későbbi koncepció vi-

szont azt bizonyítja, hogy a tőkés termelés és felhalmozás előfeltétele a kettős értelemben szabad – a termelőeszköz tulajdonától és a feudális függő viszonytól is szabad – munkás létrejötte. Jogos tehát a kérdés, hogy egyáltalán fennáll-e még a jobbágyi függő viszony és a céhrendszer akkor, amikor a hatalmasra nőtt tőkés termelőeszközök szétfeszítik a régi rendet? Ha fennállnak, akkor még aligha zajlott le az eredeti felhalmozás, alig cseperedhetett fel a modern burzsoázia, ha viszont már nincsenek, akkor milyen termelési módot és társadalmi rendet kell megdönteni és ki dönti meg őket?

A válasz lényegét maga Marx megadja. „*A tőke ösképződése* nem úgy megy végbe” – írja az Alapvonalakban –, hogy a tőke ... felhalmozó létfenntartási eszközöket és munkaszerszámokat és nyersanyagokat ... Nem úgy, hogy a tőke hozza létre a munka objektív feltételeit. Hanem a tőke *ösképződése* egyszerűen úgy történik, hogy a *pénzvagyonként* létező értéket a régi termelési mód felbomlásának történeti folyamata képessé teszi arra, hogy egyrészt a munka objektív feltételeit *megvásárolja*, másrészt magát az *eleven* munkát a szabaddá lett munkásoktól pénzért cserébe megkapja.” Igaz, írja utóbb *A Tőke* 24. fejezetében, a tőkés társadalom gazdasági struktúrája a feudális társadalom gazdasági struktúrájából jött létre, csak hogy a tőkés társadalom alkotóelemeit a feudalizmus „felbomlása tette szabaddá” (I. 773). „A fejlődés kiindulópontja, amely a bér-munkást és a tőkést létrehozta, a munkás szolgálata volt”. A fejlődés során azonban ez a szolgaság fellazult (I. 774), a személyes szolgaviszony formálissá vált, s a feudális tulajdonviszony – a pénzjáradékra való fokozatos áttérés folyamán – előbb burkoltan, majd egyre nyíltabban szabad magántulajdonná, a jobbágy bérlővé, de facto szabadparaszttá, a céhlegény önálló kézművéssé vált. Ebből logikusan következik, hogy a feudális és a tőkés termelési mód között egy sajátos, *prekapitalista kistermelői tulajdonviszony*, a feudális és a tőkés rendszer között egy *átmeneti formáció* áll fenn, elsősorban és legtisztább formában a mintául vett Angliában. (Joggal emeli ki Pach Zs.P. ebben a vonatkozásban a feudalizmus felbomlási és a korai kapitalizmus kialakulási szakaszának egybeesését.)

De ne siessünk el a fenti állításunk Angliára vonatkozó félmondatnyi fenntartása mellett. Tény, hogy az eredeti felhalmozás folyamata klasszikus formában csak Angliában zajlott le, s még ott sem fejeződött be, ott sem terjedt ki az egész országra a 17. század derekán lezajlott polgári forradalomig. A kontinens nyugati országaiban a 18. század folyamán is csak részlegesen, nagy regionális eltérésekkel haladt előre. Franciaország nagy részén, amint ez a cahiers de doléance-okból és legújabb helytörténeti

munkákból világosan kitűnik, a forradalom előtt is fennállt a feudális földesúri jogok és a jobbágyi kötelemek rendszere. Itt tehát a forradalomnak a feudális tulajdonviszonyok erős maradványait is fel kellett számolnia, s ennek megfelelően, a parasztság a harmadik rend keretében, a burzsoáziával együtt harcolt az ancien régime ellen. De azokban az országokban, azokon a vidékeken is, ahol a jobbágy valóban pénzjáradékot fizető bérlővé, a céhlegény kézművessé vált, beleértve a klasszikus Angliát is, ott is fennmaradtak feudális privilégiumok, vámok, monopóliumok, a feudális politikai és jogi rendszer. A kistermelői tulajdonviszonyon alapuló forma mellett tehát a nyugati országokban is fennmaradt, vele együtt létezett a feudális tulajdonviszony, vagy legalábbis a feudális politikai és jogi rendszer, amelyet a forradalomnak – egyes területeken forradalmi tartalmú radikális szabályozásnak – éles osztályharcban kellett eltávolítania.

Ez az *egyik szál*, amely Marx két koncepcióját történeti és logikai szempontból összekapcsolja.

A „tőke előtörténetét” azonban nemcsak a feudális viszonyok felszámolásáért vívott harc, hanem a szívésen meggyökerezett prekapitalista – (és kapitalizmust gátló) – kistermelői tulajdon és az ezek kisajátításából felnövő tőke közti harc is alkotja. Tény, hogy a kistermelői tulajdon és termelési mód szétaprózza a termelőeszközöket, akadályozza társadalmiasodásukat és gyors fejlődésüket. Ezt a módot is el kell pusztítani ahhoz, hogy a rendszeres tőkés felhalmozás feltételei létrejöjjenek, s a tőkés termelési mód bázisa megszilárduljon. Ez a folyamat, bármennyi erőszakkal, kegyetlenséggel, „vérrel és szennyel” jár is, végül egy fejlettebb társadalmi formációhoz vezet.

Az eredeti felhalmozás történeti tendenciája, a kistermelők kisajátítása nem fejeződik be az uralomra jutott kapitalizmusban: a kisajátítás folyamatos, most már a kapitalizmus immanens játékszabályai alapján, a tőke állandó centralizációja útján megy végbe. Egy-egy tőkés „sok tőkést üt agyon”. A *permanens kisajátítás* fejlődéstendenciája végül is a kevesek tőketulajdonához, a monopóliumhoz vezet el, ami viszont már az egész termelési mód akadályává válik. Ebben a szakaszban aztán, írja Marx, szét kell feszíteni a tőkés termelési viszonyok burkát. S aztán jön a prognózis: „Ütött a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják”. Ezen a *másik szálon* is eljutunk tehát a Kiáltvány koncepciójához, a tőkés rendszer szükségszerű pusztulásának előrejelzéséhez. A megszüntetés folyamatának bemutatása és motiválása eltér ugyan a Kiáltvány gondolatmenetétől, erőteljesen hangsúlyozza a társadalomfejlődés evolúciós folyamatosságát, a végkövetkeztetésben azonban megegyezik az első koncepcióval.

Hátra van még egy, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet vizsgálata szempontjából lényeges kérdés: milyen történeti körülmények, milyen gazdasági tényezők bomlasztják fel a feudális termelési módot, és teremtik meg a kapitalizmusra való átmenet konkrét feltételeit?

„Az eredeti felhalmozás történetében – írja Marx – történelmileg korszakalkotóak mindazok a forradalmi jellegű változások, amelyek a kialakuló tőkés osztály számára emeltyűkül szolgálnak”, mindenekelelt a tömeges proletarizálódás mozzanatai, amelyeket a 16–17. század hatalmas kereskedelmi fellendülése, dinamikus piacbővülése indukált. „... Azok a nagy forradalmak, amelyek a 16–17. század folyamán, ... a kereskedelemben végbemennek és a kereskedelmi tőke fejlődését rohamosan meggyorsították, egyikét alkotják ama főmozzanatoknak, amelyek a hűbéri termelési módnak tőkés termelési módba való *átmenetét* elősegítették.” (T. III. 375.) Tehát a *kereskedelmi tőke* az átmenet főszereplője, ámde szerepének, hatásának értékelése nem egyértelmű a marxi gondolatrendszerben.

A kereskedelmi tőke *gazdasági funkciójának* történeti alakulásával Marx behatóan az *Alapvonalak*-ban foglalkozik. A tőkét megelőző egyetlen felhalmozás a pénzvagyone, amely nem termelő, hanem a forgalomból ered és ahhoz tartozik. A felvásárló kereskedő azáltal, hogy minden falusi mellékipart megsemmisít, a korábban használati értéként létrehozott árut cseréértékké változtatja. A *Tőke* I. kötetében ugyancsak kiemeli a tőke két prekapitalista formáját, amelyek a tradicionális viszonyok között elnyomorítják a termelőt, anélkül, hogy új módot hoznának létre. Ehelyütt röviden említi – jóformán csak üdvözli – az ipari tőkés születését. Azt a kezdeti folyamatot, amelynek során egyes kézműves mesterekből kistőkés, manufaktúra-tulajdonos, majd gyáros lett, „csigalassúságúnak” nevezi, amely semmiképp sem felelt meg „a bővülő világpiac kereskedelmi szükségleteinek” (I. 810). A folyamatba azonban a jobbjágyviszony és a céhalkotmány felbomlása idején fokozottan bekapcsolódik a kereskedelmi és a pénztőke. A feudalizmus felbomlásakor ugyanazok a tényezők, amelyek magát a felbomlást előidézték, lehetővé teszik a pénztőke forradalmasító behatolását az ipari termelés preindusztriális szervezeti formáiba. Ebben a szakaszban a felvásárló kereskedő azokat a fonókat és szövőket, akik mesterségüket addig falusi háziiparként üzték, a maga fennhatósága alá vonja, nyersanyaggal látja el, utóbb szülőhelyükről elköltöztetve, „egy dologházban” egyesíti, még később pedig szerszámuktól is megfosztja őket. (Alapvonalak, 46/1, 387–388.)

A *Tőke* III. kötetében újabb kutatásai alapján módosította, árnyalta

az átmenet tényezőinek magyarázatát. A történeti áttekintés során a valóban „forradalmasító útnak” továbbra is azt nevezi, amikor a termelő kereskedővé és tőkésé lesz, és továbbra is hangsúlyozza, hogy a *kereskedelmi tőke* „önmagában véve nem forradalmasítja a régi termelési módot, sőt azt inkább konzerválja, és mint a maga előfeltételét megtartja” (III. 377). Az elemzés során azonban rámutat arra, hogy mégiscsak ez utóbbi út volt a *történelmileg jelentős* az átmenetben, és néhány oldalnyi tényanyag alapján az is világossá válik, hogy a 16–17. században a kereskedelmi tőke már nem „önmagában véve” működött.

Hogy hol, mikor és mennyire bomlasztja fel a régi termelési módot, az nem tőle, hanem a hagyományos gazdasági-társadalmi rend jellegétől és szilárdságától függ. Az újkorban azért volt képes a *tőkés* termelési módhoz való átmenetet előmozdítani, mert a feudális viszonyok bomlási szakaszában már létrejött a kistermelői tulajdon és a kistermelői szabadság. Akár a kereskedő hatol tehát be felvásárlóként (Verleger) vagy manufaktúra szervezőként a céhen kívüli iparba és a falusi háziiparba, akár a közvetlen termelő válik vállalkozóvá és kereskedővé, – mindkét út alapfeltétele az *átmeneti* formáció, a szabad kistermelő magántulajdonán alapuló termelési mód. Úgy látszik, csakis ilyen átmeneti formában válik lehetségessé a termelési eszközök forradalmasítása, csak ilyen viszonyok között valósulhat meg, hogy a termelésbe behatoló kereskedelmi tőke ne konzerválja, hanem maga is forradalmasítsa a termelés hagyományos rendjét.

A kereskedelmi tőke ilyen szerepét a feudalizmus felbomlásának végső szakaszában annál is inkább hangsúlyoznunk kell, mert Közép- és Kelet-Európában még a nyugati alternatíváknál is kisebb szerepe volt a Marx által jelölt „valóban forradalmi” útnak, a kisiparos tőkésé válásának, és annál döntőbb, szinte általános és tipikus volt a *kereskedelmi tőkésből* átvedlett vállalkozó-alapító tőkés.

Végül megállapíthatjuk, hogy Marx különböző időpontokban, különböző aspektusokból vizsgálta a feudális rendszer megdöntésének útját-módját, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdéseit. Egy új forradalmi mozgalom irányadó programjában, érthető módon, a forradalmi osztályharc jelentőségét domborította ki, a tőke anatómiájának nagy művében közgazdasági nézőpontból vizsgálta a tőke geneziséét, a felhalmozás mechanizmusát. Igaz, koncepciói között van eltérés, és felfogását olykor egyazon gondolatrendszerben is módosította. A feudalizmusról a kaptializmusra való átmenet lényeges kérdéseinek szakszerű és elméleti

megfogalmazásán túlmenően, a megismerés folyamatában előrehaladó állandó *önkorrekció*, úgy vélem, a marxi munkamódszer lényeges eleme, maradandó öröksége.

KOSÁRY DOMOKOS:

A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET ÉS A
KORABELI GAZDASÁGPOLITIKAI TÖREKVÉSEK
MAGYARORSZÁGON

1790–1848^{*}

(Vázlat)

1. A 18. század fokozatos gazdasági fejlődése, az osztrák és más külső piacok ösztönzése, változásokat hozott a magyar birtokos nemesség életfeltételeiben. Az ország fejlettebb (nyugati-északi) peremvidékén a század utolsó harmadára a jómódú birtokosok egy része érdekeltté vált a bontakozó árutermelésben. E birtokosok főleg agrártermékek (nyugaton gabona, északkeleten – a lengyel és orosz piac felé – bor) exportjával foglalkoztak. De olykor már manufaktúrák alapításával is kísérletezni kezdtek, részben szintén az osztrák piac reményében, bár a bécsi udvar előzőleg, 1754-ben diszkriminatív vámvonalat állított fel a Habsburg monarchián belül, az örökös tartományok és Magyarország között. Ez a vámrendszer Magyarországot meghagyta alárendelt agrárpiacnak, de korábbi külső (Szilézia stb.) kapcsolatait elvágva a cseh és osztrák ipar felvevő-piaca és nyersanyag-ellátójává igyekezett tenni. (A korábbi, hagyományos felfogással szemben a mellékelt tanulmányban már kimutattuk, hogy nem ez a vámrendszer fojtotta meg a magyarországi manufaktúra-ipart, hiszen az korábban nem létezett, és más, főbb akadályai is voltak, sőt éppen ezután kezdett nagy nehezen létrejönni.) Ezek a nemesek eleinte támogatták a Habsburg felvilágosult abszolútizmus bizonyos modernizációs törekvéseit a mezőgazdaság, közlekedés, hajózás, vízszabályozás stb. terén. Erről elég jelentős egykorú irodalom tanúskodik. De mind szűkebbnek találták az agrárkivitel korlátait nyugat felé, miközben más irányban is keresték az új kereskedelmi lehetőségeket. Egyesek Fiumén (Rijeka) át az Adriai tenger irányában. Mások pedig, felhasználva a II. József által a Török Birodalommal és Oroszországgal kötött kereskedelmi szerződéseket, a Duna–Fekete tenger víziútján. Mindkét útvonal sok természeti nehézségbe ütközött.

Rövidesen kibontakozott egy olyan, a felvilágosult abszolútizmussal szembe forduló politikai mozgalom, amely Magyarországot részint gazdasági, részint politikai alárendeltségéből fel akarta emelni, bár ugyanakkor

^{*}Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 21, 1975.

a feudális rendszert, a rendi struktúrát csak korszerűsíteni akarta, nem eltörölni. Ezt nevezzük „felvilágosult rendi” tendenciának.

2. Ez a politikai irányzat nyíltan csak II. József rendszerének bukása után, az 1790–1791-i országgyűlés idején léphetett napvilágra. Az országgyűlés 9 rendi bizottságot küldött ki a reformok kidolgozására. A gazdaságpolitikai programot a Kereskedelmi Bizottság (*Deputatio commercialis*) dolgozta ki 1791–1793 között, miután bekérte a megyék, városok, kereskedő-testületek, több esetben magánosok javaslatait. A Bizottság elnöke, gr. Forgách Miklós, export-vállalkozásban aktív szerepet játszó főnemes volt. A tagok közül br. Podmaniczky József helytartótanácsos, Göttingában elsajátított statisztikai módszerek és angliai uti tapasztalatok felhasználásával már előzőleg, az 1780-as években felmérte az ország manufaktúra iparának helyzetét. Most ő fogalmazta meg az osztrák vámpolitika éles bírálatát és a bevezetendő új, méltányosabb vámrendszer alapelveit (*Principia vectigalis tricesimalis*, 1791). Az ő kiindulását folytatta azután a horvát Skerlecz Miklós (a magyar–horvát együttműködés híve) a Bizottság számára írt, nagy elaborátumaiban, amelyek az ország földrajzi adottságaiból kiindulva a népesség, mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, közlekedés különböző ágait és a beruházási közalap (*fundus publicus*) létrehozásának problémáit elemezték és az ezekkel kapcsolatos javaslatokat részletezték. E munkálatok közül az első (*Descriptio physico-politicae situationis regni Hungariae relate ad commercium*) különösen a mezőgazdasággal foglalkozott. Ezt további, részben erre épülő elaborátumok követték. A második az adott viszonyokat mutatta be (*Status actualis*, 1792). A harmadik az országgyűlés elé terjesztendő törvényjavaslatokat fogalmazta meg indokolások kíséretében (*Proiectum legum motivatum*, 1792). Végül a negyedik a végrehajtó hatalom, a kormányiszervek közvetlen hatáskörébe tartozó teendőket körvonalazta (*Propositiones*, 1792). A Kereskedelmi Bizottság munkálatai a felvilágosult rendi mozgalom gazdaságpolitikai programját fogalmazták meg, lényegében véve, kameralista szellemben, immár a belső piac, a hazai ipar fejlesztésében is érdekelten, és azzal a céllal, hogy Magyarországot kiemeljék a „gyarmati rendszer” (*Systema coloniale*) nyomása alól – ahogy Skerlecz nevezte – és egyenrangú partnerré tegyék a Habsburg monarchián belül.

3. Mire azonban a javaslatok elkészültek, a politikai viszonyok módosultak. A nemesség, a francia forradalom radikálisabb szakaszától megriadva, támogatta az ugyancsak retrográd irányba forduló Habsburg udvart a Franciaország ellen meginduló, hosszú háborúban. Az antif feudális csoportok (főleg értelmiségiek) által szervezett magyar „jakobinus”-moz-

galom leleplezése, a résztvevők kivégzése, bebörtönzése (1795) után hosszú politikai hullámvölgy következett. A felvilágosult hagyományok kis számú folytatói közül Berzeviczy Gergely (aki fiatalon, göttingai, majd angol tanulmányutak után, részt vett a Kereskedelmi Bizottság ülésén), és már antifeudális törekvéseket képviselt, jelentős munkában hívta fel a figyelmet újra (részben Podmaniczky nyomán) a magyarországi iparfejlődés akadályaira (*De commercio et industria regni Hungariae*, 1797). A vámkérdés az 1802-i országgyűlésen is felmerült. De sem a politikai, sem a gazdasági viszonyok nem kedveztek egyelőre a reformok felvetésének. A hosszú háborús mezőgazdasági konjunktúra ugyanis relatív pénzbőséget hozott és a feudális gazdasági rendszer átmenetileg ismét jobban funkcionálhatott. A kereskedelem, és az ipar is erősödni kezdett. Erről számos egykorú leírás tanúskodik. A nagy változás a háborúk lezárása, közelebbről 1817 után, a mezőgazdasági dekonjunktúrával következett be, amikor az extenzív termelés és drága szállítás miatt amúgy sem versenyképes magyar termékek egyre kevesebb külső piacra leltek. A megoldás: a kapitalista mezőgazdaságra való áttérés azonban inkább csak a megfelelő pénzzel rendelkező nagybirtokoknak sikerülhetett. A válságból kiutat a fejlettebb polgári országok példája mutatott.

4. Az immár a polgári-nemzeti átalakulásért küzdő, nemesi liberális reformmozgalom időszaka (1830–1848) két főbb szakaszra oszlott. Az elsőt a reform úttörője, gr. Széchenyi István fellelése nyitotta meg, aki a feudális rendszer fokozatos felszámolását és a kapitalista termelésre való áttérés problémáit belső reformok útján, a Habsburg-hatalommal való konfliktus kikerülésével igyekezett megoldani, így a belső vámrendszer megtámadásától is tartózkodott. A második szakasz fő alakja Kossuth Lajos, 1841-ben indult liberális lapja: a *Pesti Hírlap* hasábjain eleinte a szabadkereskedelem hívének mutatkozott, ami megfelelt az agrárkapitalizmus útjára lépő, terményeinek szabad kivitelét és külső piacot óhajtó birtokosok érdekeinek. De már 1842-ben változtatott álláspontján. Egyrészt azért, mivel felmerült a gondolat, hogy a Habsburg monarchia esetleg csatlakozhatná a német vámszövetséghez, amelyben Kossuth – Friedrich List fejtegetései nyomán – a német politikai egység előkészítőjét látta, és ehhez Magyarország nem kívánt csatlakozni. Továbbá azért is, mivel az Ipar-egyesület 1842-i kiállításának előkészítése közben olyan polgári vállalkozókkal került érintkezésbe, akik előadták panaszukat az előnytelen vámrendszer és a magyarországi ipar alárendelt, nehéz helyzete miatt. Ettől kezdve Kossuth a nemzeti ipar és önálló kereskedelem védelmének érdekében hivatkozva azt javasolta, hogy Magyarország határán védvámot ál-

lítsanak fel Ausztriával szemben is. Bizonyos fokig felújultak a „gyarmati” helyzetről a 18. század végén elhangzott bírálatok, mint ahogy felújultak az Adrián (vagy a Dunán) át közvetlen kiutat kereső tervek is. Kossuth gazdaságpolitikai irányvétele nagy visszhangot keltett az ellenzék körében, annyival is inkább, mivel Ausztria ellen könnyebb volt közös frontot létrehozni, mint a belső reformok érdekében. 1844-ben létrejött a „Véd-egylet”, mint olyan országos mozgalom, amelynek tagjai kötelezték magukat az osztrák iparcikkek bojkottálására. Ennek gazdaságilag nem igen volt jelentősebb és tartós hatása, de annál jelentősebb szerepet vitt mint politikai szervezet, amely előkészítette az Ellenzéki Párt létrejöttét 1847-ben. Ugyanabban az évben jelent meg külföldön, a cenzúra megkerülésével, az a *Magyar Századok* c. kötet, amely Kossuth előző évben készült „értekezését” és benne Ausztria gazdasági, ipari fölénye ellen irányuló gazdaságpolitikai programját tartalmazta.

NIEDERHAUSER EMIL:

A NEMZETI MEGÚJULÁS – AZ IDEOLÓGIAI ÁTMENET EGYIK TÖRVÉNYSZERŰSÉGE KÖZÉP- és DÉLKELET-EURÓPÁBAN

Közismert, már a polgári történetírásban is emlegetett jelenség a közép- és délkelet-európai kisebb népek történetében a nemzeti megújulás, ébredés, vagy újjászületés, éppen jóegynéhány szláv nép esetében az obrozeni, obrodenie, preporod, vazrazsdane kifejezéseket olykor már maguk a kortársak is használták. Arról az elsősorban politikai és ideológiai síkon lejátszódó folyamatról van szó, amely a 18. század második fele vagy vége és a 19. század dereka között zajlott le, több esetben két külön szakaszát is el lehet választani, egy kultúrálisat, amelyben a nemzeti irodalmi nyelv megteremtése és a történeti tudat alakítása a fő jellemvonás, és egy politikai szakaszt, amelyben a nyelv közéleti használatától a független államig terjedő követelések lépnek fel.

Teljesen indokolt az a kérdés, hogyan kerül ez a téma egyáltalában tárgyalásunk napirendjére, amely érdemben gazdasági és társadalmi folyamatokat, változásokat vizsgál, az alapvető formációváltás problémáit, nem pedig politikai eseményeket, még kevésbé kultúrális jelenségeket, sőt ezen belül is elsőrendűen az ún. magas kultúra jelenségeit, amilyenek a megújulás ideológiai megnyilvánulásai.

Nyilvánvaló azonban az is, már az előbbi rövid értelmezésben is óhatatlanul felbukkant, hogy arról az általánosabb jelenségről van szó, amelyet a modern burzsoá nemzet kialakulásának nevezünk. Természetesen nem kívánunk belebocsátkozni abba a roppant bonyolult és már sok vitát kiváltott problémába, hogy mi is a burzsoá nemzet, egy terminológiai kérdést mégis előre kell bocsátanunk. A címben is a Közép- és Délkelet-Európa fogalmat használtuk, azt a fogalmat, amely az utóbbi egy-két évtizedben már polgárjogot nyert a szovjet történettudományban. Nálunk inkább a Közép-Kelet-Európa fogalmat szoktuk használni, vagy Közép- és Délkelet-Európát, ritkábban, mint a szovjet történészek, de végeredményben nagyjából ugyanazt is értjük ezen. A korabeli, 19. századi orosz birodalom ebből a fogalomból kimarad, mi sem kívánunk rá kitérni, bár nem titkoljuk, hogy egy szélesebb Kelet-Európa-fogalomba a magunk részéről azt is beleértjük. Nyilvánvaló viszont, hogy az egész lengyel problematikát ebbe a közép-kelet-európai régióba kell bevonnunk, hiszen lengyel területek akkoriban nem csupán az orosz birodalomhoz tartoztak.

Arról van tehát szó, hogy ezen a területen, ahol sok kis nép helyezkedett el, a jelzett korszakban, éppen a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet során beszélhetünk a burzsoá nemzet kialakulásáról. Nyilvánvaló rögtön, hogy a nemzet kialakulása általános európai jelenség, sőt világgjelenség, ha a harmadik világban már csak a 20. században, jóformán szemünk láttára bontakozik is ki, és természetesen egészen más körülmények között, tehát más jelleggel, mint az európai nemzetek esetében. Európa nyugati, déli és északi országaiban ez a nemzettévalás részben a közép-kelet-európaival egyidőben, részben azonban, és éppen az akkor vezető európai nemzetek esetében már korábban kezdődött el, a 19. századra már le is zárult. Hozzátehetjük azt is, hogy éppen a nagyobb nyugati nemzetek esetében hosszabb, legkésőbb a 16. században megindult folyamatról van szó, és éppen időben hosszas elhúzódása az oka annak, hogy megújulásról, vagy újjászületésről vagy egyáltalában nem szoktunk beszélni, vagy – a reneszánsz fogalmát használva – legfeljebb annak egy korai szakaszáról, amely éppen korai mivolta révén megint csak más jellegű, mint a most tárgyalt jelenségsor.

Nem jelentéktelen különbségre utalhattunk itt az időbeliség mozzanatával. A kelet-európai nemzetek esetében a nemzettévalás időben rövidebb volt, néhány évtizedre szorultak össze azok a jelenségek, amelyek nyugati országok esetében két-három évszázadra is kiterjedtek. Ez azonban még nem magyarázat arra, miért nevezik ennek a folyamatnak ideológiai és politikai megnyilvánulásait összefoglalóan nemzeti újjászületésnek. Hadd fűzzünk ehhez mindjárt egy előzetes, bár nem kielégítő magyarázatot. A lengyel, a magyar, a román, a szerb történetírás nem ismeri ezt a fogalmat, sőt a görög sem. Itt gyanakodni lehetne arra, hogy azoknak a nemzeteknek az esetében, amelyeknek a korai újkorban is valamilyen folyamatos állami létük volt. A lengyelek annyiban tartoznak ide, hogy állami létük ugyan a harmadik felosztással erőszakosan megszakadt, de a bécsi kongresszus mégis létrehozott egy lengyel államot. Viszont a szerb és a görög eset már nem számítható ide.

A másik oldalon pedig azt látjuk, hogy az ébredés vagy újjászületés fogalmát nemcsak a bolgár, a szlovén vagy a szlovák történetírás ismeri és alkalmazza, ahol az államiság folytonos létéről, kontinuitásáról csakugyan nem lehet szó, hanem a cseh vagy a horvát is, ahol pedig állami intézmények, rendi szervezetek folyamatosságáról van szó (hangsúlyozzuk, még a csehek esetében is, a fehérhegyi csata utáni „sötét korszak” ellenére). Valahol azonban mégis úgy tűnik, hogy ezt a párhuzamot államiság megléte és újjászületése hiánya között meg lehet vonni. Az eltérő esetekben más

értelmezésre lesz szükség. Ezt próbáljuk most megkísérelni, a folyamat egészét figyelembe véve.

Hadd utaljunk itt egy olyan mozzanatra, amely nem tartozik szorosan a mi témánkhoz, tehát elégséges is a pusztán utalás. Arról van nevezetesen szó, hogy az általunk vizsgált terület egyik alapvető jellegzetessége: a tárgyalt korszakban a feudális társadalmi formáció hanyatlása már nyilvánvaló. Nem szükséges itt hosszasan bizonygatni, hogy a kor számos politikusa, gondolkodója, közírója hányszor írt a feudális gazdálkodás bajairól, a hitelrendszer hiányáról és egyéb nehézségekről. A feudalizmusnak a hátrányait már sokmindenki érzékelte, mert szembetűnőek voltak. Sokkal kevésbé voltak szembetűnőek viszont az újnak, vagyis a kapitalista rendszernek a csirái, előzményei, első megjelenési formái. Viszont ugyanakkor nem kétséges, hogy mindazok ezen a területen, akik a meglévő viszonyok nehézségeit, a hiányosságokat panaszolták fel, ezt mindig a nyugat-európai fejlődéshez viszonyították, vagy legalább is beleértették ezt a viszonyítást. Nyugat-Európa, gyakorlatilag az angol és a francia fejlődés volt a mintakép, a modell, ezzel összevetve derülhettek ki a kelet-európai elmaradottság bajai. Csakhogy a politikusok és közírók számára ez a nyugati modell általában elsődrendűen állami szervezetet, konkrét országot, államot jelentett, amely vagy azonos volt a nemzettel, vagy éppen nem. Az angol és a francia példa az elsőre volt érvényes, a német a másodikra. Ebben a vonatkozásban érdektelen az, hogy valójában Angliában és Franciaországban sem esett egybe nemzet és állam, mert ez vagy csak a 20. századra derült ki, vagy, ha a kortársak is tudtak róla, az ír kérdésre gondolunk, akkor éppen azt a tanulságot vonhatták le, hogy ez anomália, amelyen sürgősen változtatni kell. Ugyanilyen anomáliának látszott természetesen a német nemzet esete, ahol a nemzet több tucatnyi, egymástól független állam között oszlott meg. Az olasz példa ugyanezt mutathatta volna, de arról már sokkal kevesebbet tudtak Közép-Kelet-Európában.

Nyugat-Európa a modell, erről értesültek a gondolkodó fők. Honnan? És olyan biztos, hogy értesültek? Ez utóbbi kérdésre válaszolva: természetesen, hogy mindegyik nemzet esetében pusztán egy igen vékony rétegről volt szó, éppen a gondolkodókról és politikusokról, akik a megújulás programját megfogalmazták. Ez a roppant vékony, ezrelékekben sem kifejezhető réteg viszont kétségtelenül ismerte a nyugati viszonyokat, azokat tartotta nemcsak távoli modellnek, hanem egyenesen kötelezően utánzandó mintának.

Ebben a kronológia szerint először nem jelentéktelen szerepet játszott a felvilágosodás, amelynek eszméi – elsősorban német közvetítéssel,

tehát a, mondhatjuk, mérsékeltébb, kevésbé radikális német felvilágosodás révén – jutottak el Közép-Kelet-Európába, de a görögökhöz is. A 18–19. század fordulója, a forradalmi negyedszázad után, persze részben már előtte vagy alatta is, sokan személyesen is eljutottak a Nyugatra, saját szemükkel tapasztalhatták az ottani viszonyokat. Nemcsak arisztokraták, akik megengedhették maguknak az utazás fényűzését, hanem alsóbb társadalmi rétegek leszármazottai is, gondoljunk csak Dositej Obradovićra. És a felvilágosodáshoz hasonlóan, a 19. század során is alapvető szerepet játszott a nyugati fejlődés megismerésében az olvasmány, az útleírások, elméleti munkák, sőt a sajtó, folyóiratok, hamarosan napilapok.

Tárgyalt területünk ebben a korszakban egyre inkább kapcsolódott a világgazdasághoz, a kommunikáció a hagyományos társadalom felbomlásával egyszerre egyre nagyobb szükségletté vált egyszerűen a gazdasági kapcsolatok révén, tudatosan pedig éppen a nyugati mintával való megismerkedés érdekében. Ebben a kommunikációban jelentős szerephez jutottak azok a lingua francák, nagyobb területen általánosan használt és értett nyelvek, amelyek éppen ezt a nyugati gazdasági kapcsolatot segítették elő, a modell megértését könnyítették meg. A Habsburgok birodalmában, de még annál is szélesebb érvénnyel a német volt ez a lingua franca, a Balkánon pedig a görög. Nyilván, a lakosság túlnyomó részét kitevő parasztság nem, vagy alig ismerte ezeket, de aki csak egy kicsit is kiemelkedett a társadalmi hierarchiában, már nem volt benne járatlan.

Viszont éppen az a tény, hogy a kommunikáció alapeszköze a nyelv, és a lingua francákat csak viszonylag kevesen értik, növelte meg általában a nyelv, vagyis konkrétan az anyanyelv fontosságát, tette szükségessé ennek a nyelvnek az adaptálását a modern világ tényeihez és fogalmaihoz, ezt oldotta meg számos nemzet esetében a nyelvújítás, vagy egyszerűen az irodalmi nyelv megteremtése.

A nyugati mintából, nagyon durva leegyszerűsítéssel, az derült ki, hogy a nyugati nemzetállamok jóval fejlettebbek, gazdagabbak, az emberek ott jobban élnek, szabadabban is, mint itt. A kettő tehát összefonódott az itteni gondolkodók tudatában, nemzetállam és gazdagság együtt jár. Vagyis a gazdagságot, a fejlettséget, esetleg a nagyobb szabadságot is a nemzetállam megvalósítása révén lehet elérni. A következtetés kézenfekvő volt, hiszen pontosan az önálló, független nemzetállam a lengyeleknek vagy a magyaroknak épp úgy hiányzott, mint mondjuk a szlovákoknak vagy a bolgároknak. Az már a korabeli tudat egyik sajátos, bár érthető jelensége, hogy a nemzetállam kettős fogalmából a nemzet látszott a fonto-

sabb mozzanatnak, egyrészt, mert az állam még nem volt meg, a nemzet azonban igen. Erről egyébként minden gondolkodó meg volt győződve, legfeljebb azt tette hozzá, hogy ez a nemzet most éppen alszik, ezért is kell felébreszteni. Másrészt azért látszott fontosnak, mert nyugatról is a nemzetről lehetett többet hallani, mint az államról, hiszen végül is a francia forradalom óta a burzsoá nacionalizmus vált a legelterjedtebb, hamarosan már szélesebb alsó rétegekben is meggyökerező ideológiává. Nemzet, azután nemzetállam – ezek a társadalmi gondolkodásban szereplő fogalmak, legfeljebb a szabadságot emlegették talán még ennél is többször. Az ehhez társuló gazdagság, vagyis a gazdaság magas fejlettségi szintje, ennek természetes velejárójának tűnhetett. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a megújulási mozgalmak vezető eliteje sok esetben a papság közül került ki, vagy más, alsóbb társadalmi rétegekből származott, ennek megfelelően ismeretei, látóköre is korlátozottak voltak.

Épp ezért itt az ideje, hogy áttekintsük ezeket a vezető eliteket, csoportokat, társadalmi származásuk szerint, hiszen ez nyilván erősen befolyásolta elképzeléseiket, terveiket, egyszerűen azt is, mit értettek meg a nyugati modellből.

Minthogy a megértés szempontjából nagyon lényeges, milyen úton, milyen közvetítéssel jutottak a nyugati ismeretekhez, ezt az áttekintést két nagy csoportra kell bontanunk. Az egyikbe tartoznak azok a nemzetek, amelyek részben vagy egészben a Habsburg-birodalomhoz tartoztak, tájékozottságukra, ismereteikre ennek a birodalomnak sajátos kulturális légköre nyomta rá a pecsétjét. Az egyszerűség kedvéért ezt A régiónak nevezzük majd a továbbiakban. A másik, megint az egyszerűség kedvéért B betűvel jelzett régió a Balkán, amelyre az oszmán birodalom, vagy inkább az ezen belül uralkodó görög kulturális közeg a jellemző.

A lengyel nemzet esetében a harmadik felosztás után megerősödő, de kulturális téren már az első felosztás után kibontakozó nemzeti mozgalom vezető eliteje már csak a hirtelen félbeszakadt állami hagyományból következően is, de a polgári fejlődés elmaradottsága és a nemesség óriási aránya miatt (a lengyel társadalom 10%-át tették ki a nemesek), a feudális uralkodó osztályból, vagy a belőle kikerülő, részben papi értelmiségből adódott össze. A novemberi felkelés, a „konzervatív forradalom” (Engels) bukása után ez a vezető elit jórészt a nyugati emigrációba szorult, így a nyugati kapitalista fejlődés árnyoldalait is tapasztalhatta, ezért is lesz ezen belül nem jelentéktelen az utópikus szocializmusig eljutó ki-sebbség.

Bizonyos értelemben ehhez a lengyel vezető elithez hasonlít a ma-

gyar mozgalomé is, mert itt is zömmel a feudális uralkodó osztályból kerül ki, hiszen a magyarországi társadalmon belül is szokatlanul magas a nemesség arányszáma, majdnem 5%. A lengyelekhez képest a különbség viszont abban rejlik, hogy a magyar feudális uralkodó osztály hatalmi pozícióit a Habsburg-birodalmon belül, a feudális rendi országgyűlés és az egyedülálló vármegyei szervezet révén megtartotta. Persze a feudális uralkodó osztályon belül megint csak egy szűkebb réteg, a középbirtokos nemesség volt az, amelyik érdemben a nemzeti mozgalom élén állt, mert a meglévő feudális rendszer nehézségeit mindennap tapasztalta, viszont mégis olyan anyagi és politikai helyzetben volt, hogy otthon is szabadon szólalhatott meg, nem csupán az emigrációban, mint a lengyelek. Az értelmiség is sokáig a nemességből került ki, ez már inkább a kis vagyonú, vagy birtoktalan nemesek közül, az 1840-es években pedig már – az orosz kifejezést kölcsönkérve, mert találó – a vegyesrendű (raznocsinyec) értelmiség is szerepet kapott. Nagyjából a magyarhoz hasonló a horvát eset, azzal a különbséggel, hogy a polgári – kispolgári eredetű értelmiség és a Katonai Határőrvidék ugyancsak egyfajta értelmiséget is jelentő tisztikara is szóhoz jutott. Sőt az arisztokrácia néhány képviselője is, de ilyen eseteket a magyaroknál is tapasztalhatunk.

Nagyon eltérő viszont a csehek esete. A Habsburg-birodalmon belül a cseh tartományok voltak messze a gazdaságilag legfejlettebbek, a legmagasabb szinten lévők, ennek megfelelően pedig az egész nemzeti mozgalom is sokkal polgáribb jellegű, a vezető elit is jórészt a polgárságból került ki. Téves az a nagyon sokáig uralkodó nézet, hogy a cseh ébredés vezetői alacsony, jórészt paraszti sorból származtak volna. A lengyel vagy a magyar társadalomhoz hasonló nemessége a cseheknek egyáltalában nem volt. Az arisztokrácia ugyan nagyjából fele részben valóban etnikailag cseh származású, de már erősen elnémetesedett, vagy inkább Habsburg-hű lett, így a nemzeti mozgalom kulturális szakaszában bizonyos korlátozott mecénási szerepet még játszhatott, egyfajta, velejéig feudális jellegű tartományi patriotizmusával is lehetett számolni, de a nemzeti mozgalom legcsekélyebb politikai követeléseiben már nem tudott együtt haladni a polgári elittel.

Ezzel végeztünk is a Habsburg-birodalombeli nemzetek közül azokkal, amelyeknek valamilyen formában volt saját feudális uralkodó osztályuk és ennek megfelelő rendi intézményeik, amelyek politikai (netán gazdasági és társadalmi) igények felvetéséhez fórumul szolgálhattak.

A többi nemzet esetében az a legfontosabb közös sajátosság, hogy – különböző okoknál fogva, amelyeket itt nem részletezhetünk – saját

feudális uralkodó osztályunk nem volt, polgárságuk is csekély és inkább a városi alsóbb rétegekből, egyedül a szerbeknél található tehetősebb kereskedő burzsoáziát. Ennek megfelelően, a vezető elit kispolgári származású, jórészt papi értelmiség volt, ez a szerbek és a szlovének esetében egyéges is, mert orthodox, illetve katolikus. A szlovákok és a románok esete sajátos. A szlovákok többsége katolikus volt, de nagyjából egyötöde evangélikus, a két felekezetből kikerülő papi értelmiség csak az 1840-es évek derekára tudott a két egyház kényszerű ellenségeskedésén felülkerekedni. Ráadásul még az is hátrányos volt számukra (és ebben a vonatkozásban a szlovénekkal vethetők össze), hogy egyik egyház sem volt „nemzeti” jellegű, tehát a papok részvételét a nemzeti mozgalomban legfeljebb eltűrte, olykor még akadályozta is, és semmiképp sem támogatta. A Habsburg-birodalombeli románok nagyjából egyenletesen oszlottak meg az orthodox és az unitus egyház között, a felekezeti ellentétek élesek voltak, de mindkét egyház bizonyos mértékig a nemzeti mozgalommal azonosult, így előnyösebb helyzetben voltak. Ez a szerbekre is érvényes, kiváltságokkal rendelkező orthodox egyházuk révén.

Az oszmán birodalmi területen természetesen másképp alakult a helyzet, különösen azoknak a nemzeteknek az esetében, amelyek itt is éltek, mint a románok vagy a szerbek. A görögöknél a vezető elit részben a nagyon gazdag kereskedő és hajótulajdonos burzsoáziából, részben a nagybirtokosokból és az oszmán birodalom vezetésében, meg a konstantinápolyi patriarchátus szervezetében, az előbbi esetben informálisan, jelentős politikai befolyással is rendelkező rétegekből került ki. Ez a vezető elit, amely a diasporában élő kereskedők és bankárok révén a legközvetlenebb kapcsolatban állt a Nyugattal, a Habsburg-birodalmi feudális származású elitekkel vetekedhetett műveltség, ismeretek és politikai horizont tekintetében, mindenesetre sokkal előnyösebb pozíciókból folytathatta a nemzeti harcot. A görögöknél ez a harc elég korán a legradikálisabb politikai formába, a függetlenségért vívott harcba torkollott, ebben már paraszti származású vezetők is szóhoz jutottak.

A két dunai fejedelemségben a román társadalom struktúrája eltérő volt a Habsburg-birodalmitól, itt volt hazai (bár részben görög) feudális uralkodó osztály. A nemzeti mozgalom elitje azonban a kezdeti, kulturális szakaszban a Habsburg-birodalmi román értelmiségből került ki, a dunai fejedelemségekben csak később bontakozott ki a vezető politikai elit, ez már zömmel a feudális uralkodó osztály fiatalabb nemzedékét jelentette.

A szerbek és a bolgárok helyzete erősen emlékeztet a Habsburg-bi-

rodalombeli szlovákokéra vagy szlovénekére, sem feudális uralkodó osztály, sem jelentős városi polgárság, az elit tehát jórészt a parasztságból kerül ki, de a bolgárok esetében, ahol a mozgalom elkésztettebb még a többi balkáni nemzethez képest is, a század derekán már a gazdag kereskedő-polgárságból is jönnek vezetők. Az értelmiség a szerbeknél zömmel a Habsburg-birodalmi szerb értelmiségből kerül ki, a bolgároknál pedig természetesen jórészt papi értelmiségről van szó. De mindkét nemzetnél a politikai mozgalomban paraszti származású vezetők jutnak szerephez a század elején, illetve a század derekán.

A társadalmi összetétel és a műveltségi-látóköri szint nagy tarkasága teszi érthetővé a megújulási mozgalmak konkrét programjának és menetének sokféleségét. Nyilván nem lehet feladatunk, hogy ezeknek a mozgalmaknak a fejlődését akár csak főbb vonásaiban itt felidézzük, általában a történeti irodalomban eléggé ismertek, hiszen legalább egy évszázada mindenfelé a történeti kutatás előterében álltak. Néhány közös vonásra mégis utalni kell.

A B régióban, pontosabban az ide tartozó nemzetek esetében (mert a diasporát is bele kell számítani), vagy már régóta jelentős a gazdasági fejlődés, vagy éppen elmaradott. Az elsöre egyértelmű példa a görögök esete, akik az A zóna cseh burzsoáziájához hasonló szerepet játszanak az egész Balkán-félszigeten, de messze azon túl is. Kisebb mértékben, de hasonló volt a helyzet a két dunai fejedelemségben, megint a dunai és tengeri kereskedelem révén. A bolgár és szerb területen viszont a gazdasági szint még igen alacsony volt. Ebből következett, hogy a nyugati modell elsőrendűen a nemzetállamot jelentette, nem a polgári átalakulást, a kapitalizmust. A nemzetállamot, még hozzá a teljesen önálló, független nemzetállamot, mert ennek a lehetősége az oszmán fennhatósággal szemben megvolt, a szerb és görög függetlenségi harc sikerei ezt bizonyították. Az oszmán hatalommal szemben a balkáni népek egyes nagyhatalmak segítségével is számíthattak, így érték el a függetlenséget.

Az A zónában a lengyelek a nemzeti mozgalom programja szempontjából különleges esetet jelentenek, 1795 óta egyértelműen az állami függetlenség visszaszerzése volt az egyetlen, vagy legalább is a legfőbb cél, ami a lengyelek helyzetéből, a felosztások után, nyilvánvalóan érthető. A többiek esetében viszont, és ebbe a magyar politikai elit is beleértendő, megint csak eltérő konkrét okoknál fogva, a teljes állami függetlenség kivívása nem szerepelt a nemzeti mozgalmak programjában. Volt még egy közös és általános ok is, annak a felismerése, hogy a Habsburg-uralkodó más, mint a szultán, hogy Ausztria európai nagyhatalom, ezzel szemben a

fegyveres függetlenségi harcra csak a lengyelek voltak elszánva, de azoknak sem sikerült. A kisebb Habsburg-birodalmi nemzetek esetében fel sem vetődött semmiféle elképzelés a Habsburg-uralomtól való felszabadulásra, ez egyszerűen elgondolhatatlan volt. Palacký majd 1848 áprilisában a frankfurti Vorparlamenthez írott nyílt levelében még egyéb közös okokat is emleget. Így végül is a nemzeti mozgalmak csúcspontján, az 1848-as forradalom idején sem kerül elő a teljes nemzetállami függetlenség terve, csak a birodalmon belüli minél nagyobb önállóságé.

Alaposan eltávolodtunk már a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet alapkérdéseitől. Persze azért, mert a különböző nemzeti mozgalmak is messze kerültek ettől az alapkérdéstől. Annak jegyében, amire már korábban utaltunk, hogy ti. a feudális formáció nehézségei erősebben mutatkoznak meg, mint a kapitalizmus előzményei, az átmenet lényegbevágó kérdései közül csak egy vetődött fel, az viszont igen nagy hangsúllyal, a jobbágyfelszabadítás, kétségkívül a kapitalizmus kibontakozásának legsúlyosabb akadálya ezen az agrárterületen. A B régió esetében ez persze, a maga módján, csupán a dunai fejedelemségekben, mert egyebütt természetes volt, hogy az oszmán fennhatóság lesöprésével minden feudális jellegű viszony is megszűnik, hiszen a Tanzimat reformjai révén már valóban az állam volt majdnem mindenütt az egyetlen feudális birtokos.

Az A régióban azonban a helyzet nem volt ilyen egyszerű, a Habsburg-uralmat senki sem akarta felszámolni, és esetleges felszámolása sem vezetett volna automatikusan a jobbágyok felszabadítására. A nehézséget viszont az okozta, hogy nem egy itteni nemzeti mozgalom vezető elitje éppen a feudális uralkodó osztályból került ki, amelyet a jobbágyfelszabadítás érzékenyen érinthetett. Itt tehát éppen a feladatok elsődrendűen nemzeti megfogalmazása segítette elő, hogy ezt az elkerülhetetlen változást valamiféle, a feudális urak részéről jövő nemzeti áldozatként lehetett megfogalmazni és beépíteni a többi cél közé. A nemzeti mozzanat akkor is az elsődleges maradt.

A polgári átalakulás, tehát a kapitalista rendszer uralomrajuttatásának egyéb, mondhatnánk pozitív igényei, az ipar fejlesztése, a kapitalista rendnek megfelelő jogi és intézményrendszer kiépítése alig szerepelt a nemzeti célok között. Egyedülállónak tekinthetjük itt a magyar politikai elit állásfoglalását, amely — persze akkor is a nemzeti céloknak alárendelten — de a legtöbb javaslatot vetette fel ebben a vonatkozásban is, mint-hogy a feudális rendszer hátrányait, mint hangsúlyoztuk, maga is erősen érezte. Egyfajta nemesi forradalmiság volt ez, s ezt a lengyeleknél is láthatjuk, bár más hangsúlyokkal. Ebben a vonatkozásban az alapvető okot

nyilván abban kell látni, hogy a tőkés fejlődés vagy már kibontakozóban volt, vagy pedig éppen a kibontakozás előfeltételei olyan csekélyek voltak, hogy nem lehetett velük komolyan számolni.

A kör bezárult, újra csak a nemzeti program elsődlegességéhez jutottunk el. Talán egy mozzanatra érdemes még felfigyelni. Sem a Habsburg-birodalom, sem az ottomán birodalom nem segítette elő gazdaságpolitikájával jelentős mértékben a gazdasági fejlődést, az iparosítást. Az oszmán birodalom ebben korábban sem jeleskedett, a Habsburg-birodalom viszont az előző század felvilágosult abszolutizmusának iparpártoló politikájával szakítva jutott el a 19. század első felének mozdulatlanságáig. Úgy tűnik, ezért volt törvényszerű a nemzeti ébredés, amely ugyan csak mellékesen és alárendelten, de mégis a gazdasági és még inkább a társadalmi átalakulásnak a kérdéseit is felvetette, vagy a teljes függetlenség programja révén, objektívan ezek későbbi megoldását feltételezte. Ezért látjuk úgy, hogy a nemzeti megújulási mozgalmak Közép- és Délkelet-Európában a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet egyik szükség-szerű mozzanatát jelentették, még akkor is, ha az átmenet lényeges kérdéseihez csak lazán vagy sehogy sem kapcsolódtak. Elvégre a történelmi törvényszerűségekre éppen az a jellemző, hogy a kortársak tudatától függetlenül hatnak.

Nyilván a felvetett kérdések analógiáit az orosz birodalomban, pontosabban annak európai törzsterületén is megtalálhatjuk, ezek akárcsak pusztá jelzése viszont mindenképpen meghaladta volna ennek a korreferátumnak a kereteit.

A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET MEGKÉSÉSÉNEK PROBLÉMÁJA A MAGYAR FEJLŐDÉSBEN

I.

1. A középkori Magyarország Európának egyik erős és fejlett állama volt. A 15. századi történetünkre vonatkozó kutatások a paraszti és a polgári árutermelés kibontakozására, a természetbeni jobbágy szolgáltatásokkal szemben a pénzjáradéknak – a feudális földjáradék legfejlettebb formájának – az előnyomulására, a jogilag egységesült jobbágyosztály viszonylag szilárd telekbirtoklására és költözködési szabadságára, egyben már jelentős mértékű vagyoni differenciálódására, a feudális társadalom rendi tagozódásának kialakulására és a rendi állam központosításának kezdeteire vetnek fényt. Mindezek a folyamatok a nyugat-európaihoz hasonló történeti struktúrát jeleznek a 15. század végén mintegy 4 milliós népességű országban: a fejlett (érett) feudalizmus struktúráját – még ha ezen belül korábbi fejlődési szakaszok „feldolgozatlan” maradványai is tovább éltek, egyes elemek pedig viszonylag gyengébbek voltak (főként az iparosodásban, városiasodásban). A magyar társadalom – amely a nyugat-európaiaknál később lépett a feudalizmus útjára, minthogy a népvándorlás későbbi hullámával került végleges települési területére – az anyagi és szellemi kultúra, a társadalmi és politikai élet számos vonatkozásában viszonylag rövidebb idő alatt járta be a feudalizmus első és második (korai és érett) szakaszát, és „tömörített fejlődéssel” kezdett felzárkózni a nyugat-európaiakhoz.

Súlyos kérdésre kell tehát itt választ találnia a magyar történettudománynak: olyan kérdésre, amellyel – persze különféle megfogalmazásokban – már nemzedékek sora birkózott. Ma így fogalmazhatjuk: milyen okokra, tényezőkre, körülményekre vezethető vissza, hogy azok a fejlődési tendenciák, amelyek az érett feudalizmus 15. századi struktúrájában már benne rejtettek, és Nyugat-Európában a következő időszakban – különböző mértékben és ütemben – érvényre is jutottak, Magyarország 16–17. századi történetében „befulladtak”: hogy nálunk még nem került sor ekkor a feudális termelési mód bomlására, a kapitalizmusba való átmenet megindulására, hanem éppen a rendiség megerősödésére, a feudalizmus harmadik, kései periódusára.

2. A magyarországi társadalomfejlődés haladó, emelkedő vonalát az eseménysorozat törte meg, amely a 15–16. század fordulója körül játszódott le: az állami központosítás mátyási kísérletének összeomlása, az oligarchikus és rendi reakció felülkerekedése 1490 után; a parasztfelkelés leverése és kemény megtorlása, a jobbágyság röghözkötése 1514-ben; a török hódítás, a Habsburg-uralom, az ország feldarabolódása 1526 és 1541 után. Korábbi történetírásunk is valahol itt, 1490 és 1541 között kereste a magyarországi fejlődés megbicsaklásának, eltérülésének forrásvidékét. Sőt történetírásunk fő képviselői, mondhatni, aszerint jellemezhetők, hogy a komplex és drámai esemény-láncolatból melyik mozzanatnak adtak elsődleges hangsúlyt. Horváth Mihály a központi hatalomnak a Mátyást követő „lengyel származású két király” alatti megrendülését, az oligarcha-uralom újbóli túltengését emelte ki. Acsády Ignác az 1514. évi parasztfelkelést sújtó megtorlást, a jobbágyság röghözkötését és a haza sorsa iránt érdektelenné tételét tekintette a végzetes fordulat kiindulópontjának. Szekfü Gyula a török hódításban látta „történelmünk minden későbbi szerencsétlenségének kútfejét”. Takáts Sándor az 1526-tal kezdődő Habsburg-uralomban, az osztrák kormánykörök „ferde és haszonleső intézkedéseiben”, Eckhart Ferenc a Habsburg-abszolútizmus gazdaságpolitikájában jelölte meg nemzeti előrehaladásunk fő akadályát az újkor századaiban.

3. Az újabb magyar történetkutatás új forráskiadványok bizonyító anyagával érzékeltette az oszmán hódítás okozta súlyos emberi és anyagi veszteséget, a török uralom fejlődést gátló hatását, — de nem találta elegendőnek történetünk további kedvezőtlen fejleményeit erre a fő tényezőre visszavezetni. Szélesebb, nemzetközi síkra emelte a kérdéskomplexum tanulmányozását, figyelembe véve, hogy a magyarországihoz hasonló fejlődési irányváltás (amely a feudális társadalmi-gazdasági formáció létét évszázadokra meghosszabbította és a kapitalizmusba való átmenetet sokáig késleltette) más közép- és kelet-európai országok történetében is föllelhető — köztük Lengyelországban, ahol leverte parasztfelkelés nélkül is sor került a parasztság röghöz kötésére, s amelynek nem kellett elszenviednie a török igát vagy ehhez fogható külső támadást, háborús pusztítást a 16. század folyamán.

Az utóbbi évtizedek történetírása részletesen foglalkozott a Habsburgok magyarországi uralmának formáival, módszereivel, hatásával is, és a bécsi udvar részéről gyakorolt politikai alárendelés, majd gazdasági megkülönböztetés terhét teljes súlyában igyekezett felmérni. De nem tekinthetett el azoktól a tényezőktől sem, melyek szerint gazdasági-társá-

dalmi fejlődésünk megrekedése már a 17. század első felében szembetűnő formákat öltött: olyan időpontban, amikor a hazai rendiség éppen megszilárdította védőbástyáit a bécsi központosítással szemben; előbb, mint a Habsburg-abszolútizmus a magyar rendeknek fölébe kerekedett volna, s jóval előbb, mintsem az osztrák udvar diszkriminatív gazdaságpolitikája, Bécs „gyarmatosító” – a gyarmatosításra egyes vonatkozásokban csakugyan emlékeztető – törekvései a 18. század második felében kibontakoztak volna.

Mindez megérlelte, alátámasztotta azt a felismerést, hogy a magyarországi fejlődés eltérülése, elkanyarodása, elmaradása – része egy szélesebb, nemzetközi méretű, összeurópai jellegű folyamatnak: a nyugat-európai és kelet-európai fejlődés szétágazásának, különbségei felfokozódásának a 15. század végétől kezdve, – olyan része persze a folyamat kelet-európai ágának, amely számos sajátosságot mutat fel hazánkban, éppen a török hódítás, a Habsburg-uralom, az ország három részre szakadásának körülményei között. Ez a felismerés pedig annak a társadalomfejlődési szakasznak a tüzetes tanulmányozására ösztönzött, amelyet a marxista történettudomány a „jobbágyrendszer (*Leibeigenschaft*) második kiadásának” nevez, és a földesurak piaci tevékenysége, robotoltató áru-termelése, a városi-polgári fejlődés gyengesége s hátráltatása és egyéb ismérvek alapján, több közép- és kelet-európai ország történetében (jelentős országokénti különbségekkel ugyan) lényegileg közösnek minősít. Ennek a közép-kelet-európai „második jobbágyságnak” (*zweite Leibeigenschaft*), amely a kapitalizmusba való átmenet tendenciáit visszavetette, Magyarország – a maga „örökös jobbágyságával” (*perpetua rusticitas*) – egyik történeti változatát képviseli.

4. Hogy történetírásunk a magyarországi fejlődés elkanyarodásának fő vonásait (legalábbis ami az agrárviszonyokat illeti) a nemzetközi összehasonlítás módszerével vázolta fel; hogy a 16–17. századot nem a feudalizmus bomlási periódusának, a kapitalizmusba való átmenet megindulásának, hanem a 18. század jórészevel együtt a kései feudalizmus – Közép-Kelet-Európára sajátos, (a klasszikus nyugat-európai fejlődésből „hiányzó”) – korszakának minősíti, természetesen korántsem jelentette a korszak gazdasági-társadalmi problematikájának lezárását. A továbblépéshez az utat egy újabb felismerés nyitotta meg, amelyhez a legutóbbi másfél-két évtizedben jutott el a történettudomány. Ha a magyarországi fejlődés elkanyarodása, elmaradása a nyugat-európai és a kelet-európai fejlődés szétágazási folyamata részének bizonyult, akkor az újabb felismerés abban állott, hogy a nyugat- és a kelet-európai fejlődés kettéágazása maga

is egy még szélesebb, még átfogóbb, a szó szoros értelmében világméretű folyamat részeként értelmezhető. Ez pedig nem más, mint a modern világgazdaság kezdeti kialakulásának folyamata a 15. század végétől fogva.

A korábbi történeti-gazdaságtörténeti munkák zömében a modern világgazdaság 16–17. századi kezdeteinek ábrázolása Nyugat-Európa és a tengerentúli gyarmatok összefüggéseire korlátozódott. A történetírás hagyományos okfejtését – amely persze különböző, felszínesebb vagy mélyebben elemző változatokban jelent meg – abban foglalhatjuk össze, hogy a kiterjedő nemzetközi forgalom központja a Földközi-tenger térségéből az Atlanti-óceánra tolódott át, a nagy földrajzi felfedezések, a tőkefelhalmozás bő forrásait megnyitó világtengeri-gyarmati vállalkozások az egyébként is kedvezőbb helyzetből (az ipari-városi fejlődés magasabb szintjéről) induló Nyugat-Európa kapitalista kibontakozását lendítették előre. Közép-Kelet-Európa viszont még kimaradt a nagy átalakulási processzusból: nem részesedett az új atlanti világpiac ösztönzéseiben, sőt – a fő kereskedelmi utak áthelyeződésével – elvesztette az Ázsia és Európa közötti interkontinentális forgalomban, az ún. Levante-kereskedelemben eddig játszott szerepét, s ezért óhatatlanul elmaradt.

Ez az okfejtés azonban, amint az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán kiderült, lényeges kiegészítésre szorul. A közép- és kelet-európai országok, délnémet kereskedőtökések vállalkozásaitól eltekintve, nem vettek részt a felfedezésekben, a kitáguló világtengeri forgalomban, a tengerentúli gyarmatosításban. A középkori Levante-kereskedelemnek Közép-Kelet-Európa országain át vezető szárazföldi útvonalai a 17. század első felére lehanyaglottak, elvesztették világkereskedelmi jelentőségüket. Ezek a negatív tények kétségtelenül további hátrányba hozták a kontinens keleti részét Nyugat-Európához képest, közrejátszottak tőkés átalakulásának megkésésében. Ám ennél többről volt szó: a nyugat-európai növekedés és a kelet-európai elmaradás mélyebb, közvetlenebb összefüggéséről. A modern világgazdaság kezdeti kialakulásának folyamata ugyanis nemcsak a gyarmatokra terjedt ki, hanem a közép-kelet-európai országokra is. Az utóbbiak nemhogy kimaradtak, hanem az addiginál jóval erőteljesebben vonódtak be a nemzetközi forgalom sodrába. Az új földrészek feltárásának, a tengerentúli piacok megjelenésének időszakában – akkor, amikor létrejöttek az atlanti parti országok *interkontinentális* kereskedelmi kapcsolatai Ázsiában és Amerikában szerzett gyarmataikkal –, ugyanakkor Nyugat-Európának a közép-kelet-európai országokhoz fűződő *intra*kontinentális (kontinensen belüli) forgalma sem lankadt el, hanem sokszorosára növekedett. Ezek a növekvő súlyú és új típusú Európán belüli piaci

kapcsolatok – amelyeknek áruösszetétele a fényűzési cikkekről mindinkább áttevődött a közszükségleti cikkekre – ugyancsak fontos tényezőjévé, alkatelemévé váltak a modern világgazdaság születőben lévő rendszerének. Hatásuk pedig olyan módon érvényesült, hogy Nyugat- és Kelet-Európa között az ipari-agrár munkamegosztást ösztönözték, mélyítették el – anélkül, hogy Kelet-Európának a bontakozó nemzetközi munkamegosztásban való agrár jellegű részvétele gazdasági szerkezetváltozást: a mezőgazdasági exportágazatokhoz kapcsolódó iparosítást vagy a mezőgazdaság kapitalizálódását indította volna el. Így a kontinens keleti része maga is több tekintetben *háttere*, bázisa, „perifériája” lett a – tengerentúli területeket *gyarmati* módon kiaknázó – nyugat-európai *központ* tőkés irányú nekilendülésének.

Előadásunk második részében ezt az összefüggést vesszük kissé közelebbről szemügyre Magyarország példáján.

II.

1. Valamely országnak a nemzetközi munkamegosztásba való agrár jellegű bekapcsolódása – mezőgazdasági termények és ipari nyersanyagok termelésével és kivitelével való részvétele – többnyire korlátozza a gazdaság belső ágazati kapcsolatainak fejlődését, az iparosítás megindulását az illető országban, a munkatermelékenység „nemzeti” színvonalának emelkedését, – de nem feltétlenül és nem mindenkor válik gazdasági elmaradottság forrásává. A modern világgazdaság 19–20. századi története nem egy olyan esetet ismer, amikor egyes agrártermények vagy nyersanyagok szállítása iránti külföldi igények, az ezek termelésére való specializálódás az adott ország gazdaságában belső továbbgyűrűzést – ún. multiplikátorhatást – váltott ki, és kedvezett a gazdasági szerkezetváltásnak, a belső iparosítás megindulásának, illetve a mezőgazdaság kapitalizálódásának. Így történt például a svéd és finn vas-, illetve faexport vagy a dán szarvasmarhaexport esetében, amelyek a külkereskedelmi igényekhez való rugalmas alkalmazkodással a vas- és fafeldolgozó ipar, illetve a hús- és tejipar felvirágzásához vezettek az említett országokban. S így történt Magyarországon is, ahol a gabonakivitel föllendülése a 19. század ötvenes-hatvanas éveit agrárkonjunktúrájának idején nemcsak a mezőgazdaság tőkés átalakulásának, hanem a kapitalista malomipar világszintű felfutásának is emelőjévé vált.

Bizonyos fokig hasonló jelenségeknek vagyunk tanúi a modern világgazdaság kezdeti szakaszán. A 16. században a közép-kelet-európai

mezőgazdasági termények és nyersanyagok előtt nemcsak szélesedő exportpiacok nyíltak Nyugat-Európában, hanem előnyös értékesítési feltételek is. A 16. századi ún. árforradalomról ugyanis – amelynek tényéről már vagy egy évszázada tudunk – az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán kiderült, hogy az árnövekedés nem egyenlő mértékben érintette a különböző áru-fajtákat: elsősorban éppen a mezőgazdasági termények (főként a gabona, valamint a szarvasmarha és a bor), mellettük a nyersanyagok ára emelkedett, s tőlük nemcsak a munkabérek, hanem az iparcikkek árai is jelentősen elmaradtak. A 16. századi árforradalom (pontosabban: agrár-árforradalom vagy árstruktúra-forradalom) ekként kedvező külkereskedelmi reálcsere-arányokat biztosított a kelet-európai agrár-exportalók számára. Sőt a magas nyugat-európai agrárárak éppen a kibővülő nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok hálózata révén átsugároztak Közép-Kelet-Európába is: hatást gyakoroltak a *belső* piac ármozgásaira is mind azokban az országokban, amelyek bevonódtak a modern világgazdaság keletkezésének folyamatába.

Az Európán belüli kelet-nyugati áruforgalom 16. századi körülményei tehát éppenséggel Kelet-Európának látszottak kedvezni, tőkefelhalmozási lehetőségeket nyitni. Fölmerülhetett az esélye a mezőgazdasági exportágazatokhoz kapcsolódó ipari ágazatok kifejlődésének, illetve a mezőgazdaság specializálódásának és tőkésedése megindulásának.

2. A konjunktúrális kiviteli lehetőségek kétségtelenül meg is élénkítették a közép-kelet-európai országok gazdaságát az újkor kezdetén. Lengyelország tengeri úton elsősorban gabonával – túlnyomórészt Gdańskon át Amsterdamba irányuló rozsszállítmányokkal – látta el Nyugat-Európa tőkésedő (németalföldi) vagy más okból gabonabehozatalra szoruló (spanyolországi, portugáliai, sőt észak-itáliai) körzeteit; szárazföldi úton főleg szarvasmarhát szállított németországi piacokra; ezekhez járult a holland és angol hajóépítéshez és -felszereléshez szükséges nyersanyagok (fa, kátrány, kender) kivitele. Magyarországról ugyancsak szarvasmarhát, valamint egy másik fontos ipari nyersanyagot: rezet vittek ki nyugat felé jelentős mennyiségben – az előbbit főként Bécsen át a délnémet, valamint az észak-itáliai városokba, az utóbbit jórészt Gdańskon keresztül Antwerpenbe; emellett bort Sziléziába és különösen Lengyelországba: a konjunktúrális gabonaszállításokon gazdagodó lengyel földesurak keresletének kielégítésére.

Az élelmiszer- és nyersanyagexport iránti külpiaci igények bizonyos fokig tovább is gyűrűztek a közép-kelet-európai országok gazdasági életében. Nemcsak az (úgy tűnt) „aranykorát” élő Lengyelország, a

Rzecz Pospolita gazdaságában, hanem – a tragikus politikai viszonyok, a török hódítás, a három részre szakadás ellenére – Magyarországon is. Serkentették az export célú szarvasmarhatenyésztés övezeteinek föllendülését a nagyobb alföldi mezővárosok – Debrecen, Kecskemét, Nagykőrös, stb. – széles határain, pusztabérletein; előmozdították a szőlőmonokultúrára specializálódó körzetek (Hegyalja, bihari borvidék, stb.) kialakulását, valamint egyes „alsó és felső-magyarországi” (szlovákiai) bányakörzetek fejlődését. A monokultúras borvidékek és bányavidékek – s részben az alföldi mezővárosok, ahol a gazdálkodás fő ágazata az állattenyésztés volt (bár nem kifejezetten monokultúra-jelleggel) – hovatovább nem tudták helyi termelésből fedezni gabonaszükségletüket; szomszédos vagy távolabbi körzetekből való ellátásra is szorultak, ami élenkítette a gabona belső piacát is – azét a mezőgazdasági terményét, amelyből (fontos ezt megjegyeznünk) Magyarország akkoriban még nem exportált számottevő mennyiséget. (Hazánk csak a 18. században vált fontos gabonaexportórré – főként a Habsburg-monarchia osztrák és cseh örökös tartományai felé, amelyek a tőkés ipari fejlődés manufaktúra-korszakába léptek.)

3. Milyen társadalmi rétegek, elemek voltak a – nyomasztó politikai viszonyok között is érvényesülő – gazdasági megélénkülés haszonélvezői?

A konjunkturális körülmények kedveztek az alföldi mezővárosok „civiseinek”, parasztpolgárainak, akik a kibővülő marhatartásban és -kereskedelemben („tőzsérkedésben”) a családi munkaerőn túl, bérmunkajellegű formákat is alkalmaztak. Arra indították a módosabb jobbágygazdákat, hogy fokozzák szántóművelésük árutermelő jellegét, elszegényedett osztályostársaik munkájának igénybevételével. Ösztönzően hatottak városi polgárok szőlőművelésére (részben lakóhelyüktől távoleső ún. extráneus-szőlőkön), tehetős bányavárosi „*Ringbürgerek*” üzleti vállalkozására.

A konjunkturális körülmények ösztönzően hatottak tehát az említett társadalmi rétegekre, elemekre – de nemcsak rájuk. A réz iránti nemzetközi kereslet növekedése, árának emelkedése már a 15. század végén felkeltette a külföldi tőke, a kor legjelentősebb tőkehatalma, a Fugger-ház érdeklődését a közép-kelet-európai ércbányák, köztük a besztercebányai réz- és ezüstbányavidék iránt. Behatolásukat elősegítette, hogy a helyi bányapolgárok még társulásokba tömörülve sem rendelkeztek akkora tőkeerővel, hogy a mélyebb szintű fejtéssel járó technikai és üzemszervezési, valamint a nagybani értékesítéssel kapcsolatos kereskedelmi és pénzügyi problémákat megoldják. Így nyitott utat a helyi bányatársulások válsága

az 1490-es években Besztercebányán is a Thurzók és Fuggerek rézbánya- és kereskedelmi vállalkozásának, amelynek tőkehaszna – a Thurzók hamarosan kiválván – külföldön realizálódott és elveszett a magyarországi tőkefelhalmozás szempontjából. A Fuggereknek az „alsó-magyarországi” réztermelésből a 16. század közepén történt kivonulása után a Besztercebánya környéki rézbányák kincstári (udvari kamarai) kezelésbe kerültek ugyan, de a „Kupferkauf”: a réz értékesítésének hasznot hajtó monopóliuma továbbra is külföldi tőkecsoportok kezén maradt.

A 16. század folyamán három-hatszorosára emelkedő mezőgazdasági terményárak sem csupán a paraszti-polgári árutermelést serkentették. A magas haszon vonzereje a közép-kelet-európai országok földesúri osztályainak egyes rétegeit-csoportjait is arra ösztönözte, hogy bekapcsolódjanak a gabona, a bor, a szarvasmarha piacra vitelébe. Lengyelországban főként a kiviteli célú gabonaforgalomban szereztek maguknak a 16. század folyamán egyre nagyobb részesedést a városi és falusi kereskedőkkel szemben; Gdańskban és más balti-tengeri kikötőkben ezután holland és más külföldi kereskedőknek adták el a gabonát, akik azt a nyugat-európai fogyasztópiacokra közvetítették. Főurak és nemesek, ahol lehetett, Magyarországon is bekapcsolódtak a kiviteli üzletbe, a marha- és borexportba; ahol erre nem nyílt mód, a hazai forgalomba – latba vetve feudális kiváltságaikat is paraszti és polgári konkurrensaik ellenében. A terménypiaci keresletnek a török háborúkkal kapcsolatos jelentős új szektora: a hadiszállítások is elsősorban számukra, kivált a magas politikai és katonai tisztségeket betöltő főúri birtokosok számára voltak elérhetőek. S ahol számottevő élelmiszerigény mutatkozott az agrártermeléssel felhagyó városi lakosság részéről, mint a bányavárosokban, az 1570-es évekre már ott is megjelentek a földesúri gabonaszállítók a paraszti árutermelőkkel szemben.

4. A magyar földesurak korábban, a 14–15. században, az iparcikkek árához képest alacsony mezőgazdasági árak mellett, nemigen éreztek indíttatást piaci tevékenységre: a parasztgazdaságokban (jobbágytelkeken, paraszti béreleteken) termelt többlet piaci értékesítését rendszerint jobbágyaiknak engedték át, akiktől viszont egyre inkább pénzben hajtották be a többletmunka értékét: a feudális földjáraadékat. Most azonban az ár- és piacviszonyok konjunktúrális változására gazdasági magatartásuk változásával reagáltak: maguk tekintettek a piac felé – ékes cáfolataként annak a későbbi történetpolitikai sztereotípiának, hogy a magyar úr, nemzeti jelleméből folyóan, megveti a kereskedelmet. Hogy pedig megfelelő mennyiségű piacra bocsátható borhoz, gabonához jussanak, ismét fokozódó mér-

tékben vették igénybe jobbágyaik terményjáradékait (főképpen a gabona- és borkilenced, meg a szekularizált egyházi tized formájában), majd kiterjesztették saját kezelésű gazdaságukat: majorságukat, *alلودiumukat* is. Ezeket eleinte – a 16. század második harmadában – részben maguk is bérmunkával (fizetett munkával), részben ingyenrobottal, a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve viszont messze túlnyomóan robotmunkával műveltették – jobbágyaikat ismét röghöz kötve, illetve az 1514-i parasztfelkelés megtorlásaként jogilag kodifikált röghöz kötöttséget egyre inkább valóságos gyakorlattá téve.

A fizetett munka (bérmunka- és átmeneti formák) háttérbe szorítása, az ingyenrobot további térnyerése a földesúri gazdaságokban az 1570-es évektől vált szembeütővé – akkortájt, amikor az „agrár-árforradalom” Magyarországon is teljes lendületet vett: az eddiginél is tágabbra nyílt az olló az agrárárak és az ipari árak, illetve az árak és a munkabérek között. Ezek a körülmények pedig a földesurak szemében éppen kívánatosá teheték volna a bérmunkáltatást, amelynek a robotmunkánál termelékenyebb volta már nem kerülte el egyes nagybirtokosok – s kivált hozzáértő gazdatisztek – figyelmét. Hogy mégsem haladtak előre ezen az úton, hanem inkább visszakoztak a robot felé, főképp annak tudható be, hogy még csak „kezdő kapitalisták” voltak, de gyakorlott feudális járadékosok: nem az árak, bérek és profitok, hanem az árak és járadékok kategóriáiban gondolkodtak. A rohamos áremelkedés, a vele együttjáró nagyfokú pénzértéktelenedés a jobbágyi pénzszolgáltatásoknak – a feudális földjáradék a 15. századra Magyarországon is előrenyomult formájának – értékét tetemesen csökkentette. Hogy a földesurak a pénzáradékot érték-hanyatlásának arányában időről-időre emeljék – mintegy „mozgó pénzáradék-skálát” vezessenek be – az akkori viszonyok között természetesen nem jöhetett szóba. A jövedelemcsökkenés kézenfekvő ellenszeréül kínálkozott viszont, hogy a pénzáradékkal szemben, a feudális járadék naturális formáit: a termény- és munkaszolgáltatást aknázzák ki minél erőteljesebben, s így kárpótolják magukat a hanyatló értékű pénzszolgáltatásokért. A munkajáradék-növelés pedig – ami a 16. század utolsó, a 17. század első évtizedeiben sokhelyütt a „limitálatlan”, „parancs szerinti” robot bevezetésébe torkollott – immár a kívánt mértékben biztosította a – kevésbé termelékeny, de – ingyen munkaerőt a földesurak számára, tehát fölöslegessé tette, hogy a robotot a szántóművelésben jelentős mértékű fizetett munkával egészítsék ki: kikapcsolta azt az indítékot, amely bérmunkáltatásra, tőkebefektetésre ösztönözte volna őket. Inkább csak a

majorsági szőlők kívántak meg rendszeresen több-kevesebb „pénzes munkát”.

S amint nem, vagy alig kényszerültek munkabér kiadásra, változó tőke befektetésére, lényegileg hasonló helyzetbe kerültek állandó tőke beruházása szempontjából is. A robotoló jobbágyok a maguk igaerejével, ekéjével, munkaeszközeivel dolgoztak; az uradalmaknak saját felszerelésre, „béres ekékre”, fogatokra csak nagyon korlátozott mértékben volt szükségük. Gazdasági épületek dolgában is kevéssel érték be az uradalmak majorsági központjaikban: főként tárházakkal, vermekkel, csűrökkel, ahová a jobbágyok terményszolgáltatásait és a robottal művelt önkiszolgáló gazdaság termését begyűjtötték.

A mezőgazdasági termények és egyéb áruk kereskedelméből származó jövedelmek, pénztőkék tehát nem, vagy alig váltak termelő tőkévé a piaci tevékenységbe kapcsolódó magyar főurak és nemesek kezén. A pénzjövedelmeket részben további földbirtokszerezésre fordították (zálogba vétel vagy vásárlás útján); részben a növekvő létszámú főúri „familia”: köznemesi „servitorok”, udvari személyzet, várbeli katonaság fenntartására fordították a háborús viszonyok között; részben arany- és ezüstpénz, s főként ékszerek, drágakövek, díszruhák formájában teaurálták — ahogy az a kezdeti kapitalizálódástól visszakozó feudális robotgazdák szokása.

Az intrakontinentális ipari-agrár munkamegosztás kibontakozásával és az ezt kísérő „agrár-árforradalommal” megnyíló tőkefelhalmozási lehetőségek, a mezőgazdaság kapitalizálódásának esélyei tehát nem váltak valóra Európának ezen a táján. Sőt: a kedvező agrár- és külkereskedelmi cserearányok közvetlen *előnye* hosszabb távra szólnan történelmi *hátrányba* váltott át, amennyiben éppen a feudális agrárviszonyok megerősödését, újratermelését, a jobbágyrendszernek „második kiadásban” való színrelépését mozdította elő Közép-Kelet-Európa országaiban, Magyarországon.

5. S nem indult meg a belső iparosodás, a mezőgazdasági exportágazatokhoz kapcsolódó iparágak tőkés fejlődése sem. Nyugat-Európa országainak korabeli gazdaságtörténete arról tanúskodik, hogy a kapitalista manufaktúra fejlődése kettős alapon nyugodott: egyrészt a városi kézműipar céhszervezetének bomlására, másrészt — és különösen — a paraszti háziiparból kisarjadó falusi ipari kisárutermelésre, az ún. *Rural Industry*-ra támaszkodott. Jórészt az utóbbi határozta meg a tőkés manufaktúra első, sokáig jellemző, szétszórt (decentralizált) formáját. Ezért a tőkés iparosodás megindulásának fontos feltétele volt a mind a céhes ellenőrzés-

től, mind a feudális földesúri kötöttségektől mentes vidéki ipari körzetek kifejlődése, amelyek kedvező terepet nyújtottak a kereskedelmi tőkének a termelésbe való behatolására, az ipari kistermelők tőkés alávetésére. „Az új manufaktúrákat – mutatott rá már Marx – tengeri kiviteli kikötőkben vagy a vidék olyan pontjain létesítették, amelyek kívül estek a régi városok és céhberendezkedésük ellenőrzési körén. Ezért Angliában a *corporate town*-ok elkeseredett küzdelmet folytattak az iparnak az új melegágyai ellen”. Angliában, mint tudjuk, rövidebb, Hollandiában jóval hosszabb időre szóló sikerrel, végső soron persze kudarca ítéle.

A közép-kelet-európai, a magyarországi viszonyok között a városi céhek többnyire gyengék voltak ahhoz, hogysem feltartóztathatták volna az iparfejlődés új irányzatát. Ám a feudális földesúri hatalom a falun annál erősebb maradt és lett a „második jobbágyság” rendszerében. A falvakra, sőt a mezővárosokra is egyre nyomasztóbb súllyal nehezdedve, gátat vetett nemcsak a mezőgazdasági ártermelésben rejlő tőkésedési esélyek kibontakozásának, hanem az ipar szabadabb vidéki övezetei létrejöttének is.

Az ipari mesterségek a – földesúri fennhatóság alatt rekedt vagy oda visszaszorított – mezővárosokban is inkább céhes formát öltenek, a falvakban pedig gyakran a nagybirtokhoz, a földesúri majorsághoz kapcsolódnak (uradalmi mesteremberek). Ipari üzemek is az uradalmi gazdálkodás részeként szerveződnek, és amennyire az egyes munkafázisokban lehetséges, jobbágyrobottal dolgoznak (földesúri vashámorok, üveghuták, papírmalmok). A mezőgazdaság piaci ágazataival összefüggő élelmiszeripari szakmák a városokban továbbra is céhkeretek között működnek (molnárok, mészárosok, stb.): a városi iparosság jelentős hányadát teszik ki a 16–17. századi Magyarországon. A malomipar a vidéken sem fejlődik szabadabb, tőkésedő irányban, hanem a feudális malomtartási jog érvényesítésével, éppen földesúri haszonvételnek, regálénak minősül, együtt a „húsiparral”: az uradalmi mészárszékekkel. A legjövődélmezőbb földesúri regálé, az ún. kocsmáltatási jog (*educillatio*) pedig a bor belső piacának jelentős szektorát: a falusi borkimérést foglalja le a földesúr számára és az uradalmak többségének egyik fő bevételi forrásává válik.

És ne feledjük: a bontakozó intrakontinentális munkamegosztásba való agrár jellegű bekapcsolódás másik oldala, ellentétele a közép-kelet-európai országok számára abban állott, hogy megnőtt az iparcikk-behozataluk – közszükségleti áruk behozatala – Nyugat-Európából, illetve a szomszédos nyugati országokból. Lengyelország és Magyarország 16. századi külkereskedelmének adatai erről is egybehangzóan tanúskod-

nak. Lengyelország egész nyugati importjában a század közepén a gyapjúszövetek 60%-kal, a tengeri úton lebonyolított behozatalban – az 1565–1585 évek átlagában – 48%-kal részesedtek; utánuk a tengeri forgalomban a só, a szárazföldi viszonylatban a vasárúk következtek. A Magyarországra áramló nyugati importon belül a textilárúk aránya hasonlóképpen kiemelkedett. Az 1542. évi harmincad-naplókba bejegyzett nyugati behozatalnak több, mint 68%-át textilárúk (főképpen gyapjúszövetek) tették ki; a második helyet ugyancsak a vasárúk foglalták el, mintegy 9%-os részesedéssel.

Nyugat-Európa s a szomszédos nyugati országok fejlődő iparvidékeit belső indítékok – a feudális agrárviszonyok fellazulása, a belső piac kiterjedése – mellett éppen a közép-kelet-európai piac elérhetősége, bővülése ösztönözte árutermelésük növelésére, a céhes kézművesség kereteinek meghaladására, az ipar szabadabb vidéki övezeteire jelentős részben támaszkodó tőkés manufaktúrák létesítésére. Közép-Kelet-Európa országainak iparosodására viszont nemcsak a belső korlátok – a feudális agrárviszonyok újraerősödése – gyakoroltak hátráltató, fékező hatást, hanem a nyugatról jövő iparcikk-import megnövekedése is. Szembetűnően mutatkozott meg ez az iparosodás korai szakaszán másutt kulcsszerepet játszó textilipari ágazatban, – ahol nemcsak a tőkés ipar feltételeinek kialakulása ütközött akadályokba, hanem a városi céhes kézműipar teljes kifutása, kifejlődése is. Erre vall az is, hogy a magyarországi városok céhes iparának belső ágazati szerkezetében nem a textilipar (a posztókészítéssel kapcsolatos szakmák), hanem a – nagyrészt külföldi importból származó közepes és olcsó minőségű gyapjúszöveteket (londis, karasia, görlicer, stb.) – feldolgozó ipar, főleg a szabómesterség töltött be messze kiemelkedő szerepet.

Nem a városi céhes ipar és a falusi háziipar tőkés alávetése, a kapitalista manufaktúrák, hanem a bontatlan és megmerevedő városi céhkeretek, és az örökös jobbágyság rendszerébe illeszkedő földesúri üzemek, „officinák” jelzik az iparfejlődés elért színvonalát a 17. századi Magyarországon.

Az intrakontinentális munkamegosztásba való agrár jellegű bekapcsolódás tehát végül is, mondhatni, „klasszikus” módon – klasszikusan negatív módon – érvényesült a kora-újkorai Közép-Kelet-Európában. Olyan módon, olyan hatással, hogy – hadd ismételjük meg az előadásunk első részében mondottakat – az európai kontinens keleti része maga is

több tekintetben tartaléka, bázisa, mögöttes területe lett a – más kontinenseket gyarmati módon kiaknázó – nyugat-európai központ tőkés irányú nekilendülésének. Fogalmazhatjuk így is: a modern világgazdaság születőben lévő rendszerének keretei között a tengerentúlon *gyarmatokat* szerzett atlanti parti országok tőkésedő-iparosodó *központi* körzeteivel szemben Közép-Kelet-Európa országai, általában tekintve, a gazdasági *háttér*, a külső agrárövezet szerepére szorultak és a kései feudalizmus szintjén rekedtek az újkor hajnalán.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Európának ebben a régiójában, így Magyarországon is, csak jókora késéssel, a 18. század utolsó évtizedeitől kezdve indulhatott meg.

VÖRÖS KÁROLY:

**A FEUDÁLIS INTÉZMÉNYRENDSZER VÁLSÁGA
MAGYARORSZÁGON ÉS A POLGÁROSÍTÁSÁRA TETT
KÍSÉRLETEK A POLGÁRI FORRADALOM ELŐTT**

I.

A társadalmi-gazdasági formációk megváltozásának alapjául szolgálók: az állandóan fejlődő termelőerők és a stabil és az érdekeltek által stabilizálni kívánt termelési viszonyok közötti, végül is csak az egész formációt megváltoztató forradalomban feloldódó ellentmondás köztudomás szerint a fejlődés egészében, minden területén, ágazatában megjelenik, érvényesül, – mindenütt mozgatójaként annak a folyamatnak, melynek eredményeképpen előbb vagy utóbb a változás a fejlődés legperiférikusabb elemeiben is bekövetkezik. Amint azonban a változás alapvető folyamata; a termelőerők és termelési viszonyok új összhangjának kialakulása maga is hosszan tartó folyamat, melynek a forradalom inkább csúcspontja, mintsem záróaktusa, – úgy még inkább áll ez a fejlődés azon területeire, melyeken a változás (megfelelően e területek a formáció struktúrájában, mechanizmusának rendszerében elfoglalt helyének) csak áttételekkel – gyakran, és kivált a társadalmi tudat szféráiban, sokszoros és a változás érvényesülését így hosszan késleltető áttételekkel – tud érvényesülni. Ez a körülmény azonban míg egyrészt az ellentmondásokból kinövő változások mindenütt bekövetkező érvényesülésére rámutatva, hangsúlyozza és bizonyítja a fejlődés ellentétét és egységét, másrészt nemcsak az e periférikus területeken lezajló változási folyamatok vizsgálatának fontosságára hívja fel a figyelmet, hanem vissza is utal innen mindazoknak a sajátos mechanizmusoknak nagyon is szükséges feltárására és kibontakozására is, melyeken keresztül a változások végül is érvényesülnek. Ez pedig általában is, de kivált a formációk megváltozásának periódusában indokoltá teszi azt, hogy mindazon tényezők, mechanizmusok és problémáik vizsgálatára fokozott figyelmet fordítsunk, melyek az alapvető változást, mozgást – azt a szükséghez képest akár absztrahálva is – átvihetővé, érzékelhetővé és így értelmezhetővé teszik a fejlődés más területein is, – ennek során a fejlődésnek akár új ágazatait is létrehozva, a már meglévőket esetleg differenciálva, új árnyalatokkal gazdagítva. Nem utolsó sorban fontos e vizsgálat azért is, mert nem egyszer az e tényezők és mechanizmusaik

vonatkozásában – elsősorban, mint utaltunk rá, a társadalmi tudat szférájában – megjelenő zavarok és rendellenességek már korábban, illetve tisztábban hívhatják fel a figyelmet szélesebb területek, akár az egész formáció működésének zavaraira, vagy éppen kezdődő válságára, mintsem azt az alapvető folyamatok (illetve azoknak hagyományos mutatói) jelezhetnék.

E tényezők között különleges hely illeti meg az intézményeket, a fogalmat azokból az értelmezésekből vezetve le, melyeket értelmező szótárunk a következőképpen ad meg: „Intézmény a gazdasági, kulturális, szociális élet vagy az államigazgatás céljaira létesített és bizonyos személyi kerettel rendelkező társadalmi vagy állami szervezet”, illetve – tágabb értelemben – „a társadalmi fejlődés során kialakult rendszer, forma, szokás.” E két értelmezést összevonva, intézménynek azt a társadalmi fejlődés során kialakult rendszert, formát tekintjük, mely érvényesüléséhez az érintett gazdasági, kulturális, szociális, igazgatási, politikai, stb. területen társadalmi vagy állami szervezetet, illetve szabályozást igényel és ezen, ennek tevékenységén, hatásán át jelenik meg.

Az így értelmezett intézmények jelentősége a formációk változásának kifejezésében, illetve észlelhetőségében igen nagy, – és nem véletlenül. Gazdaság és társadalom a formáció jellegét meghatározó belső viszonylatai ui. csakis (a fentiek szerint értelmezett és így létrejött) intézmények formájában lehetnek képesek kifejeződni, hatni és működni, – ennek során természetesen hozva létre a munkamegosztás a fejlődéssel szükségképpen együtt járó, egyre bonyolultabb, differenciálódottabb és ugyanakkor egyre ellentmondásosabb rendszereinek megfelelő újabb, meg újabb, egyre specializáltabb intézményeket és az ezeket és az általuk kifejezett osztályérdekeket újból és tovább stabilizálni hivatott szervezetet, szervezeteiket, szabályozásokat és ideológiákat. Az intézmények ilyen funkciója és jelentősége teszi érthetővé azt, hogy a politikának tárgya alapjában miért lesz mindvégig intézmények befolyásolása, birtoklása, illetve formálása, s azt is, hogy a formáció összes, akár legrejtettebb működési zavara is előbb-utóbb miért az intézmények zavarán válik észlelhetővé és ezáltal megformulázható politikai problémává is. Ezért (megfelelően egyrészt az intézmények – már említett – azon funkciójának, hogy a fennálló viszonyokat, természetesen az adott formáció őket létrehívó mindenkori uralgó osztályának igényei szerint, a lehetőségig megmerevítsék, – másrészt annak, hogy ugyanakkor a termelőerők, mint a fejlődés legmozgékonyabb elemei, a rájuk épülő viszonyokat éppen hogy nem engedik megmerevedni) az intézményeknek a termelőerők kihívására válaszolni kény-

telen reagálásai az intézményeket nemcsak a politika tárgyaiként, hanem mint ezáltal a formáció zavaraira különösen érzékeny mutatókat is, a történeti kutatás fontos tárgyává kell tegyék. Kivált a formáció válságának és az új formációba való átmenetnek időszakában, mikor az intézmények jelentősége természetszerűen megnövekszik. A válságban ugyanis a zavarok állandósulnak, mivel éppen a válság általános, megoldhatatlan voltának jeleként és tényezőjeként, az ellentmondások a formáción belül az azt megmerevíteni szánt intézmények útján már nem oldhatók meg: a megoldások immár csak új formáció és ennek realizálásaként új, ennek megfelelő intézmények kialakításával és érvényesülésével lesznek lehetségesek. A klasszikus megállapítás, mely a válság végső stádiumának egyik összetevőjét és jelét abban látja, hogy a hatalmon lévők már nem képesek többé úgy kormányozni, mint azelőtt, jól érzékelteti az intézmények (elsősorban a társadalom és a gazdaság viszonyait kifejezve és szabályozva a kormányzás előfeltételül és ugyanakkor eszközül is szolgáló) működésének és az ebben is megmutatkozó válságjeleknek a formációváltásban megnövekedett jelentőségét.

Ez az, ami indokolja azt, hogy a továbbiakban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi folyamatában a feudális intézmények válságának néhány jelét vizsgáljuk, ezáltal az egész válságnak és az átmenet egész folyamatának is jobb megértését remélve.

II.

Az a 18. század utolsó harmadában meginduló és a napóleoni háborúkban megerősödő és meggyorsuló folyamat, melynek során, ha még csak gyengén és keskeny sávban is, Magyarország bekapcsolódott az európai gazdaság fejlődésébe, természetszerűen indította meg és gyorsította fel a feudális viszonyok lazulását.

Ennek egyik legjellegzetesebb és éppen az intézmények szerepének alakulásán át lemérhető mozzanata a feudalizmus intézményei hatósugarának erősödő beszűkülése: a népességben a feudális viszonyba bevont személyek számának csökkenése, illetve ezek rétegén belül a feudális viszony lazább formáiban élő kategóriák arányának megnövekedése. Ennek a folyamatnak korunkban már nemcsak tényleges meglétét, hanem éppen séggel igen jelentős előrehaladását számos jel mutatja kisebb-nagyobb csoportok, rétegek, de éppen akár egyének pályáján is. Legáltalánosabban és legszeleesebben azonban – nyilvánvaló és joggal felróható pontatlanságai és bizonytalanságai ellenére, sőt tulajdonképpen éppen ezek előfordulása

által – önmagában adatainak nagyságrendjével az 1828. évi országos összeírás egyes tanulságai bizonyítják. Az összeírás végső sorai szerint ugyanis Magyarország az 1820-as évek végén Horvátországgal együtt, de Erdély és a Határőrvidék nélkül, 10 millió 800 ezerre becsülhető össznépeességéből az állami adóterhek hordozására számba vehető, potenciálisan 17–60 éves adóalanyként, csupán 2.874.000 személyt írtak össze, – ami a 17 éven aluliaknak, illetve 60 éven felülieknek a II. József-féle népszámlálás alapján a népesség kb. 40%-ára becsülhető számát hozzáadva is, csak 4 millió 800 ezerre növelhető; a teljes nem nemesi népességszámnak még mindig nem is egészen a felére.

Nem kívánjuk itt tételesen felsorolni, hogy az összeírás utasítása szerint ennek a közel 5 millió összeírt sokaságnak is a társadalom milyen sok eleméből kellett összetevődni. De az összeírtak számának ilyen viszonylag csekély voltán túl az sem kevésbé jellemző, hogy ezen belül a korban a klasszikus és legteljesebb, legutóljára 1767-ben, az úrbérrendezéskor meghatározott feudális viszonyt kifejező és az állami adó fizetésére egyértelműen kötelező, sőt annak valódi alapját alkotó úrbéres viszony három (jobbágy, házas zsellér, házatlan zsellér) kategóriájába az összeírtaknak már csupán alig fele tartozott bele és még ezen a számon belül is feltűnő azon kategóriák igen magas aránya, melyek az úrbéres viszonyba már csak igen csekély (évi 18, illetve 12 napos) munkaszolgáltatási kötelezettség által kapcsolódnak bele. A kép így a klasszikus feudális viszony teljességének a társadalomban máris elég jelentékeny visszaszorulását mutatja, – különösen azután, hogy tudjuk: milyen aprólékosan ellenőriztették és javították a központi kormányzservek az összeírás apró részleteit is. Az e mellett, sőt ennek ellenére előálló ilyen összeredmény tudomásul vétele ui. mintha azt érzékeltetné, hogy az illetékeseket ez az arány nem lepte meg: nem ütődtek meg rajta, természetesnek vették. S ha magunk részéről joggal feltételezzük, hogy csak az összeírt jobbágy gazdaságokban is az összeírtaknál a valóságban jóval több személyt foglalkoztattak, és mélyebb vizsgálat esetén ezeknek az arányoknak más vonatkozásokban is, és akár jelentős módosulását is lehetségesnek tartjuk, az alapvető folyamatnak: a feudalizmus kezdődő fellazulásának meglétét megerősítik azok az adatok is, melyek az 1848-ban bármilyen csekély úrbéres földdel (624 000), illetve legalább a zselléreknek kijáró legeltetési joggal (880 000) felszabadult paraszti háztartások az egész nem nemesi agrárnépeességhez való arányáról tájékoztatnak.

Kétségtelen persze, hogy ha az 1828-ban összeírt jobbágyok és zsellérek számát és arányát összevetjük az ugyanezen kategóriákra vonat-

kozó 18. század végi adatokkal, a zsellérek arányának 1828-ra (s még inkább 1848-ra) rendkívüli megnövekedése a feudalizmusnak éppen hatókörét nagyon is kiterjeszteni kívánó és nem is sikertelen törekvését látszik mutatni. Ám az ilyen típusú, döntően a zsellérek arányánál mutatózó növekedés azt is (sőt elsősorban azt) mutatja, hogy a feudális formáció a kereteibe még bevont–bekényszerített elemeket már nem tudja, illetve láthatólag nem is akarja a feudális termelési viszony teljességébe bevonni. Őket nem, illetve nem teljes mértékben látja el adóköteles feudális szolgáltatásokkal terhelt földdel: törekvése a feudális viszonyoknak és az azt kifejező intézmény hatósugarának már csak részleges, egyre inkább csak jogi kiterjesztésére irányul, – valódi sajátlag gazdasági számítását (mint még látni fogjuk) más – ugyancsak a válságra jellemzően már éppen nem a klasszikus feudális viszonyoknak megfelelő – úton igyekezve megtalálni.

Természetesen nem szabad feltételezni, hogy az úrbériség, illetve az állami adókötelezettség keretein ilyen módon már egészen vagy részben kívül maradt hatalmas nem nemesi tömeg (az összeírás utasításában nem összeírandóként ugyancsak részletesen és tételesen felsorolt kategóriával) egyszersem kilépett volna nemes és nem nemes feudális viszonyának a gazdaságon kívüli kényszer számos korlátjában is testet öltött és ilyenként még nagyon is erősen szorító keretei közül is, – mint ahogy az év 353, illetve 347 napján nem lépett ki azokból a csak 12, illetve 18 nap robotra kötelezett és ilyenként összeírt úrbéres zsellér sem. E tömeg is – mint a nem nemesi népesség része – függetlenül attól, hogy úrbéres viszonyban állott-e vagy sem, legalább is elvben továbbra is az úriszékek joghatósága alá tartozott, bírói ítélet nélkül is előzetes letartóztatásba volt helyezhető és testi büntetéssel volt sújtható, – vonatkozott rá a teljes jogú birtokbírhatás és a legtöbb közhivatal viselésének tilalma, és őt is sújtotta a katonai szolgálat és a katonaság eltartásának minden terhe. Ennek ellenére – s bár még tárgya az úrbéres parasztot sújtó minden joghátárának – (anélkül, hogy az úrbéres helyzet előnyét: a jobbágyteleknek vagy akár a telek tört részének viszonylagos biztonságos birtoklását élvezhetné) – ez a tömeg a feudális viszony teljességét legalábbis a korban kifejező úrbéres viszonyoknak kereteiből teljesen vagy részlegesen már kilépettben van, jelentősen közelebb állva ahhoz, hogy majd az egész feudalizmusból is kilépjen. Ilyen állapotával is már bizonyosságot téve a feudális rend és intézményei erejének, szervezőképességének általános csökkenéséről, mélyülő válságáról, – olyan jelenségről, melyre a magyarázatot

konkréten az egyes intézmények s a fejlődés általuk szervezett területei válságának elemzése fogja megadni.

III.

E bonyolult és komplex folyamatból az alábbiakban röviden három elemet kívánunk kiemelni: az intézmények válságát, tehetetlenségét a céhes viszonyoknak, a szabad mezőgazdasági bérmunkaerő munkaviszonyainak, és az értelmiség politikai emancipációjának: a társadalom szerkezetébe funkciójának megfelelő módon történő beillesztésének vonatkozásában felmerülő egyes kérdéseket és problémákat illetőleg.

Az európai gazdaság – mint említettük – a század elejére áramába Magyarországot is bekapcsoló fejlődése bonyolult áttételek (átmenetileg nem utolsó sorban a hadsereg igényeinek hallatlan megnövekedése, majd a pénzforgalom gyors kiterjedése) révén széles sávban megnövelte a társadalom iparcikkek iránti igényét. Az igény megnövekedése nemcsak mennyiségi volt: jelentős részben elsősorban a textilipar termékeinél, Európa nyugati felén már új technikák által előállított, minőségileg is új cikkekre irányult. Az igények ilyen megnövekedésének kihívására azonban a magyarországi társadalmat iparcikkekkel a klasszikus feudális szerkezetben hagyományosan és monopolisztikusan ellátó céhek már nem tudtak megfelelően válaszolni. Sem az általuk alkalmazott technikák, sem az azokat alkalmazó munkaszervezet nem volt (és egyre kevésbé lett) képes a társadalomnak megfelelő mennyiségű és minőségű iparcikkal való ellátására. Ennek ellenére – jóllehet az igények megnövekedése egyre inkább az iparszabadság valamilyen formájának bevezetését tette kívánatossá, sőt végül is a legtöbb helyen még magának az egyes céhnek kibővítését: a mesterek és a műhelyek számának megnövelését is lehetővé tette volna, – e céhek nemcsak hogy továbbra is szívósan ragaszkodtak monopol-helyzetüknek a manufaktúrákkal és gyárakkal éppúgy, mint a céhen kívüli iparüzőkkel szemben intézményes fenntartásához, hanem gyakorlatilag is, az egyes céhekben is igyekeztek ellenállni minden olyan törekvésnek, mely az adott céhes keret tágítását és így a konkurrencia növekedését eredményezhette volna. Ugyanezen az alapon fokozták akcióikat a nem céhes eredetű iparcikkekkel házaló vándorkereskedőknek az igények nyomán természetszerűen rendkívül megerősödött, egyre hatásosabb tevékenysége ellen is.

E magatartás számtalan és változatos konkrét példájának és a nyomokban kiélesedett sokoldalú konfliktusoknak akárcsak sommás ismerte-

tése is, úgy véljük, e helyütt indokolatlan lenne. A kép: a céhszervezet, illetve az általa képviselt stagnáló termelési mód és termelési viszony konfliktusa a termelőerők a társadalom igényein át közvetve és közvetlenül egyaránt erőteljesen érvényesülő fejlődésével, egyértelműen az ipari szervezés a céhekre alapított intézményének válságát mutatja. Ez a válság azonban már nem maradhatott csupán a céhek, illetve a céhrendszer ügye: nem csak azért, mert a válságot kiváltó igény az egész társadalom részéről jelentkezett, hanem azért is, mert a céhek alkalmatlansága technikájuk megújítására és ugyanakkor elzárkózása szervezetüknek akárcsak mennyiségi bővítésével szemben is az igényeit már minden módon kielégíteni akaró társadalomban szükségképpen máris olyan rétegek kezdődő kialakulásához vezetett, amelyek így éppen tevékenységüknek a társadalmi munkamegosztást legközvetlenebbül érintő ágában, annak természete szerint mintegy kívül helyezték magukat a feudális társadalm szerkezetnek és intézményeinek keretein, ami e szerkezet központi ellenőrzésének és ezzel együtt kizsákmányolási lehetőségének is csökkenését, távlatilag pedig egyenesen megszüntetését jelentette.

Ebben a helyzetben azoknak, akiknek az államhatalom központjában a feudális szerkezet és hatóköre fenntartása legközvetlenebb osztályérdeküket jelentette, a válság intézményes megoldására kétféle lehetőségük nyílt. Az egyik: a teljes iparúzés beszorítása a céhes keretekbe, eleve lehetetlenségnek bizonyult mind társadalmi, mind technikai-szervezési szempontból. Maradt a másik – már nagyon is a közelgő formációváltásra jellemző – megoldás: az ipari igények kielégítését a fennálló intézmény meghagyása mellett, azzal alapvető funkcióiban párhuzamos, hozzá ennek során kapcsolódva működő, de ugyanakkor vele ellentétesen is hatni képes intézmények létesítésével. A válságnak ez (már ebből is láthatóan) nem megoldását, hanem csupán megkerülését, elodázását jelentette.

Ez a megoldás – illetve álmegoldás – részletekben alakult ki. A céhes rendszert uniformizálni – de éppen ezáltal erősítve meg is tartani – akaró Mária Terézia-kori szabályozás után, az első lépés 1788-ban az ún. rendszeresített kontárság intézményének megteremtése (valójában egy már visszafordíthatatlan tendencia szabályozásának kísérlete) lett. Rendszeresített kontárnak (latinra, jellemzően Pseudo magister-nek fordítva) minősítették azokat a mesterjog gyakorlására minden feltétellel rendelkező korosabb, jórészt nős, családos legényeket, akik most csak saját személyükre megkapták az önálló iparúzés jogát, de legényeket már nem foglalkoztatva, s csak javítómunkákra jogosítva. És bár a józsefi rendszerre következő visszahatás megkísérelte az így önállósodott iparúzők közül leg-

alább a nőtlen, házvagyon nélküli elemek visszakényszerítését a céhes keretekbe, – ennek maradéktalan végrehajtása már nem volt lehetséges: e kategória nagy része már kívül maradt a céhes rend keretein.

Ehhez csatlakozott az 1810-es évek végére az az iparos réteg, amely még be kívánt jutni a céhbe, várta, hogy remeklését a céh engedélyezze, – de (lévén ez az eljárás hosszadalmas) a városi tanács engedélye alapján már ezt megelőzőleg is űzhette iparát, utána adózva is. Ezek mellett alakult ki azoknak az önállóknak rétege, akik már nem is várahoztak a céhbe jutásra, de ugyancsak tanácsi engedély alapján dolgoztak és adóztak. Ezeken kívül, egyes nagyobb városokban egyre növekvő számban jelentek meg a céhekbe eleve be sem engedett zsidó iparúzők, bár II. József rendelkezését, mely számukra polgár-, ill. mesterjog nélkül is megengedte a saját személyükben való dolgozást, 1791-ben visszavonták s még 1805-ben is csak a saját vallású legények alkalmazása mellett engedélyezték iparúzősüket.

Bár az 1813. évi általános céhszabályzat minden céhen kívüli iparúzőt sommásan kontárnak, s ennek megfelelően jogosulatlan iparúzőnek tekintett, ezek a kategóriák a következő évtizedekben is fennmaradtak, sőt, némileg átalakulva meg is erősödtek, intézményesedtek is. Az 1830-as évek végére Pesten (ahol gazdasági központ jellege folytán, mindezen tendenciák a legteljesebben bontakoztak ki) a céhbe lépést már a városi tanács engedélyének kellett megelőznie, – ami viszont az így „tanácsilag felvett mester”-t a céhbe való felvételig is már jogosította az iparúzésre. Ezt az állapotot azonban gyakran az „ideiglenes kontárság” fokozata előzte meg: a legény kilépett céhes mesterétől s önállóan dolgozott, míg össze nem gyűjtötte a mesterjog megszerzéséhez szükséges tőkét. E kategóriák mellett azután megjelent az „örökös kontár” is: így azokat nevezték, akik már a tanácsilag adott mesterjogot sem igényelték, hanem megelégedtek a tanácstól kapott kontárengedéllyel: a céhokkal szemben ez is nyújtott számukra némi védelmet, sőt a forradalom előtti években a kontárok már segédek tartására is engedélyt kaptak. Párhuzamosan ezzel az új kategóriákat kialakító, illetve a régieket intézményesítő folyamattal, tovább folyt részint a zsidó iparúzők számának növekedése, amit az 1839 – 40. évi 28. tc. rendelkezései is előmozdítottak, – részint az igények differenciálódásával az olyan mesterségek megjelenése, melyek nem tartoztak bele egyik céh profiljába sem (bár a rokon profilú céhek tettek kísérleteket ezeknek is ellenőrzésük alá vonására – többnyire azonban sikertelenül).

1848-ig ilyen módon a kézműipar szervezésére a céhszabályzat mellett már létrejött egy új, attól egyre függetlenebb, sőt azt egyre inkább parali-

záló másik rendszer is: ilyenként az egész intézmény válságának kifejezője. Termelőerők és termelési viszonyok konfliktusának megoldhatatlansága: (a korban még domináló kézműipar vonatkozásában az ipari termelés válsága) az intézmény belső ellentmondásainak ilyen kiéleződésein át lesz megérthető.

Az említett meggyorsult gazdasági fejlődés során kibontakozó mezőgazdasági árutermelés — benne a földművelés és bortermelés az állattenyésztés rovására kezdődő erősödésével, ennek során a szántó- és szőlőterületeknek elsősorban a rétek és legelők rovására kezdődő terjeszkedésével, és a szállítás, anyagmozgatás, rakodás, vagy akár az állathajtás részben alkalmi segédmunkára irányuló növényi szükségleteivel — megnövelte a mezőgazdaság munkaerőigényét is. A robotmunka, mely minőségileg már korábban sem volt kielégítő, most már mennyiségileg is elégtelennek bizonyult, mégpedig nemcsak a hagyományosan is bér munkásokkal végzetett idénymunkákban (aratás, cséplés szüret), hanem a kiterjedő allokációs gazdaságok folyamatos munkáiban is. Ezzel együtt bizonyos mértékig megnőtt a paraszti gazdaság munkaerőigénye is, — a termények árai pedig (ha csak persze igen szerény mértékben is) már megengedték bér munkaerő alkalmazását. Az 1828. évi összeírásból levonható következtetések alapján az is világos lesz, hogy az ilyenként elsősorban felhasználható, az úrbéres viszony és az állami adózás keretein egészben vagy részben már kívülálló tömeg ugyancsak rendelkezésre áll. Akár cselédi, akár idénymunka keretében került is foglalkoztatásra: e tömegnek, ha belül van is még a feudális társadalom szerkezetén, helyzetét abban elsősorban már csak a gazdaságon kívüli kényszer megszabta lazább keretek határozzák meg, képtelenül és alkalmatlanul arra, hogy e tömeget a szerkezet bármilyen pontján is állandóra lekössék. E tömeg így már mozgásban van: a feudális társadalm szerkezet egyetlen eleméhez sem kötődik intézményes formákban. Illetve még ha kötődik is (mint a 18, illetve 12 nap évi robotra kötelezett házas, illetve házatlan zsellér), a termelésben elfoglalt helyzetét és így egész egzisztenciáját is egyre kevésbé ez a kötődés határozza meg, — és ha ebben a földesúrnak (pl. munkaerőigényét biztosítandó munkaszolgáltatással terhelt urasági föld juttatása által) továbbra is meghatározó szerepe marad, ez a kapcsolat akkor is már más típusú: földesúr-jobbágy feudális viszonyának helyére e kapcsolatban e viszonynak immár nem az állam, hanem mintegy a földesúr szintjén, tehát mintegy

már csak magánjogilag intézményesített és így az úrbéres viszonyokhoz képest kevésbé hatékony típusa lép.

Természetes, ha a feudalizmus fennmaradásában érdekelt erők a munkaerő viszonyainak a feudális intézményrendszerből egyre inkább kilépő, ahhoz fűződő kapcsolatát egyre inkább lazító fejlődését növekvő gyanakvással nézve, e réteg a feudalizmushoz való korábbi – legalábbis elvben – stabil kapcsolatainak minél teljesebb visszaállítására törekedtek. Nem meglepő, ha ehhez a kapcsolatok szabályozásának hagyományos intézményes eszközeit kívánták felhasználni: új erővel megtölteni: egyrészt – újrafogalmazva – a már nagymúltú cselérendtartásokat, másrészt – főleg az időszaki munkaerő vonatkozásában – a munkabérek ugyancsak hagyományosan alkalmazott limitációját. A viszonyok megváltozásának megfelelően azonban, előbbieik által most már az úrbéres viszonyból kikerültek számára is kötelezővé kívánva tenni a munkavállalást, a bérszabályozásokban pedig olyan munkabéreket igyekezve megállapítani, melyek a földesúri és már árutermelésbe kezdő paraszti gazdaság mérlegébe végülis még a szerkezeten belüli, tehát az úrbéres viszonyban álló munkaerő munkájának értékével többé-kevésbé összhangban illeszkednek bele.

Világos azonban, hogy a gazdaság fejlődése: a mezőgazdasági árutermelés bármilyen lassú kibontakozása és – ha még csak távolról és közvetve is – az európai piac ármozgásának hatása alá kerülése, megindította ennek a merev rendszernek felbomlasztását, illetve meggátolta állandósulását. Egyrészt a különböző helyi cselérendtartásokban kimondott munkakényszert alátámasztani hivatott, ill. tervezett szankciók, eljárások (a munkanélküliek bebörtönzése, adóztatása, bírságolása, kitoloncolása, katonának adása, közmunkára kötelezése, – később egyes helyeken dologházba utalása) váltak e mozgó népesség növekedésével egyre hatástalanabbá, végrehajthatatlanabbá, – másrészt a munkaerő keresletének éppen a legkritikusabb időnyomunkáknak szakaszában erőteljes megnövekedése lehetetlenné tette a limitációk betartását. Így azután a 19. század második negyedére lassan megszűnik a munkára kötelezés követelése s egyre több helyen hal el a bérlimitációs rendszer is. Pest megye már 1834-ben panaszkodik, hogy a puszták haszonbérlői munkásokat keresve, egymásra igérve felverik a béreket, sőt ezt még megyeszerte hirdetik is. 1841-ben ugyanez a megye már mint „a szorgalomra káros” rendelkezést, eltörli az időnyomunkások bérének limitációját, – ugyanekkor teszi Somogy megye is szabad egyezkedés tárgyává a cséplő- és arató részeket. 1844-re

a nagy parasztváros, Kecskemét szünteti meg a cselédbérek szabályozását a „szabadság bővebb kifejtésének” szükségességére hivatkozva.

Persze az, hogy a munkafeltételek egységes szabályozásának, a bérek limitálásának feloldása a munkaerőhiánynak, vagy a munkaerő bőségének következménye-e, a bérek emelését vagy csökkentését eredményezte-e, és ennek megfelelően a munkaadónak szolgáltat-e javára vagy a munkásnak? – mindig konkrétan eldöntendő és vizsgálendő kérdés marad. Az alapvető folyamatban azonban jelentőségük kétségtelenül pozitív: egy hagyományos intézmény saját keretei között már feloldhatatlan válságának talaján az új viszonyok felé megtett döntő lépést jelentik.

Az intézmények válságának ismét más szférákban, de nem kevésbé jellemző jelét végül az értelmiségnek a feudális társadalom szerkezetébe való beillesztése körüli problémák szolgáltatják.

A probléma gyökerei ugyancsak a gazdaság 18. század végi meggyorsuló fejlődésébe nyúlnak vissza. E fejlődés közvetlenül vagy közvetve, de gyorsan és erőteljesen megnövelte a képzett szakemberek iránti igényt, többek között a bányászatban, éppúgy, mint a földmérésben, vagy általában a mezőgazdaságban és az állam, a megye, a város, sőt hovatovább a jobbágyközség a fejlődéssel sokféle összefüggésben megnőtt adminisztrációs feladatai is éppúgy szakembereket igényeltek kielégítésükhöz, mint a fejlődéssel együtt bonyolódó gazdasági, társadalmi és emberi viszonylatok: utóbbiak nyomására indul gyors növekedésnek az ügyvédek száma. A bontakozó újfajta fejlődésben megnő a munkaerő, az ember értéke, ami az orvosok és általában az egészségügyi szakemberek iránti, a 18. század hetvenes éveitől kezdve kiszélesedő népoktatás pedig a tanítók iránti igényt hívja életre, hogy azután a 19. századra, ha kicsiny, de már felismerhető csoportként megjelenjenek a különböző művészek is.

Képzettségét, annak színvonalát, funkcióját és hatását illetően rendkívül heterogén és igen erősen – a vázoltnál sokkal erősebben – differenciált réteg ez. Az egész formáció fenntartásában és működtetésében szerepe egyre jelentősebb, nélkülözhetetlenebb és ennek sodrában erős létszámnövekedése azonban egyre több gondot okoz a formáció fenntartásában érdekelteknek: hogyan lenne lehetséges az alakuló új kategóriáknak a feudális társadalom szerkezetébe való beillesztése? A probléma megoldása sürgető; mert a 18. század végétől az értelmiség egyre nagyobb hányada nem nemesi származású. Addig, míg az értelmiségi pálya (a papit leszámítva) sokáig a nemesség és a szabad királyi városi polgárság számára

volt fenntartva, az ennek megfelelő foglalkozású nemes ember vagy polgár a társadalom szerkezetében is nemesként vagy polgárként helyezkedett el, és ha tevékenysége és életmódja már értelmiséginek számított is, jogait nemeslevele vagy polgári volta biztosította. Ám az elhelyezkedésnek a 18. század második felében megnövekedett lehetőségei és az iskoláztatás kezeinek kibővülése a társadalom nem nemesi rétegeiben (a 18. század elején is még katonáskodás révén kielégíthető) emelkedési energiákat egyre inkább a különböző fokú értelmiségi pályák felé irányította. A középis-kolákba egyre nagyobb arányban kerülnek be e réteg fiai, 1828-ban már nagy parasztvárosok is latinos gimnáziumokat kérnek a maguk számára, s egyre nyilvánvalóbb: az innen kiemelkedő tömeget már sem a nemesség, sem a városi polgárság nem fogja tudni felvenni soraiba. A feudalizmus hagyományos privilegizált osztályain kívüli értelmiség egyre nehezkesebb beillesztése a feudális társadalom szerkezetébe így válik az intézmény válásának jelévé.

A feudális rend ennek a tömegnek névleges elhelyezésére még képes volt külön mesterséges társadalmi kategóriát teremteni a honoratior fogalmának, s az annak megfelelő jogoknak és kötelemeknek bevezetésével, kiterjesztve így e rétegre is a feudális intézményrendszer hatókörét. Valójában azonban újabb, a feudális szerkezetből már kilépőben lévő kategória létezését szentesítve, — melynek helyzetét intézményesen véglegesen és stabilan meghatározni már ugyanúgy képtelennek bizonyult, mint azt a nem úrbéres agrárnépesség helyzeténél is láttuk. Nehezítette ezt az a körülmény is, hogy a honoratior kategória végül is igen tágnak, sőt egyre tágabbnak bizonyult: az 1828. évi összeírás utasítása mint ilyen címen az összeírásba fel nem veendő személyeket sorolta fel a papokon, tanítókon, jegyzőkön, tanárokon és diákokon, királyi tisztviselőkön és hivatalnokokon kívül, az összes városi hivatalnokokat, ügyvédeket, az egészségügyi személyzetet, a képesített szaktanítókat. Létszámukat illetően így inkább csak becslésekre tudunk támaszkodni (Lukács Móric az 1840-es években számukat már mintegy 50 ezerre teszi), jelentőségük növekedését illetően pedig arra a szenvedélyes gyanakvásra, mellyel konzervatív oldalról számuk növekedését kísérik. Miközben a gyanú a haladó politikusok részéről is felmerül: a mindenáron emelkedni akaró emberben a hatalom lehetséges készsége eszközét is feltételezve.

Mindenesetre azonban az értelmiségen belül a nem nemesi, a honoratior réteg súlya és funkciója a 30-as évek végére már elég nagy és jelentős lesz ahhoz, hogy bizonytalan társadalmi helyzetének valamilyen tisztázása napirendre kerüljön, — egyelőre természetesen még csak a feudális

szerkezet keretébe való, az adottnál szervesebb beillesztésével. Az 1844. évi V. tc. (jellemzően: a nemesi birtokképeség monopóliumának megszüntetésével egyidejűleg) kimondja, hogy a Magyar Királyságban a közhivatalok betöltésénél a nemesség hiánya akadályul nem szolgálhat akkor, ha valaki honos és valamely bevett felekezethez tartozik. A politikai jogok gyakorlata azonban ezzel még nincs megoldva, rendezve: elvileg ui. — az egész intézmény válságára igen jellemző módon — még az a groteszk helyzet is előállhatott, hogy valaki főispán legyen anélkül, hogy szavazati joga lenne a megyegyűlésen. Az intézményes megoldás egyetlen félig-meddig megvalósulni látszó kísérlete ugyanígy az intézmény válságára utal: egyes vármegyék szabályrendeleti alapon: statutumokkal engednek be egyes értelmiségi kategóriákat a közgyűlésekbe. A kormány azonban megsemmisíti ezeket a megyei határozatokat, jól látva, hogy ezeknek az érintett megyékben nem is titkolt céljuk a reformellenzék sorainak erősítése. A probléma megoldhatatlanságára jellemzően azonban megoldást erre az egyre égetőbb problémára ő sem tud találni. A honoratiorok helyzetének intézményes szabályozása így a polgári forradalomig elintézetlen marad; jellemző — kétségtelenül legélesebb — példajaként annak a tanácsstalanságnak, mellyel a feudális társadalmi szerkezetnek és a munkamegosztás alakuló új funkcióinak intézményes összehangolására tett kísérlet a feudalizmust rendszerének alapköveként tekintő metternichi rendszer részéről — e rendszer válságának is jeleként — találkozik.

IV.

A fentiekben bemutatott három területen a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során elmélyülő válság három különböző jellegzetes vetületben jelent meg. Közös azonban mind három esetben az, hogy a válság jelei az illető területen a feudális formáció keretében szabályozó intézmények válságaként jelentkeztek, váltak észlelhetővé. A kísérletek a válságjelek intézményes feloldására ugyancsak különbözőek. A céhek esetén az intézmény bővítésével (ám éppen ezáltal a válság még további mélyítésével) a megoldásnak egy időre legalább a látszatát sikerült fenntartani; a mezőgazdasági munkaerőviszonyok szabályozásánál azonban a fejlődés egyszerűen túllép a használhatatlanná vált és végül felhagyott kísérleteken. Az értelmiség politikai emancipációjának vonatkozásában viszont kísérlet sem történik a megoldásra; ez a válságnak nemcsak fennmaradását jelenti, hanem az általános fejlődés előrehaladásával gyorsuló elmélyülését is.

E három különböző megoldási kísérlet egységesen negatív eredménye azonban nemcsak azt teszi egyre világosabbá, hogy ezek az intézmények alkalmatlanokká lettek a terület fejlődésében jelentkező ellentmondásoknak a feudális formációk keretein belüli megoldására, hanem, és éppen az által azt is, hogy maga a feudális formáció tarthatatlan; a válság megoldása már csak a kereteken kívül lehetséges.

A feudális intézmények válsága, alkalmatlanságuk feladatuknak el látására természetesen nemcsak e három területen jelentkezik. Az 1790–91. és az 1828–30. évi országos bizottságok életrehívása és még inkább munkálatai, a reform országgyűlések egész problematikája mind a válság érzékeléséről, az intézményes továbblépés lehetőségének kereséséről tanúskodnak. A válság és a továbblépés, az új formációba való átmenet problémáinak az intézményeken át történő vizsgálata azonban éppen az intézmények által végzett szabályozó tevékenység többnyire részletekbe menő, a problémák mindennél szélesebb spektrumára reagálni kénytelen volta folytán, a válság kiterjedésének és mechanizmusának mindennél közelebbi megfigyelését teszi lehetővé. És ha ezt a jelen referátum terjedelmi korlátainál fogva sem tudhatta elvégezni, az ilyen megközelítés fontosságára és hasznára – éppen az átmenet kutatásában – a figyelmet talán sikerült felhívnia.

Felhasznált irodalom

A referátum elkészítéséhez elsősorban az alábbi munkákra támaszkodtunk: az 1828. évi országos összeírás értelmezésénél: A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1957. – A céhes ipar vonatkozásában: Mérei Gyula, A magyar céhrendszer 1848 előtt. Századok, 1948. 1–4. sz.; Eperjessy Géza, Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686–1848. Bp. 1967.; Berlász Jenő, A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás 1790–1840. Századok, 1967. 2–3. sz.; Dóka Klára, A pest-budai céhes ipar válsága 1840–1872. Bp. 1979.; A mezőgazdasági bérmunkásság viszonyaira: Révész László, Munkakényszer a késői feudalizmus korában. Jogtudományi Közlemények, 1953. 1954.; Sápi Vilmos, A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a 16. századtól 1848-ig. Bp. 1967. – Az értelmiségre: Gustave Heckenast, Les roturiers intellectuels en Hongrie 1790–1848. Revue d'Histoire Comparée, 1948.; Vörös Károly, A modern magyar értelmiség kezdetei. Valóság, 1975. 10. sz.

KUN LÁSZLÓ:

AZ ÚJKORI OLIMPIAI MOZGALOM ALAPJAINAK LERAKÁSA *(1894–1914)*

Immár kilencven esztendeje annak, hogy a párizsi Sorbonne Egyetemre összehívott nemzetközi atlétikai kongresszus utolsó napján 1894. június 23-án az a határozat született, hogy 1896-tól „A testnevelés ápolása és fejlesztése érdekében, valamint a népek ilyen irányú barátságos érintkezésének előmozdítására a hellén olimpiák mintájára négyévenként nagy játékokat rendeznek, amelyekre valamennyi kultúrnépet meghívunk”.

Kilenc évtized jókora történelmi távlat. Az olimpiák újkori életre-keltésével együtt megszületett olimpizmus historiográfiája felismerte, hogy az olimpiai mozgalom soktényezős fejlődésképletét nem lehet a négy évenként lejátszódó éremosztzkodás háttérzenéjévé komponálni. A négy évenként sorrakerülő nyári és téli játékok aktualitása időről-időre lehetővé tette az olimpiai mozgalom történetéről alkotott kép korrigálását. Bebizonyosodott, hogy az olimpizmus hosszú távon nem söpörhető be Huizinga „homo ludens”-ének apolitikus eszköztárába; ugyanakkor a hatalom politikai célzatú megközelítésnek épp úgy ellenáll, mint a nacionalisztikus, nemzeti oppozícióból történő kiaknázási törekvéseknek.

A sporttörténeti gondolkodás fő irányát meghatározó sportpublicisztikában azonban változatlanul tartja magát az a felfogás, amely az újkori olimpizmus létrejöttét – az adott összefüggésekből és kölcsönhatásokból kiragadva – Pierre de Coubertin francia báró személyében abszolutizálja. Diószegi István kifejezésével élve ez nem talány, hanem a történetírás kettős természetéből adódik. A múlt iránti érdeklődés nem csupán a kutató magánügye, amit egyéni és tudománytörténeti adottságok determinálnak, hanem a témakört manipuláló társadalmi törekvések kifejeződése. A tagadás tagadásának törvényszerűségével szembesítve azonban Coubertin és arisztokratikus környezetének ilyen értelmű előtérbe állítása aligha több mint egy rendkívül csábító oppozíció. Kétségtelenül alkalmas mind „a történelem formáló elit” elméleti tételeknek, mind pedig azoknak a vulgarizáló bírálatoknak az alátámasztására, amelyek az

Az olimpiai játékok alapításának 90. évfordulója alkalmából közöljük a soronkövetkező tanulmányokat.

olimpiai játékok körül időről-időre kirobbanó konfliktusok gyökereit a mű alkotójának „osztálykorlátaiban” és „idealizmusában” vélik felfedezni.

Pierre de Coubertin rendíthetetlenül hitt a nevelés mindenhatóságában. Hitte és vallotta, hogy a nevelés megreformálásával, az emberi tudat átformálásával igazságosabb társadalmi rend alakítható ki. Olyan illúziói voltak, hogy a társadalom fejlődését az emberek nézetei, gondolkodási módja határozza meg, másszóval a közvélemény kormányozza a világot. Vitathatatlan tény, hogy Coubertin az olimpiai mozgalmat nevelési eszméi megvalósításának egyik eszközeként fogta fel. Ebből azonban még nem adódik az a következtetés sem, hogy az újkori olimpizmus Coubertin nevelésügyi reformtörekvéseinek pusztá melléktermékeként jött volna létre.

Az olimpiai játékok felélesztésére irányuló törekvések ugyanis messze megelőzték Coubertin színrelépését. Az erre irányuló kísérletek egyik legkiforrottabb példáját a török fennhatóság lerázásáért harcoló pánhellén olimpiai mozgalom szolgáltatja. Röviddel a drinápolyi békekötést (1829) követően – az akkor még csupán Livadiára és a Peloponnészosz-félszigetre kiterjedő gyámállam egyik városában – Pürgoszban Fürst Hermann Pückler herceg vezetésével olimpiai bizottságot hoztak létre (1836). A bizottság 1838 március 25-én, a görögök nemzeti ünnepnapján, Letrinoi faluban megrendezte az első újkori olimpiai játékokat. Vállalkozásuk távlatilag ugyan kudarcba fulladt, de maga az elgondolás élénk visszhangot váltott ki a királyi udvarban és a Földközi-tenger keleti medencéjében szétszórtnan élő görög közösségek körében. Ennek volt köszönhető, hogy az 1850-es években Evangelosz Zappasz görög szabadságharcos alapítványának felhasználásával Athénben helyreállították Héródész Attikosz stadionját. Majd egy 1858-ban kiadott „királyi olimpiai rendelet” alapján – a felújított létesítményben 1859. november 15-én és 16-án lebonyolították az első pánhellén játékokat. Ide és az ezt követő szabálytalan időszakokban lezajló rendezvénysorozatra csak útlevéllal vagy illegális körülmények között juthattak el az angol fennhatóság alatt élő Ión-szigetek, illetve a török uralom alatt lévő Kréta, Makedonia, Rhodosz és Thesszália képviselői. Nem lehet azon csodálkozni, hogy a játékok nemcsak a polgári-nemzeti sportmozgalom fejlesztésének váltak az ösztönzőivé, hanem a görög összetartozást kifejező nemzettudatnak is.

Coubertin eszmerendszerének kialakulásában döntő szerepe volt az arnoldizmus keresztényszocializmusban fogant sportpedagógiájának. A kölcsönhatás vizsgálat azonban nem hagyhatja figyelmen kívül az

1850-es évek elején fellépő angolszász olimpiai játék kísérleteket sem. A William Penny Brookes által 1850-ben alapított „Wenlock Olympian Society” égisze alatt az 1860-as évektől már rendszeres sporttalálkozók zajlottak Much Wenlockban. Később W.P. Brookes a wenlocki társaságot „National Olympic Association”-ná fejlesztette, majd 1881-ben Athénbe utazott és ott javaslatot tett arra, hogy a pánhellén játékokat ókori mintára négy éves periódusokban tartsák és hívjanak meg rá külföldi atlétákat is. Coubertin pedig 1890 őszén tekintette meg a wenlocki játékokat és a „Revue Athlétique” azévi decemberi számában elismerőleg nyilatkozott az angolok példaadó kezdeményezéséről. Tőlük függetlenül 1891 tavaszán J. Asley Cooper, a brit birodalom átszervezéséért küzdő „Empire Federalist” vezető politikusa tette közzé „Anglo-Saxon Olympiad” tervét. Elképzelésének lényege az volt, hogy az angolszász kultúrkör kapcsolatainak szorosabbra fűzése érdekében – négy évenként – valamennyi angolul beszélő nép amatőr sportolóinak meghívásával, ipari és kulturális kiállításokkal egybekötött olimpiai játékokat kell szervezni.

Az újkori olimpiai mozgalom sajátos irányzatának létrehozásához döntő lökést adó coubertini életmű igazi jelentőségét nem csökkentei, hanem emeli, ha azt nem a vélt szándékok egyoldalúságából, hanem az ezeket determináló törvényszerűségeket és a történelmi alternatívák kölcsönhatásában értelmezzük. A 19. század második felében kibontakozó nemzetközi sportnyilvánosság szükségszerű velejárójaként jelentkező integrációs folyamatok jórészt az olimpizmustól függetlenül léptek színre. A nemzetközi értelemben vett sportszervezeti integráció főbb alternatívái a századforduló időszakában az alábbiakban körvonalazhatók:

1. A nemzetközi képviseltetés, illetve a kapcsolatkiépítés rendszere megreked a szakmai tapasztalatcseréknél, a protokollaris együttműködésnél és kultúr fesztiválok (népünnepélyek) demonstratív bemutatóinál.
2. A teljesítménysport (rekordsport) összehasonlítását átengedik a szabadvállalkozás öntörvényű világának. Távolilag egymástól függetlenül rendezett kontinens- és világbajnokságok alakulnak ki. A nemzetközi versenyek szervezése monopolista magánvállalkozások, hírlaptrösztök és alkalmi testületek vadászterületévé válik. S mint ezt az utólag „nemkívánatos”-nak minősített Európa- és világbajnokságok története is igazolja, az egymással konkuráló rendezők lerontják a nemzetközi vetélkedések kulturális értékét, a sportélet beleragad a szabadverseny zavarába.
3. A sport integráció mechanizmusát államhatalmi csoportosulások vagy azok törekvéseit megtestesítő körök ragadják kézbe. Ebben az esetben a versenyteljesítmények magasszintű összemérésének jelképrendszere poli-

tikai, vallási vagy faji (pán-germán, pán-szláv, pán-angolszász, pán-hellén) érdekek kifejező eszközévé válik. Az élsport gyakorlatilag alárendelődik a már felosztott világ stabilizálására, illetőleg újrafelosztására törekvő erők célkitűzéseinek.

4. Nem volt kizárva annak lehetősége sem, hogy a nemzetközi munkásmozgalom – a fejlett országok kieleveződő osztályellentétei között – valamennyi előző alternatívát tagadó, saját internacionális érdekeit megtestesítő keretekbe szervezi a munkássportolókat.

5. Kialakul egy relatív függetlenségű, önszervező (self-recruiting body), politikailag el nem kötelezett, lokális érdekektől mentes versenyteljesítmény-összehasonlítást szervező központ, amely a sportélethez tapadt napi politikai ellentéteket és a sportági érdekkonfliktusokat éppen a képviseltetés presztízsjén keresztül gyűri maga alá.

Az említett alternatívák a századforduló alatt és az azt követő évtizedekben gyakorlatilag is realizálódtak.

1. A demonstrációs struktúra alapján megszerveződtek a táncfesztiválok, a turisztikai és tornatalálkozók. 2. Kialakultak az egyes sportágak Európa- és világbajnokságai. 3. Faji, vallási, politikai és földrajzi elven létrejöttek a regionális játékok. 4. A politikailag elkötelezett proletárszervezetek kialakították a munkássport internacionálékat. 5. A relatív függetlenségű szervezőközpont pedig a Nemzetközi Olimpiai Bizottságban (NOB) öltött testet.

Az említett öt alternatíva – amely öt sajátos szervezeti struktúrát is megteremtett – egymással összefonódva, de nem egyszer az egymás elleni konfliktusok során járult hozzá a nemzetközi sportmozgalom arculatának megteremtéséhez. Anélkül, hogy az öt fő struktúrát külön-külön is bemutatnánk, egyértelműen kifejezhető, hogy a 20. század során a relatív függetlenségű, politikailag el nem kötelezett, sajátos ideológiájú olimpiai mozgalom és az olimpiai sportágak szövetségei kerültek a nemzetközi fejlődés homlokterébe. Természetesen badar dolog volna tagadni a NOB keretein kívül kibontakozó olyan sportágak mint az autóversenyezés, az alpinisztika, az asztalitenisz, a rugby, a sakk és a tenisz stb. jelentőségét. Az azonban kétségtelen, hogy az 1960-as évekig – lényegében az UNESCO Testnevelési és Sport Világtanácsának megalakulásáig – a NOB maradt a nemzetközi sportélet jogilag be nem iktatott, hivatalos diplomáciai szerződésekkel nem akreditált, egyetlen, mégis elismert központi fóruma, irányító és koordináló szerve.

Az olimpiai mozgalom coubertini alapvetése

Az 1894. június 23-án alapított Nemzetközi Olimpiai Bizottság, illetőleg az olimpiai mozgalom stratégiai és taktikai céljainak, szervezeti és szervezési gyakorlatának, vezetésmódszereinek, felelősségviszonyainak elemzésénél elvileg ugyanolyan nehézségekkel kell szembenézni, mint amelyek az állami szervezetek, vagy éppen a nemzetközi munkásmozgalom „demokratizmus és centralizmus” gyakorlatának vizsgálatai során is felmerültek. Ebből adódóan formailag az olimpiai mozgalom chartája is minősíthető ugyanazokkal a kritériumokkal, mint például a tömegpártok szervezeti szabályzata vagy az alkotmányok demokratikussága. A tartalmi vizsgálódás során azonban a demokratikus eszmény felfogásának minősége, az olimpiai mozgalom sajátos társadalmi szerepének történelmi fejlődéstendenciákhoz mért iránya, a nemzetközi kapcsolatrendszerben játszott szerepe, ideológiájának értéktartalma, „tagságának” és vezetőségének osztálypolitikai beidegződöttsége – illetve az említettek együttese – szolgálhat kiinduló alapként. Ugyanakkor e soktényezős képlet történeti megközelítése során szembe kell nézni egy állandóan visszatérő dilemmával is. Konkrétan azzal, hogy ennél a rendkívül politikaérzékeny, ugyanakkor törékeny struktúrájú nemzetközi szervezetnél más tényezők függvényében jelentkezik a működőképesség, a világban lezajló demokratikus fejlődési folyamatokban való közreműködés lehetősége és a szervezeti demokratizmus kérdése.

Az alternatív fejlődés konkrétságában az olimpizmust, mint a nemzetközi kapcsolatok és a testkultúra integrációjának sajátos alrendszerét fogjuk fel. Ilyen értelemben Coubertin műve nem – pedagógiai melléktermék vagy – önkényesen alkotott képződmény, hanem a testkultúra szervesen egymásra ható társadalmi jelenségeinek objektív létező szintézise.

Coubertin nem foglalkozott rendszerelmélettel. Ugyanakkor fejtegetéseiben és érveléseiben mindig a legalapvetőbb tényezőből, a szociális lényként értelmezett emberből indult ki. Az emberi tudatot, a testkultúrában megtestesült változó érdekviszonyokat és nem a rekordsport szenvedélyt tartotta a fejlődés mértékének. Tisztában volt azzal, hogy az embert, – mint társadalmi lényt – a többi emberrel a testkultúra területén is különféle ellentmondásos viszonyok sokasága kapcsolja össze. Ezért az olimpizmus nevelési rendszerével olyan személyiségformáló lehetőségeket kívánt kimunkálni, amelyek az ember és ember közötti konfliktusok áthidalására hivatottak. S egyben olyan eszmei elképzelések

megvalósítására mozgósított, amelyekben kinek-kinek a sajátos érdekei is kifejeződhetnek. Hatására az olimpiai mozgalom olyan alapelveket fogadott el, továbbá olyan közös célokat és értékeket tűzött zászlajára, amelyek az egyetemes emberi humanizmusból fakadó „igazságtartalmukon” és progresszív mivoltukon túl eléggé „általánosak” is voltak ahhoz, hogy azokat a világ valamennyi népe magáévá tehesse.* Ugyanakkor az egyes nemzetek számára is olyan „előnyöket” kínált, mint:

- a. a nemzetközi képviselő (legitimálás, a közvélemény befolyásolása, nemzeti öntudat) erősítése;
- b. a játékok megrendezéséből fakadó gazdasági, politikai és kulturális lehetőségek kamatoztatása;
- c. a kölcsönös, – de jórészt egyenlőtlen – függőségi viszonyok világában megteremtette a tényleges egyenlőség elvén alapuló nemzetközi kapcsolatok sajátos és egyedi formáját, azaz olyan elkötelezettségmentes viszonyrendszert létesített, amelyből konfliktusok esetén a résztvevők bármelyike tekintélyvesztés nélkül kiléphet. (Ezzel végső soron a diplomácia és a presztizspolitikai eszköztárát is gazdagította);
- d. a politikai befolyásolás vagy nyomás eszközeit, amellyel a hatalmi konfliktusok elmélyítése nélkül ki lehet fejezni az egyes országok pillanatnyilag eluralkodó politikai irányzatainak olimpiai chartát sértő kinövéseit.

Coubertin rendszerében a demokrácia kérdése, az olimpiai mozgalmat képező alkotóelemek (struktúra) céltételes kölcsönhatásának fundamentumaként jelenik meg. Ez a felismerés lehetővé teszi, hogy az olimpiizmus és a demokrácia témakörének vizsgálata során a demokrácia fogalmának elemző értékét és konstruktív sportpolitikai hatáslehetőségeit ne a társadalmi rendszerek általánosságában vagy a politikai irányzatok testkultúrájától elvont uralmi minőségében keressük. Így az olimpiai mozgalom demokráciáját mint a sajátos tevékenységre irányuló nemzetközi politikai

*A diszkrimináció, a hegemonizmus, a faji és osztályelőítéletek kizárása; a béke-szellem, a kalokagathia és a kulturális misszió ápolása. Ugyanakkor elvetette – vagy legalábbis háttérbeszorította – azokat a Michel Bréal, Kemény Ferenc és mások által ápolott illúziókat, hogy „...az olimpiai játékok határkövet és fordulópontot képeznének az emberi művelődés történelmében és a bennük rejlő etikai, társadalmi és politikai jelentőségüknél fogva az Európai Egyesült Államok létrehozásának kiindulási pontját alkotnák.” (Kemény Ferenc: Olympia Rediviva. Pester Lloyd, 1895. aug. 7. és 8. sz.).

gyakorlat egyik formáját értelmezzük, amely a játékokon való részvétel jogában, a testkulturához fűződő nemzeti érdekképviseleti mechanizmus hatékonyságában, a döntésbefolyásolást meghatározó intézményrendszer működésében, illetőleg annak kihatásaiban érhető tetten. Mozgásteret a tagországok társadalmpolitikai rendszereinek nemzetközi szintésre kivetített – történelmileg változó – uralmi viszonyainak testkulturális vetületei, valamint az olimpiai sportágak nemzetközi szövetségeinek anyagi és presztizsérdekei között koordináló és manőverező nem kormányközi szervezet relatív önállóságában ölt testet.

Coubertin világosan látta, hogy az olimpizmus fennmaradása szempontjából különös jelentősége van a struktúra önállóságának és stabilitásának. Azaz a központosított szervezeti irányítás (centralizmus) hatékonysága, az összetevők szilárd kapcsolata és kölcsönhatása nélkül a rendszer elveszti életképességét. Ezt a célt szolgálta a NOB tagság önkiválasztó mechanizmusa. Továbbá pedig annak a szabálynak az elfogadtatása, hogy a NOB tagok nem saját nemzetüket képviselik, hanem magát a NOB testületét, illetőleg annak határozatait. Ugyanakkor azt is jól érzékelt, hogy az olimpizmus, mint kulturális alrendszer nem önmagában létezik, hanem a többi rendszerrel meghatározott összefüggésben. Az olimpizmus egyes alkotórészei – a nemzeti olimpiai bizottságok és a NOB által elismert nemzetközi sportszövetségek – ebben a rendszerben a társadalmi szükségletek tér- és időkoordinátái által meghatározott funkciókat töltenek be, amelyek reális felismerése csak történet-szociológiai közelítésben lehetséges.

Coubertin olimpiai mozgalom struktúrájában fellelhetők az ún. „népszuverénítás” elv vonásai is. Feltételezi a szilárd döntési centrumot és a központosított vezetés politikai szerkezetet, de magát az irányítást, a játékok lebonyolítását demokratikus formában – nemzeti olimpiai bizottságok, játékrendező bizottságok és a nemzetközi szövetségek bevonásával – kívánja megoldani.

Coubertin eszmerendszerét bírálói „eklektikus” és „idealista” jelzőkkel szokták illetni. Coubertin neohumanizmusban fogant művelődésemélete valójában elmarasztalható a társadalmi forradalom szellemi forradalomná transzponálásában, de a művelődésemény testkulturacentrikus újrafogalmazásával a maga módján harcostársává vált a valóságos kultúrforradalomért küzdő erőknél. Coubertin eszmerendszere tipológiailag a programideológiák csoportjába sorolható. Kiindulópontja a polgári demokrácia természetjogra épült emberjogkoncepciójának legitimációja. Megvalósítási eszközei között jelentős szerepet játszott az illuminizmus és karizmatizmus. Fő jellemzője a nézetek intézményesen garantált, nyilván-

nos ütköztetése. Maga a program, az adott állapotokkal szembeállított célkitűzés, polemikus formában, a fennálló állapotok kritikájaként került kifejezésre. A marxizmustól elütően nem épült „fő forrásokra” és nem tagozódott „fő alkotórészekre”. Épp ezért nem tudott kiindulni társadalmi erőkhöz kötött fő jellemzőkből, mint a jövőkép és az ellenségkép, ennek következtében az igényelt változásokat sem tudta fölvázolni az alaptípushoz viszonyított eltérésekben, hanem a jelenségekben megragadott történeti folyamatokból leszűrt következtetésekre épült.

Vertikális síkon vizsgálva Coubertin rendszere elméletileg magában hordozza mind a „kultúra demokratizálásának”, mindpedig a „kulturális demokrácia” együttesen jelentkező folyamatának igénylését. A századforduló történeti feltételei között azonban az olimpizmus csak a „test-kultúra demokratizálására”, azaz a kultúra sajátos területén tárgyiasult javainak felülről-lefelé történő közkinccsé tételére vállalkozhatott. A „kulturális demokrácia” egész életmódot magában foglaló autonómnál szélesebb értelemben vett, alulról-felfelé történő kiépítésének szorgalmazása még nem jelenthetett többet, mint a ma már szállóigévé vált „részvétel fontosságának” kinyilatkoztatását.

Az olimpiai mozgalom fejlődése 1894–1914 között

A Nemzetközi Olimpiai Bizottság 1894. június 23-án elfogadott alapító „Charta”-jának IX. pontjában a következő feladatok tömör megfogalmazása található:

„A NOB, amelyre az 1894-es párizsi kongresszus rábízta az újkori olimpiai játékok ellenőrzését, felelős:

1. A játékok rendszeres megtartásáért.
2. Az olimpiai játékok értékének biztosításáért; azoknak a történelem során kiemelkedő ideáknak szellemében, amelyek a játékok újjászületését szorgalmazó Coubertin-nek és munkatársainak a gondolatát vezérelték.
3. Az amatőr sportvetélkedést szorgalmazó szervezetek számának emeléséért.
4. Az amatőr sportmozgalom irányításáért és az országok és a versenyzők közötti barátság elmélyítéséért.”

Az előzőekben vázolt alapelvekből következően az 1894 és 1914 közötti időszakban a coubertini vezetéspolitikában három fő tendencia rajzolódott ki: a. az olimpiai mozgalom franciaországi és nemzetközi el-

ismertetéséért folytatott küzdelem: b. az olimpiai mozgalom függetlenségének megőrzése; c. a résztvevők körének kiszélesítése.

Az alapító kongresszust követően megindult az Athénnek ítélt 1896. évi játékok szervező munkája. Eleinte mindenfelől kedvező sajtó-visszhang érkezett. Hozzákezdtek a versenyprogramok kidolgozásához, illetve a nemzeti olimpiai bizottságok létrehozásához. Ugyanakkor Görögországban 1894 júniusa és októbere között egyetlen érdemi lépést sem tettek a játékok gyakorlati előkészítésére. Sőt Khariolosz Trikupisz görög miniszterelnök 1894 októberében úgy nyilatkozott, hogy „az államháztartás gondjai” és „az atlétikus sportok fejletlensége” miatt Athén 1896-ban még nem vállalkozhat a házigazda szerepre. Néhány hónap múlva a Deutsche Turn-Zeitungot követően a francia, az osztrák és az angol lapokban is megjelentek az aggályoskodó cikkek.

A Német Torna Szövetség lapja a francia sajtó Coubertin szájába adott sovinszta kitételei miatt háborgott. Valójában attól tartott, hogy az olimpiai játékokon a torna alárendelődik a többi sportág versenyszámainak. A francia sportolók egyrésze a németekkel való találkozótól viszolygott. Kerékpárosaik presztízsokból nem akarták elismerni a nemzeti olimpiai bizottság képviseleti jogosultságát. A Coubertinnel egyetértő atlétáktól pedig a francia kulturális minisztérium megtagadta a kiküldetési hozzájárulást. Oroszország sportkörei politikai okokból tartózkodtak egy olyan ország demonstrációjának támogatásától, ahonnan a cári diplomácia befolyását a korábbi évtizedekben kiszorították. Bécsben azt sérelmezték, hogy a Monarchiát a Nemzetközi Olimpiai Bizottságban a klatovi líceum egyik cseh tanára „képviselte”. A londoni sajtó az angol-szász olimpiai játékok tervezetének kútbaesésétől tartott, ha Coubertin programja megvalósul. S csak kuriózumként említjük, hogy a francia köztársasági elnök az egyik Bourbon herceg tiszteletbeli NOB kongresszusi tagságát kifogásolta, a Magyar Atlétikai Club vezérkara viszont Kemény Ferencet nem tartotta elég tekintélyes személyiségnek a diplomáciai képviselőre.

Az egymásra tornyosuló nehézségek láttán Coubertin nem rettent vissza. Sőt úgy tűnik, mintha már előzetesen is számolt volna velük. Ő ugyanis eredetileg az 1900-as évek elején a francia fővárosban akarta elindítani a játékok sorozatát.* Csupán az angol-szász olimpiai kísérletek kihívása, nem utolsósorban pedig a Párizsban élő Dimitriosz Vikelasz gö-

*Revue de Paris. 1894 június 15. szám.

rög író és neves műfordító győzte meg arról, hogy a görög királyi család, és a nép-tömegek olimpiával mélyen összefonódó nemzetudatára támaszkodva Athénben már 1896-ban napirendre tűzze az első találkozót.

Coubertin azonban semmit sem bízott a véletlenre, hanem egy „tartalék” rendezőről is igyekezett gondoskodni. Erre a szerepkörre a millenniumi ünnepekre készülő Budapest kínálkozott. Köztudomású, hogy 1894. április 4-én írt levelében Kemény Ferenc egri középiskolai tanárnak ajánlotta fel az alapító kongresszus egyik alelnöki tisztét. Az azonban már kevésbé ismert, hogy br. Juszth Zsigmond is közreműködött Coubertin olimpiai mozgalmat előkészítő csoportjában. Magán az alapító kongresszuson pedig – Kemény Ferenc távollétében – gr. Csáky Albert (a Szapáry, majd a Wekerle kormány kultuszminisztere) Hegedüs Sándor országgyűlési képviselő, a Nemzeti Torna Egylet és a Magyarországi Torna Egyletek Szövetségének elnöke, valamint gr. Hoyos László, a Monarchia párizsi nagykövete képviselte hazánkat. Feltehetően Coubertin és Csáky között már itt létrejött egy olyan megállapodás, hogy amennyiben az athéni rendezés körül problémák merülnek fel, kísérletet tesznek az I. Olimpiai Játékoknak a magyarországi milleniumi emlékünnepegy programjába illesztésére. Csak így válik érthetővé az a Siklóssy László által idézett kitétel,* miszerint Csáky 1894. október 28-án kelt levelében – tehát azzal egyidőben, amikor Coubertin Athénbe utazott, hogy a játékok körüli huza-vonának véget vessen – Szepesmindszentről arról értesíti Keményt, hogy Pestre jövet megkezdi az érdemi tárgyalásokat „a budapesti tervről”. Az ugyanis teljesen elképzelhetetlen, hogy 1894. december 21-én Kemény csupán saját elhatározásából kérte volna br. Eötvös Loránt kultuszminisztertől az 1896. évi játékok Budapestre szóló meghívóinak szétküldéséhez való hozzájárulást. Az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy Kemény felterjesztéseiben „az olimpiai játékok előkészítő bizottságának” engedélyeztetéséről és támogatásáról van szó.

A magyar kormány 1895. március 26-án kialakított nemleges álláspontjáról Kemény a Budapest Székesfővárosi Tankerületi Főigazgatóság április 7-én kelt válaszleveléből értesült. (A szolgálati útnak megfelelően Kemény a kultuszminisztériummal csak közvetlen felettes hatóságán keresztül érintkezhetett.) A válaszlevélben felsorolt „szerény lehetőségekre”, a „tapasztalathiányra” való hivatkozás mögött a budapesti „kezdeményező lépés” elutasításának politikai indítékai húzódtak. Coubertin ajánlata

*Siklóssy László: A magyar sport ezer éve III. Budapest, 1929. OTT. 188.

mögött nem volt nehéz felfedezni a diplomáciai manővert. Az is valószínű, hogy a Budapesttel rivalizáló bécsi körök ellenlépéseit sem kívánták kiváltani azzal, hogy a „coubertini kultúr-kozmpolitizmust” ostromozó németországi sajtókampany közepette külpolitikai bonyodalmakat idézzenek elő a milleniumi emlékünnepek körül.

Amikor 1894. november 4-én Coubertin Pireuszban partraszállt, aligha sejtette, hogy athéni látogatásával olyan politikai lavina elindításában működik közre, amely a liberális kormányzat bukásához, majd az előkészítetlen és vereséggel végződő krétai háborúhoz vezetett. Érveinek fegyvertárában magával vitte a hellénrajongó Michel Bréal kívánságát, miszerint az i.e. 490-ben kivívott marathoni győzelem legendás hírvivőjének emlékére egy hosszútávfutó számot is iktassanak be a programba. Ugyanakkor gondoskodott annak kiszivároztatásáról is, hogy szükség esetén Budapest vállalkozik a játékok megrendezésére. Miután látta, hogy Trikupisz miniszterelnöktől egy bizonytalan semlegesség ígéreténél többet nem tud kicsikarni, felvette a kapcsolatot a konzervatív ellenzék vezérével, Theodorasz Delijannisszal, majd Konstantin herceggel, a király egyik fiával, akik minden támogatást megígértek. A konzervatív ellenzék, a filhellén mozgalom és a Kréta felszabadításáért küzdő csoport élén a liberális párti Eleveriosz Venizelossal 1894 végére egységfrontot kovácsolt az „olimpia” ügyéből. Megszületett az első újkori olimpiai legenda: „a III. Sándor cár temetéséről hazatérő I. György királynak választania kellett a fia vagy a miniszterelnöke között...” Sokkal valószínűbb azonban, hogy miután az „osztályfrontok” összezavarodtak, a liberális párt vezető politikusán túl a polgári demokrata „Ardin” és a munkásmozgalom „Szocialista” című lapja is az olimpia mellé állt – Trikupisz elveszítette maga alól a talajt és lemondott.

A király Delijaniszt nevezte ki miniszterelnöknek. Az athéni játékok előtt megnyílt az út. Záróakkordként csak annyit, hogy Coubertin későbbiekben megírt visszaemlékezéseiben világosan utal arra, hogy a budapesti lehetőséget csak a görögök felserkentésére kívánta felhasználni.

Az athéni akadályok megszüntetése után Coubertin Ernest Callot közreműködésével rendezett gyűjtésből megoldotta a francia küldöttség kiutazási gondjait. Willibald Gebhardt német NOB tag és a berlini görög követség segítségével lecsillapította a német tornászörök felzúdulását. (Rájuk bízta az olimpiai tornaverseny szabályok kidolgozását.) Alexandre de Solms Braunfels hercegnek NOB tagságot ajánlott fel, amivel megnyugtatta az osztrák kabinetet. Az angolokra pedig az amerikai egyetemisták olimpiai előkészületeiről íratott cikkekkel igyekezett nyomást gyakorolni.

Görögországban 1895 tavaszától Konstantin herceg vette kezébe az I. Olimpiai Játékok előkészítését. Felhívására a külföldön élő görögök 332.000 drachma adománnyal, a kormány adómentességgel és olimpiai bélyegkibocsátással segítette a rendezőket. Georges Averoff alexandriai görög milliomos pedig átvállalta az egykori pánatheneai stadion újjáépítési költségeit. A Görög Olimpiai Bizottság 1895. augusztus 15-i keltezésű körlevelében hivatalosan meghirdette az első játékokat. Athén 1896. április 5–15. között „nemre, fajra és vallásra való tekintet nélkül” békés vetélkedésre hívta a világ valamennyi sportolóját.

Az Athénban lezajló I. Olimpiai játékokon 13 ország 285 versenyzővel képviseltette magát, ami egyértelműen igazolta az olimpizmus létjogosultságát. Coubertin „kísérletének” sikere egyben kifejezte a társadalmi fejlődésben végbement változásokat is. Míg az ókori Olümpia területére – a szent játékok időszakában – rabszolgákat, barbárokat és nőket nézőként sem engedtek be, az athéni játékok valóságos nemzetközi népünnepélyt képeztek. A játékok hőseit, az egykori víz-, majd levélhordó Spyros Louist, a maratoni futás győztesét honfitársai vállukon vitték a király páholyába. Az ókori olimpiák arisztokratikus löversenyszámai, – amelyekben a tulajdonosok a pusztá részvétellel is koszorút nyerhettek – „technikai okok” miatt kimaradtak a műsorból. A női sport fejlettségére utal, hogy a női versenyzők távolléte a nézőkben sem váltott ki hiányérzetet. A női sportemancipáció magányos úttörőjéről, Stamaja Rovitiról, – aki a korabeli edzési feltételek mellett elismerésre méltó 4 óra 30 perc alatt lefutotta a maratoni távot – a feminista lapok is csak az érdekességük rovatában tettek említést.

Az athéni olimpia kapcsán kiobbant belpolitikai küzdelem és az anyagi erőforrások megteremtéséért folytatott erőfeszítéssorozat a görög nemzeti újjászületés jelentős állomásának is tekinthető. A játékokra összegyűlt görög koloniák képviselői tömeggyűléseken követelték a török hódoltság alatt lévő görög területek felszabadításáért folytatott harc felújítását. S amikor 1897-ben kiobbant a harc Kréta visszafoglalásáért, a török sajtó nem egészen alaptalanul hangoztatta, hogy az I. Olimpiai Játékok megrendezése a háborús készülődés leplezésére szolgált. Más vonatkozásban ugyanez a hazafias felbuzdulás rontotta meg a viszonyt Coubertin és a görög közvélemény között, amely a játék rendezési jogának kisajtítását követelte.

A soron következő játékokon az útkeresés és a rendezés nem várt nehézségei azonban egyéb vonatkozásban is új és új kérdőjelek elé állították az olimpiai mozgalmat. Egyre világosabban kitűnt, hogy a NOB ön-

kiválasztó mechanizmusa csak a sportdiplomáciai sakkhúzások mesterfogásaival tudja áthidalni a nemzetközi sportéletre nehezedő politikai és gazdasági érdekkonfliktusokat. A párizsi játékokon (1900) teniszben és golfban megjelentek a női nem képviselői. Ezek a „női versenyszámok” azonban nem nyertek hivatalos elismerést. Az 1904-ben rendezett St. Louis-i olimpián az itteni cirkuszpark kínai, indián és néger artistáinak, tűznyelőinek és kötél-táncosainak közreműködésével lebonyolított „antropológiai nap” és az angol-búr háborút paródiázó, cowboy romantikát idéző hadijátékok üzleti show-ja alig volt több a „népek békés vetélkedésének” karikatúrájánál. Az utóbbi két olimpiát és a soronkövetkező londonit (1908) egyébként is beárnyékolták a világhiállítások rendezőinek magánszámításai. A stokholmi olimpiát (1912) viszont úgy kell tekinteni, mint az olimpizmus önállósulásának fő állomását. Ezt megelőzően azonban a csehek, a finnek és a magyarok nemzeti önérzetét sértő törekvésekre kellett megoldást találni. A magyarok végül is megtarthatták az önálló képviselői és zászlóhasználati jogukat. A csehek és a finnek esetében azonban csak kompromisszumot sikerült elérni, ami abban nyert kifejezést, hogy a győztesek eredményhirdetésekor a cseh és a finn lobogó mellett a Habsburg császári és az orosz birodalom zászlaját is felvonták.

Az említettek mellett a századforduló-korabeli rendezetlen sportállapotok, az egymásnak ellentmondó szabályok, az egyes sportágakban uralkodó szerepet játszó nemzeti szövetségek szuverénitási és hegemonia törekvései nemcsak a versenyek egységes elvek szerinti lebonyolítását gátolta, hanem a nemzetközi sportélet polgári demokratikus elveken felépülő fórumainak a megszületését is. Ezért az 1896-os athéni ülés Willibald Gebhardt javaslatára úgy határozott, hogy meggyorsítják a nemzeti olimpiai bizottságok szervező munkáját,* s egyben fokozott erőfeszítése-

*A nemzeti olimpiai bizottságok szervezése azonban sok nehézségbe ütközött. Számuk – Coubertin visszaemlékezései szerint – még az 1910-es években is csak 12–15 között mozgott. A közép- és dél-amerikai országok egy részében egymással rivalizáló bizottságok tevékenykedtek. A zavarok csak úgy lehetett végetvetni, hogy 1909-ben Coubertin kiadott egy körlevelet, amely kimondotta, hogy a kérdéses ország NOB tagjai diplomáciai tárgyalások útján teremtsék meg az egységes szervezeteket. Amennyiben ez kilátástalan, jogukban áll a nem kívánatos bizottság NOB elismerését megvonni.

Külön problémát jelentett az, hogy több országos szövetség nem ismerte el saját nemzeti olimpiai bizottságának illetékességét és követelte, hogy közvetlenül tárgyalhasson a soronkövetkező játékok rendező bizottságával. (Pierre de Coubertin: Olimpiai emlékek. Testnevelés 1935. VI. évf. 6. sz. 592–593.)

ket tesznek a különböző sportágak nemzetközi szövetségeinek létrehozására is. Nem utolsó sorban ennek volt köszönhető, hogy – a rendkívül feszült politikai viszonyok ellenére – 1900 és 1914 között a kerékpárosok, a labdarúgók, az atléták, az úszók, a teniszezők, a vívók és a birkózók is megalakították önálló nemzetközi fórumaikat.

Az 1894-es alapító értekezleten kívül 1914-ig bezárólag hat alkalommal hívtak össze olimpiai kongresszust. Valamennyit úgy kell tekintenünk, mint az olimpizmus térfoglalásának, a mozgalom elmélyítésének egy-egy állomását. A rendezvények demokratikus tartalmát nemcsak a célkitűzések fejezték ki, hanem a résztvevők nagy száma és összetétele is. A kongresszusokra a NOB tagokon kívül meghívást kaptak a nemzetközi szakszövetségek, a nemzeti olimpiai bizottságok, valamint a programban kitűzött kérdések elismert szaktekintélyei is.

Az 1898-ban Le Havre-ban tartott II. olimpiai kongresszus sportpedagógiai, egészségügyi és aktuális kérdéseket tárgyalt. E témakör harmas együttese egyértelműen kifejezte, hogy Coubertin vezetéspolitikáját a testkultúrához közvetlenül kapcsolódó tudományágak szélesebb perspektívájú döntéshatású szakszerűségére (logokrácia) kívánja ráépíteni. Másrészt a sportpolitikai döntések tárgyát képező fejlesztési kérdésekben a logokrácia illetékességével is ellensúlyozni akarja a sportági befelőlfordultság (technokrácia) és a hivatalszervezeti befolyás (bürokrácia) demokratikus kibontakozást gátló törekvéseit. A kongresszust „a fizikai teljesítmény, az akarat és gondolat egységének” jegyében hívták össze. Coubertin megnyitó beszédében nyomatékosan hangsúlyozta az orvosok, pedagógusok és a sportemberek fokozott együttműködésének szükségességét, mert a sportban rejlő értékeket és nevelési tartalékokat csak így lehet közkinccsé tenni. Ugyanakkor azt is kiemelte, hogy az olimpiai mozgalom szembeszáll azokkal a törekvésekkel, amelyek a testnevelést fiziológiai kérdéssé, a sportágakat pedig egymástól független autonóm diszciplinává kívánják változtatni és ezáltal kiszakítanák a nevelési rendszerből.

A Brüsszelben lezajló III. olimpiai kongresszus (1905) – amelyen első alkalommal vett részt és szavazott (!) a sportoló nők küldöttsége – a testkultúra fejlődésének kérdéseivel és az egységes versenyszabályok ügyével foglalkozott. Coubertin elismerőleg nyilatkozott az 1901-ben beindított Északi Játékokról és a NOB támogatásáról biztosította a skandináv országok kezdeményezését. Ezen a kongresszuson kerültek napirendre az iskolák, a városi és falusi közösségek, a katonák és a nők testnevelésének fejlesztési lehetőségei is.

Az olimpiai versenyekre vonatkozó végleges és kötelező érvényű

szabályrendszert illetően azonban Coubertinnek az volt a véleménye, hogy a NOB nem vállalhatja a sporttechnikai és szakmai viták eldöntését, mert ez a nemzetközi szakszövetségek feladata. Felszólalása alapján született meg „A testgyakorlás technikai kérdései” című alapokmány, amelyben leszögezték, hogy a sportszövetségek és a világ valamennyi sporttársaságának bevonásával egységesített alapszabályokat az olimpiákat megelőzően – a versenykiírással egyetemben – meg kell küldeni a tagországoknak. Az említett határozat egyben azt is kifejezte, hogy a NOB nem kívánta kézberagadni a nemzetközi sportszervezetek irányítását.

Az olimpiai történeti művek egyértelműen feltárják, hogy az 1906-ban Párizsban összehívott IV. olimpiai kongresszus sportirodalmi és művészeti kérdéseket tárgyalt. Itt fogadták el Coubertinnek azt a javaslatát, hogy az ókori játékok mintájára tűzzenek műsorra művészeti, irodalmi, építészeti és zenei vetélkedőket. A kongresszus célkitűzése azonban nem egyszerű programbővítés volt, hanem annak az alapelvnek a kimunkálása és realizálása, hogy a kultúra szerves részekénti elismertetéséért harcoló sport és a kultúra egyéb szakterületei közötti együttműködést hogyan lehetne kiaknázni az olimpizmus fejlesztése érdekében. „Azért hívtuk össze ezt a tanácskozást – hangzott Coubertin megnyitója, – hogy megvizsgáljuk azt a kérdést, hogy a művészet és a humán tudományok meny-nyiben, hogyan és milyen formában lennének képesek részt venni a modern olimpizmus megvalósításában, hogyan tudnak bekapcsolódni az általános sportgyakorlatba, hogy nemesítsék azt, miközben maguk is hasznot húznak belőle. Ez azt jelenti, hogy kettős célunk van: egyrészt az olimpiai játékok korszerűsítésével szeretnénk megvalósítani egy elmélyülő együttműködést a művészettel és a tudománnyal, másrészt szeretnénk ezt az együttműködést a mindennapok gyakorlatában, azaz a szokásos sportrendezvények szervezésénél is kamatoztatni...”

Az 1912. évi stockholmi játékokon bevezetett szellemi olimpia első aranyérmét az „Óda a sporthoz” című költemény nyerte. A francia és német nyelven beadott pályamű jelígeje alatt két név szerepelt: G. Hohrod és M. Eschbach. Mint később kiderült, mindkettő álnév volt, a szerző pedig maga Coubertin.

A zsüri az indoklásban kifejtette, hogy „a mű francia és német szövege nem lehet fordítás. A gondolkodásmód latin eredetre vall, míg a nyelvezet nyilván germán indíttatású. Lehetséges, hogy Hohrod és Eschbach urak talán azt akarták kifejezni ezáltal, hogy az olimpiai irodalom küldetése éppen abban rejlik, hogy a szépség kultuszában hozza egymáshoz közel a népeket”. Coubertin, amikor első és egyben utolsó olimpiai arany-

érmét inkognitóban átvette és a zsüri idézett indoklását megismerte, nagy meglepéssel vette azt tudomásul. Ezért küzdött.

A szellemi vetélkedők 1948-ig szerepeltek a nyári játékok műsorán. Számos pályadíjat nyert stadionterv, költemény, festmény, szobor és történeti leírás bizonyult értékállónak. De az egyedi műveknél is nagyobb jelentőségű volt az a felismerés, hogy az olimpiai mozgalomnak tudatos kezdeményező szerepet kell játszania a sport és a tudomány közelítésében, más vonatkozásban pedig az olimpizmusnak közvetve és közvetlenül elő kell segíteni a felnövekvő nemzedékek esztétikai nevelését is.

A Lausanne-ba összehívott V. olimpiai kongresszuson (1913) sportlélektani és fiziológiai kérdésekről tárgyaltak. Coubertin itteni előadásában a testnevelés és sport személyiségformáló szerepére hívta fel a figyelmet. Pontosabban a testnevelést és a sportot mint a személyiség formálásának nélkülözhetetlen eszközét világította meg. Nyilván a kiélezett nemzetközi helyzet hatására hangsúlyozta, hogy a sportban rejlő akarat-erkölcsi tartalékokat úgy kell kifejleszteni, hogy az párosuljon a más országokból származó ellenfelek érzelmeinek elismerésével és tiszteletbentartásával is.

A VI. olimpiai kongresszus (Párizs, 1914) témáját a mozgalom kiterjesztésének kérdései az egységes versenyszabályok, továbbá a nemzetközi bíróbizottságok bevezetése képezte. A mozgalom továbbfejlesztésére irányuló törekvéseket jól példázza az, hogy a meghívottak egynegyede olyan országokból érkezett, amelyeknek még nem voltak nemzeti olimpiai bizottságai. A nemzetközi bíróbizottságok rendszeresítését az 1912-évi stockholmi olimpia svéd bírói visszaélései váltották ki.* A többi kérdésben a már nyilvánosan is érezhető nemzetközi ellentétek és az amatőr-vita kiéleződése miatt itt érdemi döntések nem születtek. Az időközben kirobbant I. világháború miatt a játékok programjával és legfon-

*A VI. olimpiai kongresszus a bíróbizottságok összeállítását a nemzetközi sportszövetségek hatáskörébe utalta. Mindezt összevetve a III. kongresszus sportszövetségi jogokra vonatkozó határozatával egyértelmű, hogy a NOB az ún. „technikai kérdésekben” a parlamentarizmus montesquieu-i alapelveire helyezkedett. Konkrétan: a törvényhozás (szabályalkotás), a végrehajtás (nemzeti rendező bizottságok) és az igazságszolgáltatás (független nemzetközi bíróbizottságok) egymást segítő, ugyanakkor egymás túlkapasait fékező és ellenőrző intézményes szétválasztása az autokratikus hatalomösszpontosítás elkerülését, egyben a szervezeti működés zökkenőmentesebbé tételét célozta.

tosabb szabályaival kapcsolatos jegyzőkönyvek közreadására is csak 1919-ben került sor.

Az 1914. évi párizsi kongresszusnak különös jelentősége volt a NOB presztizspolitikája szempontjából. Coubertinnek a francia külügyminisztériumban levő ellenfelei ugyanis 1910-ben egy hivatalos okmányban közölték, hogy a „francia kormány nem ismeri el az olimpiai játékokat”. Feleletként Coubertin négy évvel később Párizsba hívta össze a NOB kongresszusát. A meghívó mottójaként a játékok felújításának huszadik évfordulójáról való ünnepi megemlékezést választotta. Nem minden célatosság nélkül itt mutatta be az általa tervezett ötkarikás olimpiai lobogót is. „Az öt karika, a kék, a sárga, a zöld, a vörös és a fekete – hangsúlyozta előterjesztési javaslatában – az öt világrészt jelképezi, amelyek ezen túl elismerik az olimpiai mozgalmat és készek arra, hogy részt vegyenek annak termékeny vetélkedéseiben. A fehér alapszín – a hatodik – pedig lehetővé teszi, hogy kivétel nélkül valamennyi ország nemzeti színei képviselve legyenek...”

Az ún. „NOB session”-okat (közgyűlések) illetően úgy határoztak, hogy azokat 1894-től, illetve 1896-tól évenként egy alkalommal hívják össze.

Az I. világháború előtti közgyűlések színhelye:

1. Párizs, 1894; 2. Athén, 1896; 3. Le Havre, 1897; 4. Párizs, 1901; 5. Párizs, 1903; 6. London, 1904; 7. Brüsszel, 1905; 8. Athén, 1906; 9. Hága, 1907; 10. Berlin, 1909; 11. Luxemburg, 1910; 12. Budapest, 1911; 13. Bázél, 1912; 14. Stockholm, 1912; 15. Lausanne, 1913; 16. Párizs, 1914.

A Párizsban lezajló – sorrendben negyedik – közgyűlésen (1901) a rendezési jogért való versengés (St. Louis – Chicago), az amatőrizmus és a versenyszabályok egységesítésének hármas programjával kellett szembenézni. Az amatőr-kérdés felvetését – a párizsi vilákkiállítás rendezőinek anyagi juttatásairól kiszivárgott híreken kívül – az indokolta, hogy az athéni és párizsi játékokon külön kategóriában engedélyezték a hivatásos vívómesterek szereplését. A párizsi játékokon (1900) még külön versenyeket is rendeztek a legjobb hivatásos párbajtőrözők között, illetőleg a mesterek és az amatőrök részvételével. Mindkét versenyt egy hivatásos francia vívómester, Albert Ayat nyerte, akit éppúgy besoroltak az olimpiai győztesek közé, mint a többi sportág amatőrjeit. Az egységes versenyszabályok kidolgoztatását elsősorban a vívásban érdekelt olasz és francia NOB-tagok szorgalmazták, hogy versenyzőik ne legyenek kitéve az 1904-es St. Louis-i olimpia tengerentúli rendezői által meghatározott önkényes

bíráskodásnak. Javaslatukra 1903-ban elfogadásra került az alapelveiben Nagy Béla által kidolgozott vívókódex, amely a többi olimpiai sportág szabályainak összehangolásához is mintául szolgált.

A nők olimpiai részvételével kapcsolatos vitában egy olyan elvi határozat született, hogy részvételüket a NOB nem propagálja, de megfelelő létszámú jelentkező (legalább hét fő) esetén a soron következő játékokon ijátszatban is indulhatnak.

A sorrendben nyolcadik közgyűlésre 1906-ban az Athénben rendezett pánhellén olimpiai játékok kapcsán került sor. Coubertin távollétében itt olyan kalandor akciók kezdődtek, amelyek az alapító kongresszuson elfogadott elveket fenyegették. A görög király az egyik királyi hercegnek NOB tiszteletbeli taggá való felvételét szorgalmazta. A német és a svéd küldöttség olyan indítványt terjesztett elő, hogy az athéni játékok szervező bizottságát alakítsák át egy új NOB-bá, amelynek tagjait az egyes kormányok delegálták volna. S abból sem csináltak titkot, hogy a NOB zsidó származású tagjait, Jiří Guth-Jarkovskýt és Kemény Ferencet „persona non grata”-nak akarták minősíteni. Ilyen és hasonló törekvések ütötték fel fejüket a francia politikai körökben is. „Valamennyi francia sportszövetség egyetért abban, ... hogy nem ismerik el az olimpiai játékokat, és azokon nem vesznek részt, ha az olimpiai bizottság nem kizárólag az ő elképzelésüknek megfelelően tevődik össze”, – írta 1907. január 16-án Georges Prade a *Le Monde*-ban. A különféle érdekcsoportosulások azonban egyrészt önmaguktól, másrészt Coubertin kifinomult diplomáciai lépései következtében széthulltak. Jiří Guth Jarkovský maradt és Kemény Ferencet sem a NOB zárta ki, hanem a magyarországi sportpolitikai körök nyomására mondott le tagságáról.

Az I. világháború előtti olimpiai mozgalom korszakváltó fejezetét az 1908-as londoni és az 1912-es stockholmi játékok között eltelt négy év képezte. Ekkor kerültek napirendre azok a kérdések, amelyek eldöntése korszerű alapokra helyezte a nyári olimpiai játékok programját. A NOB nemzetközi tekintélyének emelésében nagy szerepe volt a luxemburgi közgyűlésnek (1910), ahol Eyschen miniszterelnök személyében először nyilatkozott egy ország aktív vezető politikusa elismerően az olimpizmus kulturális missziójáról. A szorosabb értelemben vett szakmai előrelépések sorozatát az 1911. évi budapesti tanácskozás alapozta meg. A Magyar Tudományos Akadémia dísztermében lezajló ülészak megnyitó előadását Coubertin tartotta. A stockholmi műsor ismertetése során bejelentette, hogy Balck svéd tábornok beszámol majd egy hazájában lefolytatott kísérleti versenysorozatról, amely új sportág bevezetését eredményezheti.

„Lennie kell ugyanis – mondotta – egy összetett próbának, a férfiaság legjobb mércéjének, amely leginkább leméri, mire is képes az ember. Ez talán egy összetett sportág, esetleg az öttusa lesz.”

Balck javaslata abból indul ki, hogy a századforduló harcászatainak legrészletesebb ágazataira való felkészítés nincs szinkronban az ókori görögség archaikus korának szükségleteivel. (Ezt mutatta az antik pentatlon 1906. évi Athéni Pánhellén Játékokon lefolytatott felélesztési kísérletének mérsékelt sikere is.) Javaslata alapjaként a korabeli hírvivők elképzelt megpróbáltatásait jelölte meg: „A futár kötelességteljesítés közben elveszti lovát, leszúrja ellenségeit, pisztolylövésekkel fedezi tovább az útját; nem ismer természeti akadályokat, átússza a folyót és ismeretlen terepen futva eljuttatja rendeltetési helyére a parancsot; így segíti győzelemre csapatát.” Ebből az elképzelt feladatkörre való felkészítésből magából következett: a lovaglás, vívás, pisztolylövés, úszás és terepfutás számokból álló modern öttusa.

Ugyancsak itt merült fel olasz javaslatra a téli sportok önálló olimpiáinak bevezetése. A legnagyobb meglepetésre azonban a skandináv küldöttek mereven elzárkóztak előle. A svédek a Stockholm mellett hagyományosan sorra kerülő Északi Játékok, a norvégok pedig a Holmenkollen versenyeik sikerét féltették a konkurenciától. Egy évvel később Bazelben a stockholmi játékok műsorának vitáján a svédek terjesztették elő, de ők sem tudták keresztülvinni, mert ekkor pedig a tengerentúli országok NOB-tagjai tiltakoztak ellene.

A londoni és a stockholmi olimpia tapasztalatai alapján jónéhány olyan korszerűsítő gondolat született, amelyet az elkövetkezőekben hasznosítottak. Így például csökkenteni kell az egyes versenyágakban az egy nemzet által indítható versenyzők számát tizenkettőről háromra. A küzdősportokban, elsősorban a birkózásban, a versenyzők megnövekedett állóképessége következményeként elhúzódó küzdelmeket menetidőhöz kellene kötni. Be kellene vezetni a pontozásos értékelési lehetőségeket. Mérsékelni lehetne a programot azokban a számokban – mint például az atlétikában (a helyből ugrások, a pentatlon és a dekatlon), a súlyemelésben (az egy- és kétkaros emelések) – ahol azonos alapképességek alapján lehet nyerni. Továbbá felmerült az a javaslat, hogy az elfogult bíráskodás megelőzésére valamennyi sportágban nemzetközi zsűrit kell bevezetni. Olyan sorsolási rendszereket kell készíteni, amelyek nem kedveznek a hazaiak terepismeretének. Szorgalmazták azt a gondolatot is, hogy nemzetközi szövetségeket kell alapítani a vívás, valamint a köny-

nyű- és a nehéztatlétika körébe sorolt sportágak versenyzési problémáinak szabályozására.

Az említett kérdéseket a budapesti (1911), stockholmi (1912), lausannei (1913) és párizsi (1914) közgyűléseken dolgozták fel. Jelentősük mindenekelőtt abban van, hogy:

- a) felismerték a sportélet belső fejlődésének integrációját és differenciációját;
- b) szentesítették az olimpizmus függetlenségét a különféle kiállításoktól és más rendező szempontoktól;
- c) lépéseket tettek annak érdekében, hogy az olimpiai mozgalom túllépjen Európa és Észak-Amerika határain. Coubertin felvetette a gyarmati népek bekapcsolásának lehetőségét és a béke ügyének fokozott ápolását. Ezt fejezte ki külsőleg a szimbólumként elfogadott ötkarikás jelvény is. Előrelátásának egyik jelentős megnyilatkozása volt a sportautonómia támogatása (Ausztrália, Dél-Afrikai Unió, Magyarország, Csehország és Finnország esetében);
- d) intézkedéseket tettek a programok állandósítására és a játékok tervszerű előkészítésére. A hatodik játékokat (1916) Berlinnek, a hetediket (1920) Budapestnek szánták;
- e) különféle ellentmondások megakadályozása érdekében megerősítették az amatőr szabályokat;
- f) hosszas sportdiplomáciai erőfeszítéseik eredményeként enyhült az amerikai és angol atléta-feszültség. Tárgyalóasztalhoz ült a nehéztatlétika „észak blokkja” (skandináv országok), a német, a francia, a magyar és az amerikai küldöttekkel. A NOB égisze alatt létrejött az atléták, a vívók és a birkózók nemzetközi szövetsége.

Az olimpiai mozgalom fejlődését hűen tükrözi a játékokon résztvevő országok számarányának egyenletes növekedése. Alapító tagok: Ausztrália, Ausztria, Chile, Dánia, Egyesült Államok, Franciaország, Görögország, Hollandia, Magyarország, Nagy-Británia, Németország, Svájc és Svédország, 1900-tól 1914-ig bekapcsolódó országok: Belgium, Csehország, Dél-Afrika, Egyiptom, Finnország, Izland, Japán, Kanada, Kuba, Luxemburg, Norvégia, Olaszország, Oroszország, Spanyolország, Törökország, Portugália, Románia, Szerbia, Új-Zéland.

A kibontakozás további hullámát azonban egy időre visszavetette a világháború. Az 1914. évi párizsi kongresszust követően Coubertin a visszavonulás gondolatával foglalkozott. Közvetlen munkatársai azonban úgy vélték, hogy Coubertin lemondása az adott nemzetközi helyzetben a

szétesés sorsára juttatná az egész szervezetet. Az olimpiai mozgalom megteremtésének vezéralakja a mozgalom „életbentartásának” diplomáciai sakkhúzásai terén is kiemelkedő képességekről tett tanúságot. A Belgium elleni német invázió után a NOB egyik angol tagja, Theodore A. Cook olyan követelésekkel lépett fel, hogy a központi hatalmak képviselőit zárják ki a testületből, az 1916. évi játékok Berlinnek ítélte rendezési jogát vonják vissza és adják oda valamelyik semleges országbeli városnak. Coubertin – arra az íratlan testületi megállapodásra hivatkozva, hogy a NOB-nak úgy kell léteznie, ahogy békeidőben megalakult – elutasította az egységbontó javaslatot. Véleményén akkor sem változtatott, amikor Cook viszontvásként lemondott a NOB-tagságról. A játékok áthelyezésére vonatkozó követelésektől pedig azzal az indokkal zárkozott el, hogy a németek nem mondták le a rendezést. Az alapszabály viszont azt mondja, hogy „egy olimpiát lehetséges meg nem tartani”, de azt már nem, hogy sorszámát, időrendjét és helyét is meg lehet változtatni. A további nézetkülönbségek kiéleződésének pedig úgy vette elejét, hogy az ellenségeskedések időtartamára felfüggesztette a szokásos évi közgyűléseket.

A kiélezett nemzetközi helyzetben hasonló veszélyt rejtett magában az olimpiánként változó igazgatási központ kérdése is. Mivel 1914-ben még nem lehetett előre látni sem a háború időtartamát, sem annak kimenetelét, féltő volt, hogy a németek – az 1916. évi játékok előkészületeire hivatkozva – fel fogják vetni a NOB-székhely Berlinbe való áthelyezési javaslatát. Ugyanakkor Coubertin az olimpiai mozgalmat függetleníteni kívánta a két hatalmi csoport közvetlen politikai nyomásától is. Ezért a háborús zavart kihasználva, 1915. április 10-én a Svájci Államszövetség elnökének támogatásával Lausanne-ban létrehozta a NOB állandó igazgatási központját. Később a város vezetői a Mon Repos-palotát bocsátották a rendelkezésére, amely jelenleg is a NOB székhelye.

Az újkori olimpizmus létrejöttének hatása a századforduló testkulturájára

Az ókori tradíciókat felelevenítő újkori olimpiai mozgalomnak a testkultúra továbbfejlődésében játszott szerepe nagy vonásokban a következőkben foglalható össze:

1. Hatására tömegével jöttek létre a nemzeti és nemzetközi szakszövetségek.
2. A népek közötti érintkezésnek olyan területei és formái alakultak

*Az olimpiai játékok főbb mutatói
1896 és 1912 között*

Sor- szám	Színhely és a rendezés éve	A részt- vevő ország- gok	A részt- vevő sportolók ffi/nő	Sport- ágak	Versen- yszámok
I.	Athén 1896	13	285/–	10	42
II.	Párizs 1900	20	1066/11	14	60
III.	St. Louis 1904	11	496/8	13	76
IV.	London 1908	22	2059/36	21	104
V.	Stockholm 1912	28	2541/57	15	106

ki, amelyeknek létfeltétele a béke, a sportteljesítmény egységes nemzetközi normák által meghatározott összemérése.

3. Elkészültek az első, huzamosabb ideig érvényben levő nemzetközi versenyszabályok.

4. Bevezették a kor, a nem és a súly szerinti kategóriákat.

5. Versenyeivel és bemutatóival elősegítette a sportágak elterjedését; ösztönzést adott az új sportágak kialakulására.

6. A versenyzők tapasztalatai állandóan bővültek és közkinccsé váltak. Elterjedtek a legfejlettebb felkészítési módszerek.

7. Az olimpia fellendítette a sport- és rekordteljesítmények fejlődését. Szokássá vált a világcúcsok és a legfontosabb eredmények nyilvánartásba vétele.

8. Meggyorsult a sportteljesítmények építkezése. Létrejöttek a stadionok, korszerűsödött és világszerte egyöntetűvé vált a sportolók technikai, taktikai és egészségügyi előkészítése.

9. A nemzetközileg is hivatalos elvként elfogadott amatőrizmus fékezte a sporton belüli elidegenedés folyamatát és jelentős akadályokat képezett a „sporteszmével” való visszaélési törekvések előtt.

10. Meghirdette a sportszerűsége nevelést és a faji megkülönböztetés elleni harcot. Egy táborba gyűjtötte és közös munkára kényszerítette az egymással szembenálló, különböző testgyakorlati ágak elveit. A sportvetélkedés nemzetközileg elfogadott értéknormáival kihatott az iskolai testnevelés reformjára, közvetve lökést adott az átszarmaztatásra kerülő mozgásműveltségi anyag korszerűsítésére és a tudományos kutatásra.

11. Felkeltette az eddig egymást alig ismerő országok és népek egymás iránti érdeklődését.

12. Kifejezőjévé vált annak a hatalmas integrálódási folyamatnak, amely szervezetileg és a felkészülés ritmusát illetően szinte napjainkig meghatározója maradt a világ versenysportjának.

OTTO MAYER:

VISSZAPILLANTÁS AZ ELSŐ OLIMPIAI JÁTÉKOKRA
(*Retrospectives olympiques. Genf, 1961. CIO.*)

Előszó:

Az 1896. évi I. Olimpiai Játékok előkészületeiről, szervezéséről és lebonyolításáról általában keveset tudunk. Ezt a hiányt igyekszem pótolni, amikor közzéteszem az általam összegyűjtött anyagokat, amelyek tömören bemutatják az athéni olimpiát.

Megkísértem átadni azokat a gondolatokat is, amelyeket Pierre de Coubertin báró felvet az „Olimpiai Emlékezések”-ben. Sajnos ebből csak egy kötet maradt ránk, bár eredetileg négy vagy öt kötetre tervezte. 1937-ben bekövetkezett halála megakadályozta a mű befejezésében, nagy éréktől fosztva meg a történettudományt.

Kivonatossan utalok a gyakorlatilag hozzáférhetetlen hivatalos jelentésre, amely csak korlátozott példányszámban jelent meg, így mindössze néhány olimpiai könyvtárban lelhető fel. Kiadták görög, francia, angol és német nyelven. Az a két példány, amit a lausannei Olimpiai Könyvtárban, illetve a Görög Olimpiai Bizottság Könyvtárában sikerült megtalálnunk, tartalmaz néhány érdekességet. Talán az újabb generációk számára új ismeretek forrása lehet arról, hogy milyenek is voltak azok a sokat emlegetett „első újkori olimpiai játékok”.

Előzmények:

Amikor 1892. november 25-én, ezen a borus, barátságtalan estén Coubertin bejelentette azt a szándékát, hogy rövidesen életre hívja az újkori olimpiai játékokat, ellenvetésekre, ellenállásra, sőt talán még teljes közönyre is számíthatott. Mindez a régi Sorbonne nagy „amfiteátrumában” történt, Bossuet és Fénelon fenséges tekintete alatt, akiknek szobra a termet díszítő fülkékben állt. „Ezen a barátságtalan helyen írtam egyik érettségi dolgozatomat, és próbáltam mondani valamit az alkotó képzeletéről” – mondta az Olimpia felújítója. Azok a „hallgatók”, akik ezen az estén a Sorbonne-on jelen voltak, valami egész másra gondoltak. Coubertin kezdeményezésére úgymond az Atlétikai Sportok Francia Szövetségei Uniójának ötödik évfordulóját ünnepelték.

Coubertin előadását az olimpia felújításáról nagy tapssal fogadták. Elfogadták, és sok sikert kívántak hozzá. Csak éppen senki nem érette meg. A teljes és tökéletes értetlenség kezdődött ezzel. Gondoljunk csak arra, hogy a széksorokban a kor legismertebb nagyvilági személyiségei foglaltak helyet, élükön a makulátlanul világitó ingmellű Léon de Jazé gróffal, az Egyetem rektorával Octave Gréardral és Obolenszkij herceggel, Vlagyimir nagyherceg udvari marsalljával. Az amfiteátrumot orosz és francia zászlók díszítették. A Sorbonne estélye képezte az ünnepségek intellektuális részét. Szerepelt a műsoron: a Marseillaise után az orosz himnusz; egy alkalmi óda, egy triptichon az ó- és a középkori testgyakorlatok történetéről; és végül Coubertin, aki a legújabb korról, no meg az olimpiai játékok felújításáról beszélt. Hogy ezekből a sporttörténelemformáló pillanatokból a hallgatóság parvenü része mit értett meg, ezt Coubertin később egy anekdotával érzékeltette. Körülbelül annyit, mint az az amerikai hölgy, aki Athénban az első játékok után gratulált neki, eldicsekedett, hogy ő már látott egy olimpiát San Franciscoban. „Nagyon szép volt” – tette hozzá. – „Maga Julius Caesar is ott volt”.

Tudjuk, hogy az Olimpiai Játékok felújítását az e célból összehívott kongresszus utolsó napján, 1894. június 23-án szavazták meg. Athén városát jelölték ki az I. Olimpiai Játékok szíhelyéül. Ez a választás nem egyezett meg Coubertin eredeti terveivel. Mivel kételkedett az éppen csak feltámadott Görögország ifjúj erejében, úgy vélte, hogy az ország nem képes eleget tenni azoknak a követelményeknek, amelyeket egy világméretű sporttalálkozó megrendezése támaszt.

Coubertin eredetileg úgy gondolta, hogy az első olimpiát Párizsban rendezzék meg, a 20. század első évében. Ezt meg is írta a „Revue de Paris” 1894. június 15-i számában. Bizonyára a NOB első elnöke, Demetriosz Vikelasz (Görögország) bírta rá véleményének megváltoztatására. Athént választották, és a más-más helyen rendezendő játékok elvét minden különösebb vita nélkül elfogadták.

A görög kormányzat ellenállása

1894. július 3-án Szapountzakisz alezredes, Konsztantin királyi herceg szárnysegéde levelet intézett a Párizsban tartózkodó Vikelaszhoz, amelyben biztosította, hogy „A Spártai Herceg nagy örömmel vette tudomásul, hogy az I. Olimpiai Játékokat Athénben fogják megrendezni. Bizonyos vagyok benne, hogy a király és a trónörökös támogatják a játékok megrendezését”. A levelet egy csendes nyár követte.

Vikelasz csak szeptember végén tért vissza Görögországba. Athénben létezett egy állandó bizottság, amelyre Coubertin erősen számított. Úgy gondolta, hogy ez a bizottság lehetne egy jövődő szervezet csirája. Feladata a „Zappasz Alapítvány” gondozása volt. A Zappasz fivérek korábban jelentős összeget hagytak Athén városára egy emlékcarnok felállításának céljára, amely utánuk a „Zappeion” nevet viselje. Kikötötték, hogy a csarnokban kulturális kiállításokat és emléküléseket kell tartani. Ezen kívül kiemelték, hogy az alapítvány többi részét a testnevelés támogatására, illetőleg periódikusan ismétlődő sportversenyrendezvényekre kell fordítani. Ez utóbbi záradéknak, mint több másnak is, mindaddig nem tettek eleget, mivel a román kormány kisajátította az egyébként Romániában élő Zappasz fivérek örökségének jelentős hányadát és megtagadta a végrendelet végrehajtását. Bárhogy is volt, a Zappeion Bizottság létezett és ezt a lehetőséget Coubertin és Vikelasz ki akarták aknázni.

Október 4-én Vikelasz levelet írt Coubertin-nek. Felkérte, hogy utazzon Athénbe és tárgyaljon a Zappeion Bizottsággal, amelynek hatásköre a „Zappeion”-on túlmenően kiterjedt az épülettel szomszédos „Pánathenea” stadion romjaira is. Vikelasz úgy ítélte meg, hogy a bizottság kész lenne minden lehetségest megtenni a vállalkozás sikeréért. Ekkor még illúziók voltak Trikupisz miniszterelnök hozzáállását illetően is. Pedig a miniszterelnök már akkor elhatározta, hogy minden erejével az olimpiai játékok megrendezésének megakadályozásán lesz. A miniszterelnök rosszindulatának visszhangját egy későbbi Vikelasz levélből Coubertin is kiérezte. Ezért 1894. október végén Coubertin a „L’Ortégal” hajó fedélzetén elindult Pireusz felé. Magával vitte az olimpia technikai programjával kapcsolatban összegyűjtött dokumentumokat, hiszen nem szabad elfelejtenünk, hogy akkoriban még nem voltak nemzetközi szövetségek, kivéve a torna (1881), az evezős (1892) és a korcsolya (1893) szövetséget. Coubertin a sportágak egyenlőségét hirdette, és már az alapító kongresszuson is közbe kellett lépnie, nehogy „mellékes sportok” hozzákössék magukat az atlétika „szekeréhez”. Ez egyébként a későbbi években is visszatérő probléma maradt.

A Zappeion Bizottság elnöke Etienne Dragoumisz parlamenti képviselő volt, aki Trikupisz miniszterelnök frakciójához tartozott. Coubertin elhatározta, hogy megelőzi azt az elutasító választ, amelyre már számíthatott. Valóban, amikor Athénban partraszállt, ugyanazon a napon érkezett Etienne Dragoumisz levele Párizsba. Ezt a levelet Coubertin csak 1908-ban tette közzé. Ime:

Athén, 1894. november 1.

Báró Úr!

Köszönetemet szeretném kifejezni Önnek azért a hírért, amelyet az Olimpiai Játékokkal kapcsolatban szíveskedett hozzám eljuttatni. Az, hogy Athént választották ki a versenyek megrendezésére, nagy megelégedést és egyben a hála érzetét keltette Görögországban. Azonban az a megtiszteltetés, amely népünket érte hála dicső múltjának, olyan súlyos terheket ró az olimpiai játékok ókori kitalálójának leszármazottaira, hogy kételkedünk benne, valóban eleget tudna-e tenni a feladatnak úgy, hogy valóban hasznára legyen a Párizsi Nemzetközi Atlétikai Kongresszus által elfogadott emelkedett eszmének. Athénbe érkezése után Vikelasz úr is tapasztalhatta habozásunkat, mihelyt megtudtuk, hogy az első versenyek helyét kijelölték, és mondhatjuk hivatalosan meghatározták.

Nem akarok túl részletesen fejtegetni egy olyan pontot, amely különös gondot okoz kormányunknak. Hogyan is gondolhatna arra, hogy egy mozgalom élére álljon, meghívásokat küldjön szét, bármilyen kezdeményezéseket tegyen egy nagy nemzetközi ünnepség sikere érdekében egy olyan időpontban, amikor erős gazdasági válság uralkodik és az elképzelhető legsúlyosabb külső bonyodalmakkal kell szembenéznie. Kötelessége, hogy az ország becsületét megvédje és együttérzése a nemes vállalkozással, amelynek sikerét mindannyian óhajtjuk, óvatos tartózkodást parancsol számára.

Álszemérem lenne részünkről, ha nem vallanánk be, hogy egy új országban, ahol még nagyon sokat kell tenni egy civilizált nép alapvető létfeltételeinek megteremtéséhez, még nem létezik az a fogalom, amelyet Önök „atlétikus sportoknak” neveznek¹ és múltjára való tekintettel éppen egy ilyen országra akarják bízni az új és rendkívül bonyolult alapokon szabályozott játékok elsőízbeni megrendezését!

Az a nagy nemzetközi ünnepség, amelyet Franciaország az 1900-as évre meghirdetett, minden bizonnyal sokkal nagyobb előnyöket nyújthatna, amennyiben elhatároznák, hogy az Olimpiai Játékok első megrendezését ezzel kötnék össze. Párizsban, azokkal a hatalmas anyagi eszközökkel, amelyekkel a francia főváros rendelkezik, a nagy civilizációs központok szomszédságában, a hagyományok középpontjában, jól szervezett szövetségek segítségével mellett biztosak lehetünk a sikerben. Nem lenne-e helyesebb erre az időpontra halasztani a békés újkori küzdelmek megnyitását? Az új olimpiák csak nyerhetnének a jobb kiindulóponttal: az új évszázad kezdetével.

Báró Úr, röviden összefoglaltam Önnek a bizottságunkban uralkodó nézeteket. Könnyen megértheti mennyire sajnáljuk, hogy ki kell térnünk az országunknak felkinált megtiszteltetés elől, és egyben el kell veszítenünk az alkalmat, hogy erőfeszítéseinkkel támogathassuk azokat a kiváló férfiúkat, akik a gyönyörű ókori intézmény felélesztésének művén fáradoznak. Mivel tudatában vagyunk annak, milyen csekély eszközökkel rendelkezik ma a görög nép, és mélységes meggyőződésünk, hogy a feladat meghaladja erőinket, számunkra nincs szabad választás.

Kérem fogadja Báró Úr legmélyebb tiszteletemet és teljes odaadásomat.

Etienne Dragoumisz

Coubertin, akinek Görögországba érkezésekor átadták a levél másolatát, nem érezte magát legyőzöttnek. Azt válaszolta, hogy bátorodik azt hinni, a közvélemény mégis a kollégái és az ő általa hozott döntés mellett áll és egyébként is meggyőződése, hogy pusztá félreértésről van szó, amely a Nemzetközi Olimpiai Bizottság szándékainak helytelen értelmezéséből adódott. Kérte, hogy hívják össze a Zappeion Bizottság ülését. E kérésének semmi visszhangja nem volt. Ellenben alig hogy szállodájában berendezkedett, látogatást tett nála Trikupisz miniszterelnök, aki tudomására hozta, hogy: „Nézze, vizsgálja, tanulmányozza lehetőségeinket, ameddig csak akarja: ön is be fogja látni, hogy lehetetlen”. Coubertin azonban megmaradt a meggyőződése mellett. Megértette, hogy Trikupisz azért vette fel vele olyan gyorsan a kapcsolatot, mert látni akarta, mekkora ellenállásra számíthat nyomásával szemben, hiszen eleve elhárította, hogy megakadályozza a vállalkozást. A probléma látszólag első-sorban pénzügyi jellegű volt, bár Coubertin szerint nem csak erről az ellenszenvről volt szó. A miniszterelnök azt hangoztatta, hogy a hitelező államok kifogásolják majd a „fényűző kiadásokat”, holott szigorú takarékosagra van szükség. Coubertin ellene vetette, hogy szó sincs nagyobb kiadásokról. „Már napok óta Athénben voltam, — írja visszaemlékezéseiben — de még nem jutottam el az Akropoliszra és semmit sem láttam Athénből. Játéklabdá lettem két politikai csoport között. Az ellenzék Th. Delijannisz úr vezetésével hevesen kiállt az olimpiai játékok mellett. A sajtó két táborra oszlott, és szenvedélyesen vitatkozott. Minden időm azzal telt el, hogy látogatásokat tettem különböző politikusoknál új barátaim, Georgesz Melasz, az athéni polgármester fia és Alexander Mercati, a görög Nemzeti Bank igazgatójának fia és a királyi herceg gyermekkori barátja vezetésével”.

Coubertin ekkor még nem találkozott azzal, akire céljai eléréséhez szüksége volt. Görögország királya Oroszországban tartózkodott III. Sándor temetésén és a királyi herceg, a királyság régense egy ellenséges érületű kormánnyal állt szemben. Két hosszú beszélgetés során azonban Coubertin meggyőződött róla, hogy Konstantin herceg mellette áll. Miután felmérte az Athénben adott sportlehetőségeket, Coubertin maga összeállított egy szerény költségvetést, amely kb. 250 ezer drachmát tett ki. Trikupisz, akinek Coubertin beszámolt kedvező benyomásairól, semmi megjegyzést nem fűzött hozzá, de megtagadta a kormány részvételét. A jóindulatú semlegességet azonban megígérte, gondolatban persze némi megszorítással. Coubertin sürgetésére 1894. november 12-én nagynehezen összejött a Zappeion Bizottság. „Hozzá voltam szokva – írja – az ilyen bizonytalankodó gyűlésekhez, ahol hol hízelegni, hol altatni, hol felrázni kell.” Sikertült megválasztania egy szervező bizottságot és elérte, hogy a játékok időpontját 1896. április 5. – 15.-re tűzzék ki. A dátum szerencsés volt, mivel a görög húsvét egybeesett a nyugati húsvétal. A Coubertin által előterjesztett technikai programot jóváhagyták. Négy nappal később, amikor Coubertin előadást tartott a „Parnasszus” nevű nagy irodalmi társaságban, a terem zsúfolásig megtelt. Trikupisz nem adta fel a harcot, de az ellenzék sem hátrált meg. A „Komosz” című verses formában megjelenő szellemes szatirikus újságban megjelent egy karikatúra, amely Trikupiszt és Delijanniszt ábrázolta, amint boxkesztyűkkel felszerelkezve verekednek az Olimpiai Játékok miatt. Coubertin meg volt elégedve.

Egyhónapos athéni tartózkodás után Coubertin Olümpiába utazott, ahol életében először megpillantotta az Altiszt, amelyről annyit álmodozott.

Mihelyt Coubertin elhagyta Görögországot, Szkuludisz, a „bizottság” elnöke azonnal megkezdte a lefektetett alapok lerombolását. Meggyőzte három alelnökét, hogy a Coubertin által bemutatott költségvetés mit sem ér, majd miután kellőképpen megingatta bizalmukat, a bizottság többi tagjainak bejelentette, hogy nincs más hátra, mint a felosztatás és hogy Ő Királyi Felségének akarására bízta magát. A király fogadta a küldöttséget, elbeszélgetett velük az időjárásról, a jelentést letette az asztalra és befejezte az audienciát. Egy percig sem habozott. Elhatározása kész volt. Oroszországból visszatérve a király nyilván nagyra értékelte azt a tényt, hogy a trón örököse egy tiszta és nemes hellén ügy élére állt. Erre mutat az, hogy hat hónappal később, amikor Párizson átutazott és Coubertin látogatást tett nála, a király látható büszkeséggel beszélt fiának, a királyi

hercegnek az I. Olimpiai Játékok szervezésében mutatott kiváló képességeiről ...

Trikupisz, az olimpia elkeseredett ellensége nem akarta elhinni az akarata ellenére született elhatározást. Megragadta az alkalmat, amelyet egy sztrájk kapcsán felmerült incidens nyújtott, hogy a királyt választás elé állítsa: „döntson vagy a fia vagy az érvei mellett”. A király nyugodtan és határozottan kifejezte sajnálkozását a miniszterelnök várható lemondása felett. Trikupisz sértődötten visszavonult, szívében heves gyűlölettel az olimpiai játékok iránt. Olyannyira, hogy amikor az olimpia már közeledett, elutazott Nizzába. Ott hunyt el váratlanul és hirtelen. Halálának híre az olimpia idején ért el Athénbe, egy nagy ünnepség estéjén, „ragyogó fények és zeneszó mellett”. Ő volt a születendő olimpizmus első áldozata.

1894. június 23 és 1895 tavasza között a görög kormányzat ellenállása miatt az olimpia ügye gyakorlatilag egy jöttányit sem jutott előbbre. Időközben azonban Magyarország kinyilvánította, hogy kész az olimpiát Budapesten megrendezni a Magyar Állam milleneumi ünnepségeinek keretében,² amennyiben Athénben nem mennének a dolgok. Coubertin óvakodott elutasítani ezt az ajánlatot, de arra használta fel, hogy a görögöket ösztökélje. Svédországból Balck tábornok a következőket írta: „Kissé aggódunk, de megteesszük ami tőlünk telik”. Oroszországból Butovszkij tábornok beszámolt munkájáról és arról, hogy mindenféle közönybe ütközik. Angliából biztató hírek érkeztek. Párizsban a kormány nem vett tudomást a mozgalomról, bár egy évvel korábban lelkes hívének mutatkozott. „Micsoda követelőzés! – írta a kormánylap – Hogy képzelik azt, hogy a francia sportolók az állam költségén utazzanak Athénba?” Végül mégiscsak győzött a józan ész és a francia sportolók ott voltak az Akropolisz tövében. Távolmaradásuk botrányt keltett volna. A német atlétikai körök hozzáállása kedvező volt, azonban egy állítólag Coubertinnel készített kitalált interjú, amelynek ő maga semmi figyelmet sem szentelt, élénk ellenérzést váltott ki a tornászok körében. A németek kijelentették, hogy nem utaznak Görögországba, holott a meghívást egyszer már elfogadták. Coubertin és Görögország berlini követének közbenjárására a dolgok végül is rendeződtek. Az I. Olimpiai Játékokon Ausztriából, Bulgáriából, Chiléből, Dániából, Franciaországból, Görögországból, Nagy-Britanniából, Ausztráliából, Svédországból, Svájcban, Magyarországról és az Egyesült Államokból összesereglett társaikkal együtt tizenhárom ország képviseltette magát 10 sportágban, 285 versenyzővel.

„Szinte minden, ami Athénben valóban jó volt, a királyi herceg sze-

mélyes műve volt” – jelentette ki Coubertin. A herceg erős akarattal és nagy kitartással dolgozott. Sajnos, legfőbb munkatársa, Philemon azonban nem állt a feladat magaslatán. Valóságos olimpiai minisztériumot állított fel. Óriási bürokratikus gépezet alakult ki körülötte (amitől Coubertin írtózott). Ebből aztán töméntelen terméketlen aktagyártás és nagy pocskolás következett. Mit szólna Coubertin ma?

Görögország valóságos mámorban élt. Mindenki be szeretett volna kerülni a „Philemon minisztériumba”. 1895. február 19-ig már 130.000 drachmát ajánlottak fel. Konstantinápolyból Silizzi 10.000 drachmát adott. Ugyanennyit ajánlott fel Szingrosz. Azt is elhatározták, hogy ún. olimpiai különbéveget adnak ki, amelynek bevételei az olimpia pénztárába folynak majd be. Az alexandriai görög kolóniából Averoff bejelentette, hogy 1 millió drachmát ad a Panathénea stadion újjáépítésére. Amikor az adomány híre elterjedt, a lelkesedés nem ismert többé határokat.

Coubertin Párizsban tartózkodott, és semmi híre sem volt Görögországból. Philemon csak 1896. február 7-én küldött egy táviratot, amelyet valamivel később egy szívélyes hangú levél kísért. „Ez volt az utolsó elismerés, amelyben az athéniek részesítettek” – írja Coubertin.

Coubertint nagyon érzékenyen érintette a görögök azon igyekezete, hogy a játékok alatt is minden lehetséges alkalommal „mellőzzék”. Roszszul esett neki, de nem lepte meg. A görögök képzeletében kirajzolódó távlatok magatartásukat érthetővé, őszintévé és megbocsáthatóvá teszik. Maguknak akarták követelni az olimpiai játékok rendezésének jogát, és az a gondolat, hogy négyévenként hatalmas tömegek özönlenek majd a restaurált stadionba, örömmel és reménnyel töltötte el őket. Coubertinnek alkalmat és ideje volt arra, hogy alaposan átgondolja, mennyire megalapozott ez az elképzelés. Maga az intézmény szempontjából, és azoknak a céloknak a szempontjából, amelyeket az olimpiai játékok felélesztésekor maga elé tűzött, ez teljesen indokolatlan és oktalan lett volna. Figyelembe vette azokat a politikai nehézségeket, amelyeket az ilyen olimpiák kiválthattak volna és melyek bizonyára meg is akadályozták volna a játékok folyamatos megrendezését. Meggyőződött róla, hogy ha az olimpizmus székhelyét végleg és kizárólagosan meghatároznák Görögországban, ez egyenlő lenne az öngyilkossággal, művét tekintve. Elhatározta tehát, hogy minden erejével küzdeni fog a néhány napja útját eltorlaszoló akadályok ledöntéséért. Az athéni sajtó mindent megtett, hogy elhitesse, az olimpiai játékok felújítása a Zappasz fivérek alapítványához kapcsolódik. Követelték a parlamenttől egy olyan törvény elfogadását, amely szabályozná az olimpiai rendszeres megrendezését... Coubertin sértegető le-

veleket kapott, amelyekben elmondták mindennek, hogy „rabló, aki el akarja lopni Görögországtól egyik legszebb történelmi kincsét”.

1896. április 19-én Coubertin athéni főhadiszállásán előadást tartott, amelyet a sajtó is közzétett. Túl hosszú lenne itt a teljes szöveget idéznünk. Hangsúlyozta, hogy az olimpiai játékok felélesztése nem a képzelet műve, hanem egy nagy mozgalom logikus eredménye. Miután fel-tárta a főbb vonalakat, a következő összefoglalóval fejezte be: „Így szü-letett meg az a mű, amely nagy dolgokra hivatott. Azóta is sokszor bírál-ták, sőt hevesen támadták. Nem mindenki érti meg. Beszélnek róla, anél-kül, hogy megfelelően ismernék eredetét és célját. Ami engem illet, min-denképpen ragaszkodom az apasághoz, és ehelyütt is ismételten köszöne-tet szeretnék mondani azoknak, akik munkámban segítettek és akik ve-lem együtt hisznek benne, hogy nagyobbá és nemesebbé fogja tenni az atlétizmust, és hogy a világ ifjúságát a béke szeretetére és az élet tisztele-tére fogja tanítani...”

Coubertin bárót „elfelejtik”

Az athéni olimpiai játékok hivatalos görög jelentését és a korabeli görög újságokat olvasva azonnal szembetűnik, hogy sehol sem találkozunk Coubertin nevével... Kivételt képez az Athéni Híradó április 16-i száma: „Coubertin úr – írja – teljes joggan emlékeztet arra, hiszen az utóbbi na-pokban túlságosan megfélemedtek róla, hogy ő kezdeményezte ezeket a játékokat, amelyeket oly nagy pompával ünnepelt most az az ország, amely a bölcsője volt. Ebben az országban, amelyben pedig a szívek tud-nak emlékezni, egyetlen dolog lepett meg bennünket: az olimpiai játékok sikerével kapcsolatban köszönetnyilvánításokat és gratulációkat intéztek mindenkire, csak ahhoz nem, aki az egész mozgatója volt.

Kell-e emlékeztetnünk de Coubertin báró erőfeszítéseire annak a nemzetközi kongresszusnak az összehívásáért, amely két évvel ezelőtt Pá-rizsban elhatározta az olimpiai játékok felújítását? Kell-e emlékeztetnünk azokra az akadályokra, amelyekkel éppen itt találkozott, amikor először kellett a gyakorlatban átültetni Vikelasz úr javaslatára a párizsi nemzet-közi kongresszuson megszavazott javaslatot?

Mindez semmiben sem csökkenti a trónörökös dicsőségét, és azokat az erőfeszítéseket, amelyeket mindenki oly szívesen elismer. A trónörökös nélkül az olimpia – ha egyáltalán megtartották volna, amiben egyébként erősen kételkedünk – semmivel sem lett volna nagyobb és fontosabb, mint azok a sportversenyek, amelyeket minden évben megtartanak a világ

különböző részein. A trónörökös nélkül végül nem lett volna sem stadionunk, sem lőterünk, sem kerékpárpályánk, ami pedig szépségével mind hozzájárult a játékok sikeréhez.

Ha megemlítették volna, hogy Coubertin báró volt az olimpia kezdeményezője és mozgatója, semmit sem vettek volna el Philemon úr érdemeiből, aki a trónörökös jobbkeze volt, sem Ő Királyi Fensége többi munkatársának érdemeiből.

Azt fogják felhozni, hogy az I. Olimpiai Játékok elvesztették volna nemzetközi jellegüket, ha egy franciáról és egy francia eszméről beszéltek volna. Ez az okoskodás nem helytálló. Az olimpiai játékok újjáélesztése francia gondolat volt. Akad-e bárki is, aki el akarná vitatni Németországtól az Egyetemes Posta Unió gondolatát? Akad-e valaki, aki el akarná vitatni Svájtól a Nemzetközi Vöröskereszt felállítását?

Mielőtt áttérnénk nemzetközi síkra, minden gondolkodó embernek, akinek van hazája, bizonyára eszébe jut egy gondolat. Az olimpiai játékok felélesztésének gondolata egy franciától, Franciaországból származik. Görögország volt hivatott a gondolat megvalósítására. Ezt fényesen meg is tette, és ezen az sem csökkentett volna, ha Philemon, Vikelasz és a trónörökös más munkatársainak neve mellé Coubertin nevét is odaírták volna.

Végül mondjuk el, hogy a király, aki mindenkinek igazságot szolgáltat, megemlékezett de Coubertin báróról, elküldvén neki a Megváltó Rend Parancsnoki kítüntetését”.³

Az I. Olimpiai Játékok befejezése

Ehelyütt eltekintünk az olimpia egyéb eseményeinek leírásától, annyira naivnak és érdektelennek tűnnek mai szemmel. Megemlítjük még, hogy a görög naptár szerint a játékokat március 25-én nyitották meg, míg a nyugati naptár szerint ez a nap április 6.-nak felel meg. Az időjárás nem kedvezett a rendezőknek, olyannyira, hogy április 14-én, az érme átadásának tervezett napján a zuhogó eső miatt a szervezők a közönség „tiltakozó kiáltásai közben” el kellett halasszák a záró ünnepséget. Így azt másnap, április 15-én tarották meg a királyi család jelenlétében. Egy Robertson nevű angol, az Oxfordi Egyetem tanára, a király elé lépett és felolvastott egy ódát, amelyet ógörög nyelven írt...

A győztesek érmei ezüsből, a második helyezetteké bronzból készültek. Egy Chaplain nevű művész készítette őket. A versenyzőknek más díjakat is átadtak, többek között azt az ezüst kupát, amelyet a francia

Michel Bréal ajánlott föl a marathoni futás győztesének. A versenyzők felvonulása után a király kimondta az I. Olimpiai Játékok bezárását. Este az Akropolisz ragyogóan kivilágított műemlékei jelképezték az ókor halhatatlanságának újabb győzelmét az oly nagy sikerrel felújított Olimpiai Játékokkal.

Másnap a külföldiek kezdték elhagyni Görögországot, ahonnan magukkal vitték a lehető legjobb benyomásokat és azt a meggyőződést, amelyet a király szavai így fejeztek ki: „Görögország hivatott arra, hogy a nemzetek békés találkozóhelye legyen, és az olimpiai játékok stabil és állandó székhelye.” Coubertin azonban másként vélekedett ...

Visszaemlékezéseiben részletesen leírja az I. Olimpiai Játékok pompáját, a technikai nehézségeket és a csalódásokat, a nézők lelkesedését, a háttérben zajló intrikákat, néhány munkatársának csüggedését. Végül megemlíti azt a királyi kezdeményezést is, amely Görögország számára követelte a felújított játékok rendezésének monopóliumát. Talán ő maga is engedett volna ennek a követelésnek, ha nem látta volna abszolút biztonsággal, hogy ez a terv nem valósítható meg és eleve kudarcra van ítélve. „Athén – írja – semmilyen szempontból sem rendelkezik azokkal az eszközökkel, amelyekkel az idők végtelenségéig négyévenként megismételhetne egy olyan erőpróbát, amely megköveteli a keretek és a források állandó megújítását”. Pierre de Coubertin tisztán látott, és akkori véleménye ma igazabb, mint valaha ...

Bár ez az első újkori olimpia technikailag semmi szenzációt nem hozott, újdonság volt a különböző sportágak együttműködése. Ez nagyon nagy dolog volt, hiszen az egész jövőt meghatározta.

Görögország vidékein és mindenhol a görög szigeteken a kisfiúk az iskolából kijöve „olimpiásdit játszottak”. Szórakozásból futottak, ugrottak, kavicsokat dobáltak, majd sorbaálltak és a legnagyobb teljes komolysággal olajját nyújtott át a többieknek. Ez az Athénben annyi évszázad után újjáéledt szimbólikus gesztus tudtukon kívül összekötötte őket csak homályosan átérzett dicső múltjukkal. Ez a költői játék Korfu mitológikus vidékén, ez volt az utolsó kép, amelyet Coubertin magával vitt az első olimpiáról. Most már azért kellett dolgoznia, hogy a folytatást biztosítsa.

Az I. Olimpiai Játékok sajtóvisszhangjából

Az Athéni Híradó 1896. április 18-i különkiadásában közölt néhány olyan érdekes reagálást, amelyet érdemes felidéznünk:

Ezer okunk van rá, hogy óvjuk a nagyközönséget azoktól a rémhí-

rektól, amelyek az olimpiai játékok idején az athéni tartózkodás költségeivel kapcsolatban elterjedtek. A tények megerősítették mindazt, amit előre állítottunk. A nagy szállodák nem emelték fel áraikat, még kevésbé a kicsik.

Vendégeink bizonyára jó véleményt visznek magukkal kocsisainkról és hajósainkról, akik sokkal udvarisabbak a külföldiekkel szemben, mint bárhol másutt. Nem tudunk róla, hogy akár egyetlen külföldinek is panaszra adtak volna okot, hogy vita támadt volna a borraivaló körül, amely egyébként is teljesen ismeretlen országunkban.

Nyugatról nem érkeztek annyian, mint számítottunk rá. Ennek többféle oka lehet, amelyekről fölösleges itt hosszasan elmélkedni. A legfontosabb ok az, hogy kételyek voltak az olimpia sikerét illetően; másodszer elterjedt az a hír, hogy egy bizonyos ügynökség (nevét nem közlöm, mert ma is létezik), valamennyi szállodát kibérelt saját utazói számára. Így a többiek csak igen magas áron juthatnak szállodai szobához.

A díjkiosztások végén W. Gebhardt, a német küldöttség képviselője és a NOB tagja babérkoszorút adott át Ő Királyi Fenségének, a trónörökösnek. Beszédet is mondott német nyelven, amit csak a nézők egy kis része értett meg.

A király egy babérágat adott át Robertson úrnak, valamint egy nyakkendőűt annak a jó benyomásnak emlékére, amelyet ódájával keltett.

A díjkiosztás előtti utolsó pillanatban sikerült bebizonyítani, hogy Karl Schuhmann, aki tornában a svájci Louis Zutter előtt megnyerte a lóugrást, mégsem professzionista, hanem amatőr. Azonnal át is adták neki a jutalmat,⁴ amelyet a stadionban egyszer már kiérdemelt!

A külföldieket az lepte meg a legjobban, hogy nem találkoztak koldusokkal, részegekkel és zsebtolvajokkal. Ezt a rendőrség ragyogó szervezettségének tulajdoníthatjuk, valamint az athéni nép legendás hagyományainak, amely látogatóinak szép képet akart nyújtani arról, hogyan értelmezik itt a vendégszeretetet.

Tévednek, akik arról beszélnek, hogy Konsztantinidisz⁵ alatt több kerékpár összetört. Ez nem pontos: mindössze egyik kerekét lyukasztotta ki valamiféle szög.

A rovatot a kerékpárok és a kerékpárgumik reklámozása zárja.

Jegyzetek

1. A valóságban Athénben ebben az időszakban már két atléta és torna társaság, egy vívóklub, egy evezős egyesület és több velocipedista kör létezett, a korábbi pánhellén olimpiákról nem is beszélve (szerk.).
2. Pontosabban egy sportdiplomáciai sakkhúzásról volt szó. Coubertin így tüntette fel, mintha Budapest már elvállalta volna a játékok rendezését. (Lásd: Kun László: Egyetemes testnevelés és sporttörténet. Bp. 1978. Sport. 228–229.), (szerk.)
3. Ez a kitüntetés ma a Lausannei Olimpiai Múzeumban látható. (szerk.)
4. Pontosabban négy érmet, mert Karl Schuhmann nemcsak a lóugrást és a birkózást nyerte meg, hanem tagja volt a korlát és a nyújtó csapatverseny győztes német válogatottnak is. (szerk.)
5. A. Konsztantinidisz a 87,43 km-es országúti kerékpárverseny görög győztese. Ideje 3 óra 22 perc 31 mp. volt. (szerk.)

A JAHN-KÉP ÚJ VONÁSAI

Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején egyre inkább erősödtek azok a hangok az NSZK-ban, melyek a ránkmaradt Jahn-kép helyreigazítását követelték. Arra a kérdésre, hogy „Szükségünk van-e új Jahn képre?”¹ H. Denk határozott igennel felelt, egy valóban objektív Jahn kép mellett szállt síkra, amely tekintetbe veszi a történelmi vonatkozásokat és a „személy egyszerűségét”, azonban a „látnok” Jahn „dicsőítő mitologizálását” éppúgy mint az ő „militaristaként” vagy „sovinisztaként” történt általános beskatulyázását revideálni kell.

A „valóság” „mítoszát” Josef Göhler is másképp akarja tudni,² anélkül azonban, hogy olyan messzire menne, mint Jürgen Dieckert, aki radikálisan követelt egy „modern Jahn-képet”³. Itt Ulrich Popplowra hivatkozhatott, aki néhány évvel azelőtt elítélte Jahn „embertelen nacionalizmusát” és a nemzetiszocializmus ideológiájával fennálló szellemi-történeti kapcsolatát.⁴

Hajo Bernett is ebbe az irányba célzott kritikájával, midőn 1966-ban ezt írta: „Ha majd a nagyon rossz hírbe keveredett Jahn-kutatás ma ismét konszolidálódni fog, akkor legelőször is a Baeumler-féle filozófia és antropológia kritikus elemzésére lesz szükség. A 'heroikus' Jahn-kép kialakításának gyökerei ugyanis Baeumlernek a 'teoretikus ember', a 'humanista', a 'művelt' ember határtalan gyűlöletében és a 'politikus katona' küldetése iránti fanatikus hitében rejlenek.”⁵ Ugyanebben az évben (1966) Gerhard Stöcker „egy eljövendő objektív Jahn-kép” megalkotásán fáradozott disszertációjában.⁶

Vissza Jahnhoz?

A „Vissza Jahnhoz?” és „Nem létezett jobb előrehaladás?” kérdésfeltevéssel 1969-ben Horst Ueberhorst megkísérelt gondolatokkal hozzájárulni egy új Jahn-képhez a ránkmaradt értékítéletek kritikus átgondolása után, hogy ezzel is vitára ösztönözzön Jahnról.⁷ Munkája, mely széleskörű forráselemzésekre, beleértve a fontos, megjelent dokumentumok interpretálását is, támaszkodott, az 1809-től 1819-ig terjedő időszakra összpontosított. Jahn ezekben az években vezette a tornát Hasenheiden és ekkorra fejlődött ki legjobban politikai aktivitása. Ezenkívül ekkor jelent meg

két írása, „A német tornaművészet”, melyet Eiselelennel közösen adtak ki, valamint „A német népiesség” c. műve, ezekben találhatóak Jahn legfontosabb gondolatai a népiességről és a tornáról. Mindkét terület igen szorosan kapcsolódott egymáshoz. Ezekből is figyelemmel kísérhetőek és magyarázhatóak Jahn politikai célkitűzései, melyek a diákegyesületek megalapításával határozott formában öltöttek testet, azonban zátonyra futottak a restaurációs erők ellenállásán.

A „Vissza Jahnhoz?” könyvcímben könnyen felismerhető Eckardt és Neuendorff jelszavával történt szembesítés – „Vissza Jahnhoz! Nincs jobb előrehaladás!” – mellyel az első világháború után bevezették a „Jahn-reneszánszt”. Németország veresége után a német tornászság megpróbált magának egy idealizált és heroikus Jahn-képet felállítani.

Erre néhány példa.

Miután 1928-ban a Német Tornászok sürgetése nyomán a regensburgi Walhallában felállították Jahn mellszobrát, így ír Fritz Eckardt: „Mindenkor, ha a haza nagy bajban van, Jahnhoz és magasztos eszméihez nyúlunk vissza!... Most érezzük igazán tiszta német nyelvének erejét.... Benne ismerjük meg a német népiesség hírnökét,... minden idők egyik legnagyobb népi- és ifjúsági vezetőjét tiszteljük benne,... Az akkori demagóg most hazánk világitó eszményképe... a hazát ért szerencsétlenség nagy bajában vigaszt nyújt számunkra (...) Német nemzeti hős ő és az emberiség jótévedője.... Most mint fanfárok hangja zúg az országban: Jahn az útmutató és az úttörő! Jahn maga a német lelkiismeret!.... A történelmi végítélet kimondja: Jahn a Walhalla-társ!... Jahnhoz visszatérni azt jelenti, továbblépni. Friedrich Ludwig Jahn felemelkedésünkben vezérünk lehet és annak kell lennie.”⁸

Paul Piechowski számára az „állhatatlan és menekülő” német földön keresztül vándorló Jahn „egy új Németország lángoló hírnöke. Faustidémoni természete elbűvölte, igen nagy hatással volt sok sorstársára.”⁹

Edmund Neuendorff az hiszi, hogy Jahn „igen nagy erkölcsi értékekkel és célokkal megáldott, mélyen magabazárkózott személyiség” volt. A Német Tornászifjúság akkori vezére maga is indirekt módon Jahn közelébe férkőzik, midőn így ír: „Ő volt (Jahn) a született ifjúsági vezér, mivel maga is örök fiatal volt. Ezzel az ifjúság valamennyi nagy erénye megvolt benne: a becsületesség, az eredetiség, az erős lendület és az örök törekvés. Megvannak azonban hibái is: minden körülmények közt gondtalanul az egészre pályázott. Ezért nem maradhattak el az összeütközések az emberekkel és a világgal. Ezek törték meg Jahn életét. Örökifjú volt. Ő az örök német.”¹⁰

A „Vissza Jahnhoz! Nincs jobb előrehaladás! és „Tornászat – a mi utunk! Nép – a mi célunk!” ezekkel a jelmondatokkal nyilvánította ki akaratát Neuendorff, hogy a tornászság emocionálisan kötődjön egy erős személyiséghez, egy vezérhez, a vezér és követői katonai és szövetséges eszméi szerint. A testgyakorlatoknak „a népi-erkölcsi célok” megvalósítását kellett szolgálniuk. Neuendorff ezeket a Német Tornászoknak szánt célokat 1929-ben a következőképp foglalta össze: „Nekünk német tornászoknak népinek kell lennünk. Tehát: 1. arra kell törekednünk, hogy túlnyomórészt északi vérünket a legkésőbbi nemzedékig is megőrizzük, 2. meg kell őriznünk népi szabadságunkat és önállóságunkat, meg kell védennünk, és amennyiben elvesztek, ismét vissza kell nyernünk, 3. ápolnunk kell német nyelvünket...”¹¹

Az úttörő

1934-ben „Az örök tornászat, mint a Harmadik Birodalomhoz vezető út” címmel kiadták Neuendorff beszédeit és cikkeit. Az előszóban hangsúlyozta, hogy azok a gondolatok, melyekkel Jahn a testgyakorlásért és a tornászat megújulásáért harcolt, a Harmadik Birodalom megalapítása után egy évvel is élők és érvényesek. Központi kívánsága a jahni szellemből történő népi megújulás. Neuendorff igen szoros szellemi rokonságot lát Jahn és Hitler Adolf között. Sajátmagát „Jahn leghűségesebb tanítványának” nevezi.

Már ezzel a kijelentésével meghatározta saját szellemi „helyét”, sőt így a stuttgarti (1933. július 21–30.) Német Tornaünnepségen, megállapítja, hogy a tornászság Hitler Adolffhoz és a nemzetiszocializmushoz vezető útja olyan út, melyre már Jahn is rámutatott.¹² Ehhez kapcsolódhat beszédében Hitler, és a stuttgarti Tornaünnepségen kiállhat a német erő ünneplése és a Jahn előtti tiszteletadás mellett, akinek az volt az érdeme, „hogy bizonytalan állami nézetek idején felismerte a testi ügyesség jelentőségét.”¹³

Beszédét a következő szavakkal zárta: „Nem szeretnék Önöktől anélkül elválni, hogy valamennyiüket arra ne kérjem, hogy egy percig emlékezzünk arra az emberre, akit félreismertek, kigúnyoltak és üldöztek, de aki egy korszakalkotó mozgalom atyja volt és akinek a német erő eme csodálatos ünnepét köszönhetjük: Friedrich Ludwig Jahn.”¹⁴ Mivel a Német Tornászság már a stuttgarti Tornaünnepély előtt, 1933 áprilisában felvette alapszabályába az „árjatorvényt” és Neuendorff egyik írásában arról biztosította Hitlert, hogy a Tornászság a nemzetiszocialista harci ala-

kulatokkal „vállvetve” kezdi meg az előrenyomulást a Harmadik Birodalomba, nem fér hozzá semmi kétség, hogy a tornászság magát mint „a Harmadik Birodalom úttörőjét” értette, és magukénak vallották Jahn népi eszméit és a „nemzeti forradalom” alatt azt a történelmi utat értették, mely Jahntól elvezetett Hitlerig.

A Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) nürnbergi pártgyűlésének hatására aztán K. Ströbel is kiadja a jelszót: „Jahn-szellem – Hitler-szellem.” Számára a tornászság „vér szerint és fajilag” értékes és a Harmadik Birodalom egyik „tartóoszlopa”. Elsődlegesen ez volt az a faji gondolat, mely Jahnt Hitlerrel összekötötte.¹⁵ „Hitler Adolf véghezviszi amit a látok Jahn meghirdetett”, volt a DTZ (Német Tornászság Újságja) egyik vezércikkének összegzése 1934-ben¹⁶, Karl Münch a Német Tornászságról 1935-ben kijelenti, Jahn „Német népiessége” és Hitler „Harcom” (Mein Kampf) közt lényegbeli azonosság van, „mindkét könyvből megismerhetjük, milyen egységesen kristályosodott ki és tükröződött vissza a tisztavérű német férfiak fejében a német eszme hosszú évszázadokon át.”¹⁷

A Harmadik Birodalomban Alfred Baeumler nemzetiszocialista pedagógus radikálisan megváltoztatta a Jahn-képet és a „torna atyjából” a „politikai katona” prototípusát, a politikai testnevelés úttörőjét teremtette meg. Baeumler pedagógiai koncepciójában Jahn politikai-heroikus tettek emberévé válik, egy népi közösség géniuszává, aki a fajra, a vezérségre és a védelmi készségre támaszkodik, és harcrakész katonai magatartás hatja át. Ezeket állítólag „a heroikus Jahn” által ránk hagyományozott tornászi-harcos erényekként tisztelhetjük, melyeket a politikai testnevelés mércéjeként alkalmaztak később, bevetést és megbízhatóságot követeltek és „komoly esetre” voltak szánva.

Az eddigi fejtegetések után könnyen felismerhető, hogy bár a „Jahn-kép” legutolsó „felmagasztalása” a Harmadik Birodalom idejére esik, azonban ennek alapjait, Jahn idealizálását, misztifikálását és dicsőítését, a Weimari Köztársaságban tették le. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ebben az időben ne jelentkeztek volna bíráló hangok. Így már K. Müller potsdami történész intenzív levéltári kutatásai alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy Jahn élete kevés „heroikus” vonást mutat, 1928-ban a Jahn ünnepség alkalmával kritikusan nyilatkozott Jahnról és ezzel Neuen-dorfból igen polemikus támadást váltott ki.¹⁸

Arthur Sinsheimer még kritikusan nyilatkozott 1931-ben a Munkás-Tornászújságban (ATZ), többek közt Jahn érvényesülési vágyát és nyilvános szereplési kényszerét ironizálta és összefoglalóan ezt írta: „Emberi és

politikai karakterének képe történelmileg a túlzottan patetikus és a mélységesen neveltségű közt ingadozik. Hisz életében ő maga tette meg folyton kis lépését a fennkölttől a neveltségig.”¹⁹

De ezek a hangok, Mülleré és Sinsheimeré, csupán elszigetelten jelentkeztek és alig volt súlyuk a „nép” és „német-nemzeti” tornamozgalom reprezentánsaival szemben. Hisz a német tornaszág képviselőin kívül még neves osztrák (Erwin Mehl) és szudéta-németek (Konrad Henlein) emeltek szót Jahn történelmi nagysága mellett és kikiáltották őt a nagy német eszme szellemi atyjának.

Új tájékozódás 1945 után

A tornászoknak hosszú időre volt ahhoz szükségük, hogy az 1945-ös nemzeti katasztrófa láttán a félremagyarázott Jahn képtől, a „népi” és „nemzetiszocialista” Jahn-kép ötvözetétől megszabaduljanak. Természetesen nagyon könnyű volt az NDK-nak Jahnt mindenkori politikai céljaira felhasználni.

Az elmúlt évtizedekben keletkezett Jahn képről, Jahn túlfeszített népiesség- és faji eszméiről, nemzetiszocializmusáról nem akar tudni az NDK sporttörténete, hisz azok nem illenek bele az állítólagos „demokratikus tradíciókon” nyugvó „haladó” és „humanista” eszmékre kötelezett ottani torna- és sportmozgalmi képbe.

Jahn a haladó polgárság képviselőjének és nagy hazafinak számít az NDK-ban, aki résztvett a felszabadító háborúban. Jahnnal és más porosz reformokkal alapították meg a német-országi barátságot.

1969-ben a Német Szövetségi Köztársaságban dr. Wilhelm Kregel a Német Tornaszövetség (DTB) akkori elnöke egyengette az utat Jahn történelmi jelentőségének felülvizsgálatához, amennyiben megállapította, az NTSZ nem szolgált rá egy a történelemben nem létező Jahn-képre.²⁰

Tényállás-felvétel: Az 1978-as Jahn szimpózium

A Friedrich Ludwig Jahn 200. születésnapja alkalmából (1778–1852) 1978-ban Berlinben megrendezett nemzetközi Jahn szimpóziumon új tájékozódási pontokat tűzhetnek ki. Ez az objektivitásra törekvő tendencia a jahni eszmetár történelmi hatásának reflexiójából, azon fáradozásból, hogy a más az ő múltjának örökségéből értessük meg, fakadt. Mégis maradtak megválaszolatlan kérdések, nem minden elvárásnak tudtak megfelelni. Mivel az NDK képviselői távolmaradtak a rendezvényről, nem volt

arra lehetőség, hogy az ő marxista felfogású Jahn-képükkel vitába szállhassanak. A következőkben összefoglaljuk a Jahn szimpózium néhány referátumát és hozzászólását.

Komplex téma volt a jahni torna Európára és Európán kívüli térségre történt kiszélesítése és vita a jahni tornaeszméről. Belgiumban, így magyarázták, antwerpeni és brüsszeli súlyponttal indult ki a tornamozgalom, 1863 és 1872 közt heves jahni torna és svéd gimnasztika rendszer közti vitára került sor, amelyben egyúttal szociokulturális feszültségek (népiesség-harc, centrális-föderális állami koncepció, a szociális rétegződés problémái: vagyonos nagypolgárság és kispolgárság) is visszatükröződtek.

A Jahn-féle tornaeszme és a Jahn-féle torna befolyásolta – legyen az pozitív, legyen az negatív – a lengyel történelmet is. Például a diákegyesületi mozgalom idején (1815–1820) közös eszmevilág jellemezte a német és a lengyel diákokat, mivel a diákegyesületi tornászok egyesítési törekvései megfelelték a lengyel politikai függetlenségi akaratnak. Mindenesetre ez akkor ütött vissza, amikor 1848-ban elutasította Jahn a lengyel szabadság-törekvéseket. Később pedig összeütközésekre került sor a Galiciából lengyel térségre áterjedt szláv Sokol-torna és a jahni forma közt. II. Vilmos korában a tornaklubok váltak a porosz-német elnémetesítési politika főszereplőivé. Még Dél-Európába is elterjedt a torna. Míg Erdélyben már 1840-ben megkezdődött a tornászat, a Bánátban 1847-től a 19. század végéig alakultak tornaklubok, melyekben a Jahn-féle eszmét szinte minden reflexió nélkül átvették.

Hogy további példákat mondjunk, Svájcban az oda emigrált német diákok és tudósok révén történt a tornászat elfogadtatása. Svájc különösen a kezdődő tornazárlat idején (1820) vált az üldözött Jahn-követők mentsvárává. Hogy az Európán kívüli országokat hogyan befolyásolta a Jahn-féle torna illetve Jahn-féle torna eszméje, megtudhattuk Izrael, Japán, Délafrika és Kanada képviselőinek előadásából.

A Jahn-féle torna természetesen az USA-ban terjedt el a legjobban Európán kívül. A tornászok nagyrészt az amerikai polgárháborúban Lincoln mellett harcoltak a néger rabszolgák felszabadításáért és a nemzeti egységért (1861–1865). 1848-tól az első világháborúig változott a német-amerikai tornászok Jahnnal szembeni magatartása. A radikális-demokratikus „negyvennyolcasok” szemében a forradalomban játszott dicstelen szerepe miatt reakciós volt, később azonban a „negyvennyolcasok” ítélete kritikátlan Jahn-tisztelgés irányába csapott át, különösképp a szinte valamennyi német-amerikai által lelkesen üdvözölt Birodalom alapítása után.

Új hazafiúi lelkesedéstől vezérelve Jahnt a német egység hírnökeként tisztelték és nagyságát díszfelvonulásokon díszfeliratokkal ünnepelték.

Bár nem vettek részt a szimpóziumon Délamerika vagy Ausztrália képviselői, ahol számtalan németek által alapított tornaklub működik, az elhangzott előadások alapján nyilvánvalóvá vált a Jahn-féle torna és Jahn-féle tornász célkitűzések általános elterjedése.

A második komplex témakör a Jahn-kép pedagógiai, politikai és pszichológiai vonatkozásait fogta át. Így egy tanulmány azt bizonyította, hogy semmiesetre sem volt még egyhangú Jahn-iránti lelkesedés tapasztalható közvetlenül a Birodalom alapítása után, hanem csak a II. Vilmos-korban, azaz csak az imperializmus időszakban jutottak el a „tornász-atyá” túlértékeléséhez és glorifikálásához. E kérdés további boncolásával foglalkozott egy ideológia-kritikus tanulmány a ránkmaradt Jahn-kép nyomán, a nemzetiszocializmussal átítatott és meghamisított Jahn-kép keletkezésével és ismertetőjegyeivel.

Jahn zsidókkal szembeni magatartása és Jahn műveiben a nők ábrázolása szintén új vizsgálati lehetőséget teremtettek. Az elsőkben azt bizonyították, hogy a meglevő anyag alapján Jahnnál nem lehet „zsidógyűlöletet” illetve „antiszemitizmust” felfedezni, azonban zsidókkal szembeni ellenérzés igencsak fellelhető; a másodikban „szinte patológikus a nőhöz és a szexualitáshoz való hozzáállása”, amelyet azonban „erre az időszakra szinte teljesen jellemzőnek” lehet elkönyvelni.²¹

Kettős feladat

Ha megpróbálja az ember az eddigi előadások mérlegét megvonni, bár úgy kell fogalmazni, hogy az intenzív kutatások néhány új vonással járultak hozzá a Jahn-képhez, döntően új ismeretekkel azonban aligha lettünk gazdagabbak. Ennek az is oka lehet, hogy a kutatás szinte kizárólag a történelmi hatásra irányult, azaz Jahn félreismerésének és hibás értékelésének kidomborítására, az egyes korok manipulációs kísérleteinek ábrázolására.

Így gyakran beszéltek „hamis ábrázolásról” és „torzításról”, és ehhez kapcsolódott az az igény, hogy Jahn „igazi” alakját mutassák meg. Mindezek a vizsgálati módszerek azonban dilemmához vezettek a kutatásban, mivel a mindenkori recipiensek megítélésénél nem pillantottak a történeti hatás „mögé”, Jahn művét nem megváltozhatatlannak fogták fel és a recipiens saját kor eredményeitől befolyásolva, nem mint eredeti, művel meghatározott nagyságot értékelte.

Jahn történelmi méltatásának, ha ezt a dilemmát le szeretné győzni, ennek megfelelően kettős feladata kellene hogy legyen: a művéből áradó hatást kell megmutatnia és ugyanakkor a róla alkotott képet meg kell kísérelni kritikusan nézni. Ez elismerten nagyon nehéz, mivel a Jahn-művek maguk is igen sokfajta nézőpontot tartalmaznak és ehhez még jön az, hogy rendszer-nélküliség jellemzi őket; ami megkönnyítette az ideológusoknak és történetmagyarázóknak, hogy felhasználják őt céljaiknak, illetve az előre felállított vezérelvbe besorolják. Itt megtalálhatóak a hazafias-patriotikus, nyelvteremtő, a testgyakorlatokkal védelemre kész előharcos (hazafias torna) elemei, az antiszemitizmusé, a nonkonformizmusé, a vezérelv mint az egyenlőség elvé, a nemzeti egységé, itt válik Jahn a tömegsport és nevelés, fegyelem, erkölcs őrzőjévé, a „torna-anya” monarchistaként és forradalmárként is megjelenik, itt róják fel neki szüklátókorúságét és kiáltják ki nemzeti nagyságnak.

Az összes eset egy felismert teoretikus folyamatot vesz alapul a Jahn-képnél, anélkül azonban, hogy a recipiens viszonyát figyelembe venné a specifikus tárgyhoz. Ez már azonban az eljövendő Jahn-kutatás feladata lesz: mennyiben gyakorolnak egymásra kölcsönösen hatást a szerző, a mű és a recipiens és hogyan képeznek egy összefüggés-struktúrát.

Ezzel aránylag biztosan fel lehetett ismerni, hol teremtett „mítoszt” a történetírás, hol szándékozott a folytonos politikából levezetni a mindenkori politikai-szociális viszonyok igazolását, hogy így érjen el hatást, mely erősíti a rendszert. Így például bebizonyítható az is, hogy a Birodalom alapítása után a Jahn-bírálat lényegesen alábbhagy és a védelmezők száma jelentősen megnő. Hogy a Bismarck-Birodalom szellemi-politikai hagyományokra tegyen szert, a nemzeti állam úttörőinek nevezte ki a polgári elit-kultúra képviselőit, Goethét és Kantot, de Jahnt is. Az eljövendő Jahn-kép „az igazi német férfi”, „proféta” és „látnok”, „hazafiúi erények példaszerű jelképe” struktúrája már a következő mondatokban megjelenik: „Csakis mi, akik megéltük az 1870-es évet, vagyunk abban a helyzetben, hogy Jahn német népiességét egészen és teljes mértékben értékelhessük. Könyve számunkra okirat, tankönyv, amely már előre megsejtven fogja hirdetni a most kezdődő új kort.”²²

1878-ig még kritikusan szemlélték a tornamozgalomban Jahnt, mindenekelelt Wassmannsdorff viszonyítja Jahn történelmi érdemeit átfogó kutatások alapján, így 1878 fordulópontot jelez a Bismarck-kor Jahn-fogadtatásában. Ebben az egykori Jahn-tanítványok járnak az élen (E. Dürre, K. Elschner, C. Kallenberg), akik Jahnt minden bírálatól megpróbálták

megóvni és felmagasztalni „a megerősödött németiség legnemesebb képviselőjének” „a földkerekség legnagyobbikának” és „a tornaügy mártírjának”.²³ 1971 és 1890 közt a védelmezők közös ügyként fáradoztak azon, hogy Jahnból a nemzeti állam úttörőjét alkossák meg, amely folyamat a Bismarck-birodalomban fejeződik be, de persze átsiklottak afelett, hogy ez a birodalom semmiképp sem volt minden német állama.

Az itt vázolt adalékok Jahn népi-német apoteozisához a II. Vilmos-korban még kibővülnek a háttérben imperialista célokkal is, a bíráló recepciósvonal a NT soraiban „puhít” egy heroikus Jahn-kép elfogadására, melyben militarista és antiszemita vonások is találhatóak. Jahn mitizálása az első világháborúig növekszik, a „mestert”, „prófétát” és „látnokot” szent vonásokkal ruházzák fel és ez Eckardt követelésében csúcsosodik ki igazán: „Félre a történelemkönyvek hamis ítéleteivel! Bárcsak ismét elfoglalná Friedrich Ludwig Jahn a német nép szívében az őt megillető helyet!”²⁴

A weimari-idők Jahn-képe

A weimari-kor Jahn-képét és a Jahnról alkotott ítéletet Németországnak az első világháborúban elszenvedett vereségének traumája és a diktálnak érzett versailles-i békeszerződés határozta meg. A 100 évre visszanyúló eseményeket, melyeknek Jahn is részese volt, próbálták meg analóg módon magyarázni, Poroszország hanyatlása és a birodalom vége (1805/06) és a vilmosi birodalom 1918-as összeomlása közti párhuzammal. Friedrich Meinecke így ír: „Most, amikor a számtalan csatáéren elért győzelem után a végső győzelem helyett vereséget szenvedtünk és iszonyatos, rengeteg áldozatot követelő szégyenteljes békét erőszakoltak ránk, akkor legmélyebb érzéseinkre kell apellálni, hogy valóban ne pusztuljunk el teljesen és nemzeti létünk új felépítéséhez nyerjük vissza erőnket. Mint 100 évvel ezelőtt is, most újra érvényes, emelkedjünk fel a földi múlandóságtól az örökkévalóságához és válasszuk ketté egy éles vonással az érzéki világot, mely minket reménytelenül szétzúzva földretepert, a szellemi világtól, mely újra talpra kell hogy állítson minket!”²⁵ További példák vannak arra, hogy akkoriban legkevésbé abban látták feladatukat a német-nemzeti történészek, hogy alapot adjanak egy történelmi-politikai jelen-elemzéshez, hanem többnyire abban, hogy a dicső múlt hitvallásával a történelmi öntudatot mint az erős, nemzeti öntudat feltételét teremtsék meg.

Ezekbe a fáradozásokba Jahnt nemzeti hősként kiválóan be lehetett

sorolni; ő válhatott a NT számára az új felemelkedés úttörőjévé: „Mesterünk, Jahn példaképe nyomán meg akarjuk menteni Németországot a nyomorúságtól és a szolgaságtól és még hatalmasabb, egész világra szóló érvényt szerzünk neki, mint valaha is volt”.²⁶ Máshol a NT-hoz apellál: „Német tornászok előre! Gondoskodjatok róla, hogy Friedrich Ludwig Jahn végre minden németnél a német nép legnagyobb vezérlő szellemei közé számítson.”²⁷

A Jahn-mítosz az 1928. évi Jahn-ünnepségekkel új csúcspontot ért el. „A vezér” és „a buzdító”, aki Németország iránti hazaszeretetre és egy-ségre szólít, az igaz népiességre, a nyelv megtisztítására és kitartásra buzdít a nehéz időkben, egyenesen a német tornászok német lelkiismeretévé vált. Míg a weimari köztársaság kezdetét a Jahn-kép – történelmi – analógiája hatotta át, addig az 1928-as Jahn-ünnepségekkel kapcsolatban kezdetét veszi a „Jahn-reneszánsz”, melynek folyamán Neuendorff irányításával Jahn potenciális nemzetiszocialistává válik és tartós történelmi fejlődéssel szellemi úttörőként jut el egészen Hitlerig. Ezzel megteremtették a Jahn-mítoszt, melyhez a nemzetiszocializmus később már simán kapcsolódhatott.²⁸

E Jahn-mítosz ellen fordulnak azonban a munkás-tornászok, akik Jahn–Hitler közt párhuzamot vontak és mindkettőt azonos módon leértékelték. Éppúgy elhatárolták magukat Jahn nemzetiszocialista és rasz-szista tendenciáitól, mint néhány embertelen és irracionális követelésétől. Bár a munkás-tornászok is a népi testnevelés megalapítójaként Jahnról hi-vatkoznak, határozottan elítélik mégis a NT ideologizált Jahn-képét.

Ide kívánczik a Sinsheimer-féle teljes részletességében ajánlott, igen bíráló történeti megokolás ábrázolás, aki azt rója fel Jahnnak, hogy Németország jelentős szellemi és kulturális hagyományait figyelmen kívül hagyta: „Jahn ennél fogva azon 19. századi soviniszta beállítottság feltalálója, amely ezerszer jobban gyengítette, mint erősítette, ezerszer jobban gátolta, mint támogatta Németországot. Hisz ködös irrealizmusba vész az eredete, amelyben minden egyes gyümölcsöző politikai gondolattal minden egyes szellemi és kulturális szempont is elvész. Jahn „tornász szakemberként” tárgyilagos és ezért úttörő, idealistaként dilettáns volt. Számára Kant nem élt, Fichte hiába tartott beszédeket, Herdernek pedig egyáltalán semmi értelme sem volt. Az oly hangosan zajongó Jahn ágált és toborzott Napóleon ellen és a német egység mellett, nem volt a németek nevelője, csak félrenevelte őket – önteltségre, szüklátókörűségekre és szük-keblűségekre. Ezért nem vált – politikailag és szellemileg – Jahn magávalragadó temperamentuma gyümölcsözővé, ezért kellett öregkorában saját-

magához hűtlenné válnia, számvetése nem stimmel. Annyira szembetűnően és oly groteszk módon nem stimmel, hogy az a kis tragikum, mely Jahn életében megvolt, a komikusban szinte teljesen felszívódott. Jahn, aki már fiatalemberként archaizált – a teutontól a frigyesiiig – legszebb éveiben maga is ódonná és túlhaladottá vált – egy gyenge klisészerű színesnyomat! Igen keserű bosszút állt rajta fogyatékosága!”²⁹

Ha ezt a távolságtartó szemléletet összehasonlítjuk a népi-rajongó eszmékkel és ál-vallásos elképzelésekkel, melyekkel Neuendorff ugyanabban az időben az új Jahn-dicsőtés lángját élesztgette a tornászifjúságnál, úgy világossá válnak a NT és munkástornászok extrém nézetkülönbségei. Egyik születésnap beszédét szinte imádságszerűen fejezte be Neuendorff: „Bárcsak leszálna hozzánk szellemed, bárcsak teljességgel betöltene minket. Mi az új német népet akarjuk felépíteni a szívekben. Végtelen hálával tekintünk fel Rád, ma és minden áldott nap, Friedrich Jahn..”³⁰

Már utalás történt arra, hogy a nemzetiszocialista Jahn-recepció a Harmadik birodalom prófétáját és előfutárát látta Jahnban. Művét úgy értelmezték, mintha az a nemzetiszocialista világmagyarázat összes fontos tézisét tartalmazná. Mindamellet, mint azt bizonyítani próbálták, a népi-nemzeti fogadási hagyományok követésében a nemzetiszocialista Jahn-értelmezés félreismerhetetlenül megvolt. Addig a nemzetiszocialisták csak részben tudták Jahnt kisajátítani (mint pl. Baeumler), teljesen újraértelmezve és interpretálva. A nemzetiszocialista Jahn-kép lényegében a Weimari-Köztársaság német-nemzeti Jahn-képének átvételén alapul, csak hogy ez radikálisan besulykolt rasszista és intellektuális-ellenes elemekkel él és eszkatológikus dimenziót ad a „vezér-mitosznak”. A mítosz eszközzé válásával egy történelmi-szellemi folyamat megy végbe, melybe beleértendő a vezér és hiveinek identitása is.

A koránál messze túlmutató történelmi jelentőség

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy az 1871 és 1945 közötti időszakban csak a kor uralkodó nemzeti eszmekincsének függvényében ábrázolták a Jahn-képet. A Jahnról alkotott ítéletek sosem voltak „előítéletmentesek” és a mindenkori Jahn-kép sosem volt „jelképnélküli”.

Véleményünk szerint Friedrich Ludwig Jahn életét és művét csak akkor tudjuk igazán megérteni, ha őt mint a konzervatív-forradalmi szellemi magatartás emberét fogjuk fel, aki gondolatait egy alapeszméből, nevezetesen a népiességből fejlesztette ki. Az, hogy ezek a részben saját gondolatai oly gyümölcsöző talajra hullottak, a történelmi „óra” kegyessé-

gének, az 1813-as háború előkészületeinek, az ő agitátori tevékenység és hazafiúi lelkesedés közt ingadozó viselkedésének, valamint a fiatalokra gyakorolt mágneses vonzerő hatásának köszönhető.

A népiesség eszméjét kezdetben még nemcsak saját népére korlátozta, hanem, összekötve valamennyi nép érdekével, ez lett a Jahn-féle gondolatok és alkotás központi eszméje, ennek még a hazafias tornát is „alárendelte”, egyre inkább beszűkül azonban a felszabadító háború utáni években és veszélyt jelent a „klasszikus” német szellemből származó kultúrállamra. Jacob Burckhardt kategóriái szerint (Világtörténelmi elmélkedések), bár nem lesz „történelmi nagyságnak” ítélve, azonban koránál messze túlmutató történelmi jelentőséget tulajdonítanak neki.

Bár Jahn szoros értelemben vett történelmi hatása csupán 8 évet (1811–1819) ölel át – a Hasenheidén végzett torna vezetését, a lützowi szabadcsapatok és a diákegyesületi mozgalmak megalapításának kezdeményezését – szabadságpárti eszméi, a tőle származó népiesség és nemzeti eszme erejével – akár pozitív, akár negatív – úgy behatoltak a 19. és 20. századi Európa társadalompolitikai életébe, hogy különböző nemzetiségek és csoportok azt hitték, hogy Jahnra hivatkozhatnak. Ez az eddigi recepcióban kevésbé számításba vett hatástörténeti perspektíva képezhetné egy szélesebb, kritikusabb recepció-történeti feldolgozás alapjait, mely új vonásokkal gazdagíthatná a Jahn-képet.

Jegyzetek

1. H. Denk: Brauchen wir ein neues Jahn-Bild? In: *Leibeserziehung* 10 (1916), 232–234.
Friedrich Ludwig Jahn „a német torna atyja” 1778. aug. 11-én született Priegnitz – Lanz-ban. Meghalt 1852. okt. 15-én Freiburgban. Életművének korszerű értelmezését magyar nyelven lásd: Kun László: *Egyetemes testnevelés és sporttörténet*. Budapest, 1984. Sport, 165–171.
2. J. Göhler: Friedrich Ludwig Jahn – Mythos oder Wirklichkeit? In: *Festschrift für das Deutsche Turnfest in München, Frankfurt* 1958. 31–35.
3. J. Dieckert: Prof. Dr. Erwin Mehl und die Jahn-Rede. In: *Deutsches Turnen* 1969. 358.
4. U. Poppow: *Leibeserziehung zwischen Humanismus und Militarismus*. In: *Die Leibeserziehung* 9. (1960). 360.
5. H. Bernett: *Nationalsozialistische Leibeserziehung*. In: *Theorie und Praxis der Leibeserziehung*, I. Schorndorf 1966. 44.
6. G. Stöcker: *Friedrich Ludwig Jahn und das Problem der Volkserziehung*, Köln 1966. 47.

7. H. Ueberhorst: Zurück zu Jahn? Bochum 1969.
8. F. Eckardt: Friedrich Jahn. Eine Würdigung seines Lebens und Wirkens. Dresden 1931. 106.
9. P. Piechowski: Friedrich Ludwig Jahn. Vom Turnvater zum Volkserzieher. Gotha, 1928. XII.
10. E. Neuendorff: Turnvater Jahn, sein Leben und Werk. Jena 1928. 22.
11. u.o.
12. Blätter der Erinnerung an das 15. Deutsche Turnfest 1933. (kiadta: W. Gaertner), Dresden 1933. 22.
13. i. m. 40.
14. i. m. 41.
15. K. Ströbel: Jahngeist ist Hitlergeist. In: Deutsche Turnzeitung 78 (1933). 838.
16. Stemplinger: Der ursprüngliche Jahn, ein junges Bekenntnis zu Jahn. In: Deutsche Turnzeitung 79 (1934). 18. sz. 1.
17. K. Münch: Deutschkunde für Volk, Staat, Leibesübungen, Berlin 1935. 288.
18. K. Müller: E.Th.A. Hoffmann und Jahns Prozess, Edmund Neuendorff und mein „neues“ Jahn-Bild; E. Neuendorff: Antwort an Müller. In: Deutsche Turnzeitung 73 (1928). 525., 703., 803., 805.
19. Arbeiter Turnzeitung (ATZ) 8, (1931). 90.
20. Wilhelm Kregel: Vorwort. In: H. Ueberhorst, Zurück zu Jahn?, Bochum 1969.
21. H. Becker: War Jahn „Antisemit“? In: Internationales Jahn-Symposium, Berlin 1978. Stadion IV. Leiden 1979. 120–135., G. Pfister: Das Frauenbild in den Werken Jahns 136–167.
22. H. Hoffmeister: Das patriotische Vermächtnis der vier grossen Seher Jahn, Arndt, Fichte, Stein an die deutsche Nation, Bd. I., Friedrich Ludwig Jahn, o. Jg. und Ort, 30.
23. C. Kallenberg: Meine Begegnung mit Friedrich Ludwig Jahn. DTZ 1889. 911–913.
24. F. Eckhardt: Würdigung Friedrich Ludwig Jahns aus dem Geiste unserer Kriegszeit. In: Körper und Geist, 24 (1915–16). 215.
25. F. Meinecke: Nach der Revolution. Geschichtliche Betrachtungen über unsere Lage, München 1919. 61.
26. Gerhardt: in: der Dierwart, Beilage zur DTZ 1926. 187.
27. Deutschland ohne Jahn-Briefmarke, DTZ 1927. 723.
28. P. Piechowski: F.L. Jahn. Vom Turnvater zum Volkserzieher, Gotha 1928., E. Neuendorff: Turnvater Jahn, sein Leben und Werk, Jena, 1928., F. Eckardt: F.L. Jahn. Eine Würdigung seines Lebens und Wirkens, Dresden, 1928.
29. ATZ, 16, (1931). 285., Jahn és a munkássportmozgalom viszonyáról: Kun László: Fejezetek a nemzetközi és a hazai munkássportmozgalom történetéből. Budapest, 1975. Tankönyvkiadó 24–29., 111–112.
30. E. Neuendorff: Ewiges Turnertum als Wegbereiter zum Dritten Reich, Wittlingen 1934. 124.

M. A. AZEEZ TAHA:

AFRIKA SPORTJA ÉS AZ OLIMPIZMUS

Csak egyet lehet érteni Christoph Ulnak azzal a megállapításával, hogy az, aki a könyvtárak kultúr- és sporttörténeti szakirodalmi regisztereit fellapozza, csalódottan veszi tudomásul, hogy az „Afrika” címszó alatt olimpiai vonatkozásban mindössze kiragadott epizódleírásokat és szegényes utalásokat talál.¹ Pedig Hérodotosz könyveiből és a papirusztöredékek gyűjteményes kiadványaiból egyértelműn kiderül, hogy már az ókori Egyiptom papjai is ismerték az antik olimpiákat. A Makedóniai Alexandroszt (Nagy Sándort) követő hellénizmus hatására pedig a Nílus deltájában és más észak-afrikai görög településeken is rendeztek olimpiai játékokat. A diadokhosz birodalmak triumphális játékaik közül elsőként az alexandriai „ptolemaiák” léptek fel pánhellén jelleggel. Alapításukat II. Ptolemaiosz rendelte el az i. e. 282-ben elhunyt atyja tiszteletére. Az i. e. 276-ban tartott első rendezvényt „iszolümpiai” (olümpiaival egyenlő értékű) játéknak nyilvánították, amelyre valamennyi hellén és hellén jogú polgárt meghívtak. Részletes feljegyzések a szomszédos Szeleukida-birodalom uralkodója, I. Antiokhosz felett aratott diadalünneppéssel összekötött 3. ptolemaiáról maradtak.²

Az is kevésbé ismert, hogy az antik olimpiai játékokhoz hasonló szertartású játékcentrumok nemcsak Hellász poliszaiban alakultak ki, hanem világszerte, ahol ezt a törzsi, majd az osztályjellegűvé vált társadalmi fejlődés szükségessé, illetőleg lehetővé tette. Erre utalnak a babiloni „Hold-újév” vetélkedői, a kínai „Csing-ming”, az indiai „szaraszvati”, a kelta „Tailte”, etruszk Orvieto, az inka „Marasz pampasz”, a maya chichén-itzai „pok-ta-pok”, a mongol „Erisz gurban nadom” játékok periódikus találkozói.

Joggal merül fel az a kérdés, hogy ebből a sajátos játékszervező mechanizmusból miért éppen az afrikai népeknek kellett volna kimaradniuk? A bonyolult szertartású ó-egyiptomi királyellenőrző próbák „heb-szed” és „min” rituáléi már a Közép-Birodalom időszakában háttérbe szorultak, de fennmaradtak azok az emlékek, amelyek az egykori templomi ünnepek egyiptomi, nubiai és líbiai fiataljainak birkózó és botvívó viadalait örökítik. Nem csupán eposz töredékek, hanem hiteles fényképek és néprajzi feldolgozások utalnak egyes afrikai törzsek ma is élő játékaira, többek között az egyenlítői nyugat-afrikai partvidék többnapos „Holdfény-

játékai"-ra, avagy a nubiai hegyvidék falvai közötti periodikus játékokra, amelyek műsorán a birkózás, a tánc, a botvívás és az ókori görög ökölvíváshoz meghökkentően hasonló párviadalok szerepelnek. Lehet azon vitatkozni, hogy mindezeket eltérő fejlődési vonalak, társadalmi formák választják el az újkori olimpizmustól, de a játékok eredőinek és a megbérelést fenntartó célkitűzéseknek közös vonásai aligha tagadhatók.³

Az újkori olimpizmus gondolata az alexandriai és a kairói görög patriótákat már Coubertin színrelépése előtt magával ragadta. Az ő támogatásával rendezték 1859-ben Athénben az első pánhellén olimpiai játékokat. Afrika első nemzeti olimpiai bizottságát a Dél-Afrikát meghódító angolok sportkedvelő körei hozták létre 1908-ban. Ez az olimpiai bizottság azonban a coubertini elveket mellőzve elzárkózott a színesbőrű afrikai lakosság sportéletének szervezésétől. Az afrikai olimpizmus erjesztő góciát az angol uralom alatt viszonylagos kulturális autonómiát élvező Egyiptom képezte. Itt az angolelles beállítottságáról ismert Mohamed Taher pasa közreműködésével 1910-ben alakult meg a nemzeti olimpiai bizottság. Anyagi támogatásával 1918-ra Alexandriában elkészült Afrika első igazi sportkombinátja, ahol pán-afrikai játékokat akartak rendezni. Ezt azonban a gyarmati hatóságok megakadályozták. A függetlenségi törekvésekkel összefonódott egyiptomi sporttevékenység átmeneti fellendüléseit a súlyemelő, birkózók és labdarúgók világviszonylatban is elismert nemzetközi sikerei példázzák. Az amszterdami játékokon (1928) a birkózó S. Nosseir és a birkózó J. Musztafa nyert aranyérmet. A berlini olimpián (1936) pedig két súlyemelő M. Mesbah és K. El Thoumi került a dobogó legmagasabb fokára. Labdarúgó csapatuk az 1924. évi párizsi olimpia elődöntőjében okozott meglepetést, ahol a magyar válogatottat 3:0-ás gólaránnyal elütötte a továbbjutástól.

Pierre de Coubertin az 1920-as évek elején jelentős erőfeszítéseket tett azért, hogy a Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) égisze alatt elindított, négyévenként ismétlődő pán-afrikai játéksorozaton keresztül a fekete kontinens valamennyi népét bekapcsolja az olimpiai mozgalomba. Ezek a kísérletek azonban a gyarmati hatóságok ellenállása miatt kudarcot vallottak.⁴ Coubertin afrikai álmainak megvalósítását azonban nemcsak a politikai érdekviszonyok gátolták, hanem az Afrika testkulturális fejlődésében beállt megtorpanás is.

Közvetlenül a második világháború kitöréséig a gyarmati sorban élő népek testnevelésének és sportjának fejlesztésével az ún. „anyaországok” hatóságai vajmi keveset törődtek. Az angol mintára létrehozott sportklubok és vadásztársaságok többsége a gyarmatosító telepesek zárt (exkluzív)

intézménye maradt. A Young Men's Christian Association (YMCA) és más vallási szervezetek misszionárius iskolái főként a gyarmattartókkal együttműködő szűk rétegek gyermekeit foglalkoztatták. A felnőttek körében is csak a gyarmatosítók szolgálatában álló egyiptomi, dél-afrikai, rhodéziai, algériai, marokkói, nigériai, etióp, szomáliai és líbiai katonák kaptak testnevelési kiképzést. Az anyaországi kulturális missziók patronálásával létrehozott „benszülött” sportcsoportosulások a látványosság jegyében születtek. Más alkalmakkor – ha ezek nem voltak veszélyesek – a meglévő népi testkulturális vetélkedéseket, törzsi avatási rituálékat ápolták. Az utóbbival a helyi törzsi arisztokrácia szimpátiáját kívánták megnyerni. Egyben ezek lehetőséget adtak az anyaországok könyvkiadóinak és filmvállalkozóinak arra, hogy az „egzotikus világ”, a „sötét Afrika” ismeretlenségéből meglehetősen hasznot hajtó kuriózumokat hozzanak nyilvánosságra. Ugyanakkor gátolták azokat a testnevelési és sporttevékenységeket, amelyekről gyanították, hogy a függetlenségi mozgalommal vagy annak szervezeteivel állhatnak kapcsolatban.

A Dél-Afrikai Uniót, Egyiptomot, Líbiát, Algériát és Libériát leszámítva Afrikában nem alakult ki modern értelemben vett sportélet. Az európai gyarmatosítók és az YMCA irányítása alatt működő csekélyszámú „benszülött” sportklub tehetségei az anyaországi válogatott utánpótlásának biztosítékául szolgáltak, vagy a profi mecénások martalékává váltak. Tipikus példáját látjuk ennek Franciaország és Algéria avagy Olaszország és Líbia viszonylatában.

A II. világháború alatt, illetve az azt megelőző években az angol és francia gyarmatosítók az olasz, később a német támadók ellen kénytelenek voltak a gyarmati színes fiatalság tömegeit is igénybe venni. A kiképzés keretében a besorozott afrikai katonák megismerkedtek a testkultúra különböző ágazataival is. A polgári lakosság támogatásának megnyerése érdekében pedig több olyan reformintézkedésre kényszerültek, amelyek a testkultúra területén is kedvezően hatottak. Az említettek hatására Egyiptomban, Algériában, Marokkóban, Rhodésiában, Nigériában és Libériában 1939 és 1945 között megkétszereződött a testneveléssel foglalkozó egyesületek és intézmények száma. Fontos szerepet játszott az is, hogy az anyaországok kénytelenek voltak a korábbinál tágabb teret engedni a gyarmatok ipari és kulturális fejlődésének. Mindezek erősítették a helyi polgárság térnyerését, s mintegy megnövelték annak függetlenségi aspirációit. A „nemzeti” vezetőréteg – hasonlóan a korábbi európai függetlenségi mozgalmakhoz – rájött arra, hogy céljainak megvalósításához jó szolgálatot tehetnek a testnevelési és sportszervezetek is.

*Afrika II. világháborút követő modern testnevelési és sportmozgalmanak elsődleges fejlődési sajátossága, hogy a fejlődő országok politikai függetlenségéért folytatott harcával egyidőben, de rendkívül eltérő és el-
lentmondásos feltételek mellett alakult ki.* Hozzávetőleges képet erről az egyes országok olimpiai mozgalomba való bekapcsolódásának kronológiája nyújthat: Nigéria (1951), Ghána (1952), Etiópia (1954), Kenya, Libéria (1955), Uganda (1956), Tunézia (1957), Marokkó, Szudán (1959), Elefántcsont-part, Kamerun, Líbia, Mali, Szenegál, Zambia (1963), Algéria, Csád, Kongó, Madagaszkár, Niger, Sierra Leone (1964), Guinea, Közép-Afrikai Köztársaság, Togo (1965), Gabon, Malawi, Tanzánia, Zaire (1968), Benini Népi Köztársaság, Felső Volta, Lesotho, Mauritius, Szomália, Szváziföld (1972), Gambia (1976), Angola, Mauritánia, Mozambique, Seychelles-Szigetek (1979), Botswana és Zimbabwe (1980).⁵ A kronológiai sorrend azonban nem adhatja vissza a belső kibontakozás tartalmi folyamatát.

Afrika testkulturájának második meghatározója, hogy fejlődése két antagonistá világrend erőviszonyainak kölcsönhatásában játszódik le. A politikai függetlenség ugyanis – kevés kivétellel – nem hozta magával a gazdasági és kulturális függő viszony felszámolását. Az elmaradottság és a szakemberhiány rendkívüli mértékben konzerválja a külső befolyás lehetőségeit. Egy-egy edző, testnevelő, vagy létesítményépítést irányító mérnökcsoport: az idelátogató külföldi együttes összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségű – a testkultúra belső struktúráját, illetve társadalmi szerepének meghatározását illetően, – mint bárhol a világon. Nem véletlen, hogy a volt gyarmatosítók az YMCA-n, az amerikai Peace-corpson, az angol és francia nemzetközösségi játékokon, az ún. „testvérvárosok” hálózatán, továbbá neves színes versenyzők (Jesse Owens, Wilma Rudolph, Muhammad Ali) reprezentatív körútjain keresztül nem egy alkalommal sportberuházásokkal vagy egy-egy sportág elterjesztésével is erősíteni kívánják befolyásukat. Az egykori gyarmatosító országok mellett a szocialista tábor is jelentős hatást gyakorol, ami elsősorban létesítményépítés, szakemberképzés és tapasztalatátadás formájában nyilvánul meg. (Így például a conakryi és a bamakoi sportkombinátorok építésének költségeit a Szovjetunió fedezte. Bulgária stadionok és sportpaloták építéséhez, Csehszlovákia pedig a demonstratív sport- és tornabemutatók rendezésére küldött ki dokumentációs terveket és szakembereket. A lipcsei Testnevelési Főiskolán 1975-ig bezárólag 25 ázsiai és afrikai ország mintegy 500 testnevelő tanára és edzője szerzett diplomát.)

Afrika sportéletének harmadik fő jellemző vonása az egyes országok

gazdasági feltételeiben mutatkozó óriási életszínvonalbeli egyenlőtlenség és fejlődési különbség, amelyeket tovább mélyítenek a gazdasági válságok és a fegyverkezési kényszerintézkedések. A legjelentősebb előrelépéseket az arab államok, Nigéria, Kenya, Szenegál, Ghana, Guinea és Mali tették, ahol közvetlenül a felszabadulást követően létrehozták a testnevelés és sportirányítás állami szerveit. A legtöbb országban, a hadseregen, az ifjúsági politikai és társadalmi szervek aktivitásán nyugszik a sportmozgalom. A Dél-Afriakai Unióban, Líbiában, Egyiptomban, Algériában és Zimbabweban jelentős szerepe van a gyarmatosítók által alapított intézményeknek. A „fekete Afrika” elmaradottabb vidékein, az ún. Szahel-övezet embertelen életviszonyai között azonban nem, vagy alig beszélhetünk modern értelemben vett testkultúráról. A korábbi avatási próbákkal kapcsolatos vetélkedések, vallási ceremóniákkal egybekötött gyakorlatok – amelyeket már említettünk – itt napjainkig fellelhetők.

Az 1950-es évek eleje után fellobbant függetlenségi lázban szinte általánossá vált az az illuzionizmus, hogy a monokultúrából fakadó létbizonytalanságból néhány évtized alatt ki lehet lábalni és meg lehet teremteni az ipar, a jólét, a korszerű egészségügy és a magasan fejlett testkultúra alapjait is. A vonzónak látszó nyugati életformák gyors térhódítása azonban óriási tömegeket vonzott a nagyobb településekre. Amíg 1950-ben csupán három afrikai nagyvárosban éltek 500.000-nél többen, 1980-ban azonban már 29 ilyen település volt, amely nélkülözötte a testkultúra fejlesztésének infrastruktúráit is. Az elhagyott – parlaggá vált – földterületek mellett az élelmezési és az egészségügyi gondokat ugrásszerűen megnövelte az átlagos évi 2,5 – 3%-os népszaporodási ütem. Csupán egyetlen adat: 1950 és 1975 között 210 millióról 393 millióra duzzadt a Szaharától délre eső területek lakossága. A vázolt jelenségek tükrében nem nehéz érzékeltetni, hogy a fekete földrész testnevelési és sportmozgalmára is rányomta bélyegét a félbemaradt álmok, a kapkodó modellkeresések, a vezetéspolitikai bizonytalanságok, a korrupciós tendenciák, az eladósodási tünetek és a törzsi ellentétek sora.

Az afrikai országok legtöbbjében ma is fennálló negyedik feszítő tényező az elmúlt évszázadok fejlődésbeli torzultságának hatása. Ez mindenek előtt abban jut kifejezésre, hogy a testkultúra társadalmi funkciói között elsődleges feladat marad a katonai kiképzés, az üzleti jelleg és az ún. szórakoztató ipar. Ugyanakkor kiütöközik abban is, hogy a tunéziai, egyiptomi és más testnevelési főiskolák oktatásában közreműködő külföldi szakemberek még az 1980-as évek elején is arról panaszkodnak, hogy tanárnak és sportvezetőnek alig lehet nőket toborozni. Óriási erőfe-

szítésbe került, míg végre az 1960-as évek elején olyan női versenyeket lehetett rendezni, amelyeket már nem kísért családi dráma, sem egyéb botrányosorozat. Általános jelenség az is, hogy a politikai és a gazdasági életből kiszorított csoportok a sport területén akarják pozícióikat megszilárdítani. Manipulációik révén igen nehezen tekinthető át a kormányköltségvetések és a külföldi segélyösszegek tényleges felhasználásának menete. Ugyancsak a káros örökségből fakad az, hogy még az afrikai értelemben fejletnek tekinthető testnevelési és sportmozgalommal rendelkező országokban is csupán a fővárosra, illetve egy-egy tartományra korlátozódik az aktivitás. Szudánban a gazdag népi hagyományokkal rendelkező északi területek, Egyiptomban a Nílus deltavidéke, Nigériában és Algériában a tengerparti övezetek, Líbiában az újonnan felfedezett olajmezők körül kialakult települések képezik a sportélet főbb bázisait.

Az Afrika testnevelési és sportmozgalmának fejlődését meghatározó ötödik fő sajátosság a nemzeti egységre, az egymás közötti megbékélésre és az antikolonialista nemzetközi együttműködésre való törekvés. Az 1950 és 1980 között eltelt három évtized történetének futólagos ismeretében is szembetűnő, hogy a gyarmati fennhatóság felszámolását követően szinte valamennyi afrikai ország „nemzeti” sportjáték rendezvényekkel összekötte ünnepelte függetlenségének kivívását. Ugyanezt a hagyományt ápolják azok az évfordulók alkalmával évenként sorra kerülő sportszövetségek, amelyeken a szövetségi államok vagy tartományok csapatai mérik össze tudásukat. Ebből a sokarculatú nemzeti és nemzetközi mozgalmából nőtt ki 1951-ben Egyiptomban az az „Arab Sport Bizottság”, amely még ebben az évben bekapcsolódott a „Földközi-tengeri Játékok” lebonyolításába, 1953-ban pedig Alexandriában létrehozta az I. Pán-arab Játékokat. Az említett rendezvények, a NOB égisze alatt rendezett regionális játékok a nemzetközi olimpiai mozgalom afrikai térhódításának első lépéseit jelentették. Az integrációs fejlődés második lépcsőjében (1961) megalapították az „Amatőr Sportolók Pán-afrikai Szövetségét”, amely az 1965. évi Brazzaville-i Játékok alkalmából összehívott kongresszusán létrehozta a Legfelsőbb Afrikai Sporttanácsot (Supreme Council of Sport in Africa, SCSA). Közreműködésével vált lehetővé a két fajüldöző rezsim, a Dél-Afrikai Unió (1968) és Rhodesia (1972) kirekesztése az olimpiai játékokról. Ugyanakkor 1976-ban az Új-Zélanddal kapcsolatosan elhamarkodottan meghirdetett montreali bojkottot a Tanács önkritikusan felülvizsgálta és újra megtalálta a módot a Nemzetközi Olimpiai Bizottsággal való együttműködésre. Az olimpiai mozgalom afrikai megszilárdításáért folytatott erőfeszítések harmadik szakaszának kezdetét jelentette az, hogy

1981 júniusában a togói Lome-ben összehívott kongresszuson megalakult az „Afrikai Nemzeti Olimpiai Bizottságok Szövetsége” (Association of African National Olympic Committees, AANOC).

*Ugy vélem külön is érdemes kitékinteni a gyarmati rendszer szét-
esése után megvalósult pán-afrikai játékok rövid történetére.* Mohamed Taher pasa és Coubertin báró gondolatát az 1950-es években két jelentősebb regionális sportszervezkedés kihívása dobta a felszínre: az Egyiptomból kiinduló „pán-arab” és a francia orientációjú „nemzetközösségi” rendezvény.

Az előzőekben már említett I. Pán-arab Játékot (Alexandria, 1953), a II. (Bejrut, 1957), majd a III. (Casablanca, 1961) követte. Az erősen nacionalista töltésű arab játékok ugyan nem terjedhettek túl az arab nyelvterületen, de serkentő hatásuk vitathatatlanul érződött a szorosabb értelemben vett fekete-Afrika országaiban is.

A francia orientációjú játékezdeményezések a de Gaulle-i politika új afrikai koncepciójával függtek össze. A kormánykörök támogatásával 1959-ben – brit mintára – létrehozták a Francia Nemzetközösségi Játékokat. Az első ilyen sporttalálkozóra 1959. április 13–19-e között került sor Tananarivóban. A résztvevők Franciaországból és a „Brazzaville-i csoport” néven ismert egykori gyarmatokról érkeztek. A versenyeken 8 sportág 800 versenyzője rajtolt. A felszabadító mozgalom gyors erősödésével azonban a társulás szétesett. Két év múlva a II. találkozó Abidzsánban már „Francia-nyelvterület Országainak Játékai” néven szerepelt. A Dakarban megrendezett III. találkozót (1963) pedig az „Afrikai Barátság Játékok”-nak hívták. A gyakori névváltozás egyaránt tükrözi a függetlenségi törekvéseket, de a kultúrkolonizáció módszereinek finomodását is. Egyébként a III. játékokon a franciákkal együtt 23 ország több mint 3000 sportolója indult. Köztük Algéria, Tunézia és az Egyesült Arab Köztársaság versenyzői is. Először szerepeltek a műsoron női számok. A nem hivatalos összetett pontversenyben I. Franciaország, II. Szenegál, III. Algéria lett.⁶

A tényleges független összafrikai regionális játékok tervezetét az „Amatőr Sportolók Pánafrikai Szövetségé”-nek alapító kongresszusán dolgozták ki (Accra, 1961). Itt született az a határozat, hogy az olimpiákat megelőző években pánafrikai játékokat kell rendezni, amelyek egyben a világversenyre való előkészületeket is szolgálják. Az egymás közti sűrűlódások következtében azonban az 1963-ra tervezett I. Afrikai Játékokat csak 1965 júliusában tartották meg Brazzaville-ban.

Az első, valóságos „afrikai kis olimpia” megrendezéséért Brazzaville

nagy erőfeszítéseket tett. A mintegy harminc ország 3000 versenyzőjének méltó körülményeket biztosított. Új szállodákat, kosár-, kézi-, röplabda-pályákat és egy mintegy 30.000 nézőt befogadó stadiont építettek. Kilenc sportágban – atlétika, úszás, ökölvívás, kerékpározás, cselgáncs, kosárlabda, labdarúgás, röplabda, kézilabda – állították rajthoz Afrika legjobb versenyzőit. A „fekete földrész” sportolójának seregszemléi közül ez volt az első olyan önálló, összafrikai sportjáték, amelynek versenyeit a NOB égisze alatt bonyolították le. A fajüldöző Dél-Afrikai Köztársaság nevezését – a NOB-bal való közös megegyezés alapján – elutasították.

A II. Afrikai Játékok Lagosban – az időközben megalakított Legfelsőbb Afrikai Sporttanács rendezésében – a tervezett időpontban zajlottak le (1973). A pontversenyt mindkét alkalommal Egyiptom nyerte. A második helyet Nigéria, a harmadikat Kenya szerezte meg. Az 1978 nyarán Algírban sorakerült III. Afrikai Játékokon 45 ország csaknem 5000 sportolója mérte össze tudását. A játékokon és a játékokkal párhuzamosan üléselő Legfelsőbb Afrikai Sporttanács közgyűlésén a NOB a legmagasabb szintű küldöttséggel képviseltette magát.⁷

Az afrikai egységmozgalom szárnyán létrejött pán-afrikai játékok jelentőségét növelte az a tény is, hogy föléje tudtak nőni az angolok által patronált Nyugat-Afrikai Játékoknak, a franciák által kezdeményezett Afrikai Barátság Játékok neokolonialista tendenciáinak éppúgy, mint a periférikus érdekeket hordozó Pánarab és Földközi-tengeri Játékoknak. A Tanács keretében működő össz-afrikai sportszervezet aktív segítséget nyújt az elmaradottabb országok nemzeti szövetségeinek létrehozásában. Nem kis szerepe volt abban is, hogy az 1960-as évek végén sikerült megállítani a tehetséges sportolók amerikai és nyugat-európai profilklubokba való áramlását.

Az afrikai kontinens testkultúrájának összképéhez olyan nehézségek is hozzátartoznak, amelyekre európai ember alig gondol. Nemcsak oktató- és intézményhiánnyal kell megküzdeniük, hanem azzal is, hogy az itteni sportolók zöme nem ismeri a nemzetközi szintű eredményekhez szükséges edzésintenzitást sem. Vegyük ehhez hozzá a gazdasági elmaradottságot, a társadalmi kasztkorlátok maradványait, a nők hátrányos megkülönböztetését, a nyelvi problémákat és azokat a klimatikus nehézségeket is, amelyek úgyszólván lehetetlenné teszik a mérsékelt égöv alatt kialakult testnevelési és sporttapasztalatok egyszerű átültetését. (Például az iskolai testnevelési órákat csak kora reggel vagy későn délután lehet megtartani.) A továbbiakból elegendő megemlíteni még a vízhiányt és a gyepesítési nehézségeket. De még nem is szóltunk a mágikus hitvilág sportra kiterjeszke-

dő torz hajtásairól. Avagy a soknemzetiségűségből fakadó gondokról, amelyek olimpiáról-olimpiára fellépnek a válogatott csapatok összeállításánál. Ha mindezeket összevetjük, csak akkor tudjuk igazán értékelni azokat az eredményeket, amelyeket a függetlenségüket kivívott országok néhány évtizedes távlatban a testkultúra területén felmutattak.

*Afrika sportjának történeti távlatai és kontúrokkal bontakoznak ki a legutóbb lezajlott olimpiák tükrében.*⁸ Versenyzőik 1960-ban törtek be a világ sportjának élvonalába. A római olimpiai játékok egyik legnagyobb meglepetése még az etiop Abebe Bikila maratoni győzelme volt. Az 1964-es tokiói olimpián már az egyik legbiztosabb esélyesként szakította át elsőnek a maratoni táv célszalagját. Rajta kívül ott volt a döntőkben: 10.000 m-en a tunéziai Gammoudi (ezüstérmet szerzett), 800 m-en a kenyai Kiprugut (bronzérmes lett), 10.000 m-en az etióp Wolde (negyedik), távolugrásban a nigériai West (ugyancsak negyedik), 5000 m-en a kenyai Keino (ötödik) és 100 m-en az elefántcsont-parti Kone (hatodik). Keino volt az első afrikai atléta, aki 1965-ben felíratkozott a világcsúcstartók listájára.

Mexikóban (1968) a férfi atlétikában és ökölvívásban csaknem minden számban bekerültek a döntőbe. Mint ismeretes, öten: Keino, Gammoudi, Temu, Wolde és Biwott nyertek aranyérmet. Afrika futószámokban megelőzte Európát, amelynek csak egy első hely jutott. Münchenben (1972) Kipchoke Keino olimpiai csúccsal nyerte a 3000 m-es akadályfutást, az ugandai John Akii-Bua pedig világcsúccsal a 400 m-es gátfutást. Moszkvában (1980) az atlétika hosszútávú számainak nagy esélyesei közül elsősorban a finn Lasse Viren és az etióp Miruta Yfter visszatérését kísérte figyelem. Ezúttal az etióp Yfter bizonyult „Moszkva Nurmijának” és 10.000 m-en ő lett az olimpiai bajnok. Gyeplabdázásban pedig egy újonnan függetlenséget nyert állam, Zimbabwe együttese megszerezte Afrika első női aranyérmét.⁹

A nemzetközi küzdőtéren és a sportdiplomáciai csatározások során elért eredmények hatására sikerült kivívni, hogy az afrikai országok képviselői a fekete földrész súlyának megfelelően helyet kapjanak az olimpiai mozgalom vezetésében is. Nagyon jelentősnek tartjuk, hogy Mohamed Mzali, Tunézia miniszterelnöke és Louis Giradou N' Diaye elefántcsontparti sportember NOB alelnöki megbízatásban tevékenykedik.

Az afrikai érmeik csillogása és a diplomáciai sikerek azonban nem homályosíthatják a történeti értékelés előtt az újonnan felszabadult országok testkultúrájának gondjait. Hogyan lehetne a testkultúra – és ezen belül a népi játékok – egészséges hagyományait átmenteni? Ugyanakkor

hogyan plántálhatnánk át Afrika legszélesebb rétegeibe az egyetemes testkultúra értékeit anélkül, hogy azt kommercializálnánk? Hogyan lehetne az iskolai testnevelést és az alapvető higiéniai követelményeket megteremteni ott, ahol a szakkadereket még az elsődleges fontosságú termelő ágak is nélkülözik? A modern értelemben vett olimpizmusnak nemcsak nemzetközi képviselői és nemzeti integrációs funkciói vannak, hanem életmód átalakító feladatai is, mert a sport csak így válhat a népművelés szerves alkotó elemévé!

Jegyzetek

1. Christoph Ulf: Sport bei den Naturvölkern. 1–2. (Magyar nyelvű fordítás a TF könyvtárában)
2. Kun László: Egyetemes testnevelés és sporttörténet. Bp. 1984. Sport 68.
3. Saját gyűjtőmunka alapján. Epizódyszerű leírását lásd: Reni Riefenstahl: Das Fest der Messer und der Liebe. Stern 1969. 51. sz. 52–58.
4. Pierre de Coubertin: Olimpiai emlékek. Testnevelés 1934. 7. sz. 227–229.
5. Magyar sportkalauz. Bp. 1983. Sportpropaganda 295–310.
6. Jean-Claude Ganga: Sport and Olympism in Africa. Olympic Review 1983. jan. 23.
7. Kun László, i. m. 361–362.
8. Az afrikai országok olimpiai sikereit részletesen tárgyalja: Mulu Wale: A sport és testnevelés fejlődése az afrikai országokban. Bp. 1979. (Doktori disszertáció.) TF könyvtár
9. Jean-Claude Ganga, i. m. 26.

SZIKORA KATALIN:

GONDOLATOK GERHARD LUKAS SPORT AZ ÓKORI RÓMÁBAN CÍMŰ KÖNYVÉHEZ

Bevezetésként feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a német szóhasználatban (elsősorban az NDK-ban, de az NSZK-ban is) a „Sport” fogalmat egészen más megvilágításban és értelemben használják a szakemberek, mint Magyarországon. Hasonlóan a testnevelés és sporttudományok más területeihez, a sporttörténetben is ez sokszor okoz zavart az értékeléseknél. A korábban differenciáltan használt fogalmak, pl. „Körperkultur”, „Körpererziehung” helyett, már az integrált kifejezést, a „Sport” fogalmat használják, amelybe tehát a testkultúra valamennyi ágát (iskolai testnevelés, versenysport, tömegsport, higiéné) is beletartozónak tekintik. Ebben az értelemben tehát érthető a könyv címe. Ennek az egyszerűsítésnek természetesen bizonyos hátrányai is lehetnek egy túlzottan sematikus és leegyszerűsített kép kialakításának esetében.

A könyv 1982-ben jelent meg a berlini Sportverlag kiadó gondozásában. Szerzője Gerhard Lukas filológus, kultúrtörténész és neves sporttudós, számos sporttörténeti publikációja által nemzetközileg is elismert személyiség. Áttanulmányozta az eddigi, a témával foglalkozó szakirodalmat, és ehhez a nagyobb lélegzetű összefoglaló munkához számos, eddig még nem publikált forrást is felhasznált. Ezekkel együtt alapozta meg koncepcióját. Könyve szinte úttörő munkának tekinthető a jó értelemben, s amely új vonásokkal ismerteti meg az olvasót és szakembert is az ókori Róma testkultúráját és sportjellegű tevékenységeit illetően.

Évszázadokon keresztül Róma volt az antik rabszolga-tartó társadalom központja, melyre jelentős hatással volt a környező, majd a meghódított népek kultúrája. A római birodalom az antik Görögországhoz és hellenisztikus államokhoz hasonlóan, számos anyagi és szellemi értéket hozott létre, melyek azokhoz a kulturális örökségeinkhez tartoznak, melyeknek hatása szinte jelenünkig kimutatható.

A római birodalom időszaka testnevelésének és sportjának bemutatásával azonban a sporttörténeti szakirodalom elég takarékosan bánt napjainkig. Hasonlóan hiányzik ebben a témában egy mindenre kiterjedő forráskritikailag is megalapozott szintézis is. Az okok kézzelfoghatóak: a görög gimnasztika és agonisztika, mindenekelőtt az olimpiai játékok fénye, ragyogása szinte mágnesként vonzotta a sporttörténeti kutatásokat. Kevésbé vonta magára a kutatók figyelmét a római testkultúra, különösen azok a sokszínű versenyküzdelmek, játékok (ludus),¹ amelyeket a hanyatló görög agonisztika utánzásának is tartva, nem éppen pozitív megvilágításba helyeztek. J. Krausenak ez az értelmezése azután vörös fonalként húzódott végig a későbbi feldolgozásokon is. A szétszórtan lévő és egymásnak gyakran ellentmondó római és görög források, amelyeket sokszor az ókori szerzők is szándékaiknak és érdekeiknek megfelelően, elfogultán, esetleg torzítva mutatnak be, valóban kétséges összegezésekre, következtetésekre levonására készíthetnek – mutat rá könyve bevezetőjében a szerző.²

G. Lukas könyve a kronológikus felépítés elvét követi, kezdve az etruszkoktól,

a királyság időszakán, a köztársasági periódus különböző szakaszain át, a császárkor időszakainak tárgyalásáig. Csupán a harmadik fejezetben tér el ettől annyiban, hogy ebben az egyes sportágak jellegzetességeit, technikai, taktikai, néhány esetben edzés-módszertani jellemzőit mutatja be a szerző. A késő – köztársaságkorban rajzolód-
tak ki ugyanis az egyes testgyakorlati ágak teljes egészükben, s ezeken a későbbi császárkor alig néhány kisebb módosítással változtatott.

A római testkultúra számos ellentmondásos jellegzetességére mutattak rá nap-
jainkig a sporttörténészek.³ Hiszen annak ellenére, hogy a római birodalomban nem alakult ki az iskolai testnevelés intézményes formája – a római iskola maga sem volt szilárd szervezet –, olyan nagyszabású versenyjátékok jöttek létre, melyeknek első-
sorban népszórazokoztató jellege közismert. A testgyakorlatokat a célszerűség és a hasz-
nosság mércéjével mérték, s mivel a római birodalom időszakát a szakadatlan hábo-
rúskodások és hódítások jellemezték, a testgyakorlatok alapvető funkciója a katonai képzés, a hosszú katonaeletre való felkészítés volt.⁴

Testkultúra az etruszkoknál

Az ókori Róma testkultúrája előzményeinek számbavételekor, bevezetőként egyértelműen az etruszkok testkultúrájának bemutatása kínálkozik.

Az ősközösségi társadalom bomlása, a katonai demokrácia időszakára esik a kultikus versenyjátékok keletkezése. Keveredtek benne a görög hatások (a dél-itáliai görög városállamok közvetítésével), az etruszk és az egyes latin törzsek jellegzetes-
ségei. A korai városok szövetségét szimbolizálták a közös szentélyek körül egy-egy isten tiszteletére rendezett kultikus szertartások, játékok, amelyek kezdetben har-
gyakorló jellegűek voltak. Az ifjak futásban, vívásban, birkózásban mérték össze ere-
jüket. Később az ünnepek számát fokozatosan emelték, pl. egy-egy nagy katonai győ-
zelem tiszteletére is rendeztek játékokat.

Az etruszkoknak tulajdonítják a kutatók a gladiátor játékok bevezetését is, amire azonban nincsenek hiteles bizonyítékok.⁵ (G. Lukas az etruszk eredet mellett foglal állást.)

Az etruszk testkultúrárt tehát, amelyre a legjelentősebb bizonyítékaink a régé-
szek által feltárt sírkamrák freskói és az egyes tárgyi emlékek (feketealakos vázák), az ökölvívás, a birkózás, a küzdősportok népszerűsége jellemezte, de ismerték görög hatásra az atlétika egyes ágait is (távolugrás, gerelyvetés, diszkoszdobás).

A köztársaság korának testkultúrája

A királyság időszakát felváltó köztársasági szakasz társadalmi változásai tük-
röződtek a versenyjátékokban is. A belpolitikai küzdelmeket, a plebejusok polgár-
jogi harcának győzelme eredményeképpen, a hódítások időszaka követte.

Az első nagyszabású játékot egy háborús ütközetet – i.e. 493-ban a Regillus-
tavi csatát – követően rendezték, de cél volt ezúttal az istenek jóindulatának elnye-
rése is. Ennek megszervezése és az érte való felelősség már nem a consul, hanem az aedilis feladata lett.⁶

Az i.e. 2. században, a Földközi tenger medencéjének meghódítása után, Róma a legfejlettebb és legnagyobb rabszolgatartó birodalommmá vált. A társadalmi átréteg-

ződést tükrözi a testkultúra szerepének megváltozása is. A római patricius polgár számára fokozatosan elvesztette jelentőségét a testgyakorlatok munkára, harcra történő felkészítő jellege. Az általuk végzett testmozgás kizárólag egészségügyi és szó-rakoztató jellegűvé vált. Ennek helyei az i.e. 1. századtól egyre népszerűbbé váló közfürdők, később a hatalmas területen elterülő nyitott thermae-k voltak. A fürdők kedvelt találkozó pontjai voltak az ókori Rómának, s mivel kis belépti díjért bárki használhatta őket, (nők is, bár kétszeres összegért) a legszegényebb polgár is pár órára egyenrangúnak érezhette magát a vagyonosabb rétegekkel. Fokozottan előtérbe kerültek viszont a katonai táborok kifejezetten a harci felkészítést szolgáló, kemény, nagy erőfeszítést igénylő fegyveres testgyakorlatai.

Sajátos politikai szerepe lett a késő-köztársaság korában a népszórakoztató játékoknak. Róma felduzzadt számú szabad lakossága elvárta, valósággal követelte a birodalom vezető tisztségviselőitől az ilyen jellegű események rendezését, s annak pazar kivitelezését. A rendezők pedig ilyenformán kívánták népszerűségüket, s ezáltal politikai súlyukat, befolyásukat növelni. A legnépszerűbbek a gladiátor viadalok és a cirkuszi kocsiversenyek voltak. Az első gladiátor viadalt (mint arra korábban utalás történt, hogy etruszk eredetét egyes kutatók napjainkban megkérdőjelezzik, de abban egyetértenek, hogy a halottkultusz elemeként a temetési szertartás részei lehettek) i.e. 264-ben Brutus Pera fiai, Marcus és Decius rendezték a Forum Boariumon (marhavásár tér), ahol három pár küzdött egymással.⁷ Ezután vált általánossá, hogy az elhunytak emlékére – a módosabbak végrendeletükben külön összeget hagytak erre a célra – gladiátor viadalokat rendezzenek. Az első politikai színezetű gladiátor viadalt, amely már teljesen elszakadt a temetési szertartástól, Gaius Gracchus rendeztette i.e. 122-ben a Forum Romanumon.⁸ A gladiátor játékokat általában magánszemélyek rendezték, néha egy-egy politikust, hadvezért, vagy gazdagabb polgárt egész gladiátor „testőrség” vett körül, így az i.e. 1. században felmerült, hogy a szenátus maximálja az egy személy által tartható gladiátorok számát.

A gladiátorok a hadifoglyokból és az elítéltekből kerültek ki nagyrészt, de a gladiátor dicsfény, ami a nyers fizikai erő hangsúlyozását dicsőítette, megtévesztett néhány feltörekedni vágyó, elsősorban a nincstelen rétegből származó fiatal, akik önként léptek gladiátor iskolákba. Az iskola, amelynek élén a „lanista” állt, nagyon szigorú és kötött életrendet követelt a gladiátoroktól, akik közül a legtöbbször nem volt más választása.⁹ Ismert a gladiátor viadalok brutalitása, durvasága, amelyekben sokszor még az egyenlő feltételek biztosítása sem ismert. Általában megállapítható, hogy a köztársaság korabeli gladiátor játékok kegyetlenebbek voltak a császárkoriaknál.¹⁰

Különleges népszórakoztató játékok voltak a „venatiók” – az állatviadalok, az első i.e. 186-ban volt Rómában¹¹ – és a „naumachia”-k, a hatalmas medencékben rendezett mesterséges tengeri ütközetek, amelyek majd a császárkorban (Augustus, Claudius idején) nyújtanak különleges szórakozást a római tömegeknek.

Testkultúra a császárság korában

A császárkor első évszázadában bontakoztak ki a nagyszabású népszórakoztató játékok a legteljesebb fényükben és pompájukban. Szerepük azonban elsősor-

ban és leginkább a császárok dicsőítésére és istenítésére szorítkozott. Sajátos jellegzetessége a császárkori testkultúrának, hogy a hódítások fokozatos csökkenésével csökkent a hadifoglyok száma, s így a gladiátorok értéke (anyagi és eszmei is) növekedett. Ezzel magyarázható az a korábban említett kijelentés, hogy a köztársaságkor végi gladiátor viadalkok kegyetlenebbek voltak, emberéletben több áldozatot követeltek a császárkoriaknál. Népszerűségük is átmenetileg visszaesett. Sőt, a principatus időszakában Augustus kísérletet tett görög jellegű atlétikai versenyek meghonosítására is. A későbbi császárok közül nem egy lépett maga is a küzdőtérre, hogy aztán természetesen mindig győztesként ünnepeltesse magát (Nero, Caracalla, Commodus).

A császárkor utolsó, már hanyatló időszakában ismét előtérbe kerültek a véres gladiátor és állatviadalkok. (pl. a keresztényüldözések időszakában.) Kialakultak a cirkuszi pártok (vörös, kék, zöld, fehér factio), és így a versenyjátékok is a társadalmi és a politikai harc eszközüvé váltak.¹²

Görög versenyek a római birodalomban

A görög testkulturális hagyományokat többször próbálták a római politikusok meghonosítani és népszerűvé tenni a római birodalomban, bár kevés sikerrel. Ebben a törekvésben sajátosan keveredtek a görög tradíciók, a keleti hellenisztikus elemek a meghódított népek kulturális és rituális jellegzetességeivel.¹³

Elsőként i.e. 81-ben Sulla Mithridatesz fölött aratott győzelme tiszteletére rendezett Rómában atlétikai versenyt, amelyre annyi görög atlétát vitetett Rómába, hogy a 175. olympiai játékok versenyeit a fiatal fiúk stadionfutása kivételével, nem lehetett megtartani.¹⁴

Augustus hasonló kísérletet tett, i.e. 31-ben, s Antonius Cleopatra felett Actiumnál aratott győzelme emlékére rendelte el az ún. „Actialiak” négyévenkénti megrendezését, amelyek szintén a görög versenyjátékok rendszerét vették át. Hasonlóan Augustus alapította i.e. 2-től a nápolyi játékokat, az ún. „Augustaliak”¹⁵-öt is. Népszerűek voltak a görög versenyek (a pentatlon egyes számai, az ökölvívás és főként a nagyszabású kocsiversenyek) Nero uralkodása alatt is.

A leghosszabb ideig – a nyugat-római birodalom bukásáig – fennmaradó periodikus versenyrendezvényeket „Capitoliumi” játékok néven, i.sz. 86-ban Domitianus alapította Rómában. Versenyszámaina a római pentatlon képezte (futás, ökölvívás, birkózás, fegyvertánc karddal, diszkoszdobás).¹⁶

*Az állandó ünnepek versenyjátékai*¹⁷

A római birodalom történeti fejlődése során az ünnepek száma fokozatosan emelkedett. Versenyjátékai is kibővültek a kor ízlésének, társadalmi szükségletének megfelelően. Számuk is, de inkább időtartamuk nőtt meg. Az első a hagyományos kultikus ünnepekhez kapcsolódó, rituális szertartással is járó 1 napos ünnepek voltak a Consus isten tiszteletére rendezett ún. „Consualiak” augusztus végén és december közepén. Consus volt a gabonabetakarítás és elvermelés istene, így ezeket az ünnepeket a munkák elvégzése után közvetlenül tartották. A leghagyományosabb versenyszáma a futás volt. A későbbiekben a nagy katonai győzelmeket és fontos évför-

dulókat többnapos játékokkal ünnepelték meg. Az ünnepek száma a császárkor végén elérte az évi 175 napot.

Április 4–10. között rendezték a „Iudi Megalenses”-t, Kybele istennő tiszteletére. Április 12–18 között a „Iudi Cereales”-t Ceres istennő tiszteletére. Ezt az ünnepet i.e. 494-től a néptribunusi hivatal létrejötte tiszteletére rendezték, amely a plebejusok erejét is hivatott volt demonstrálni.

Április 28. – május 3. között tartották a „Iudi Florales”-t, a tavasz ünnepét.

Július 6–13. között a „Iudi Appollinares”-t, Apolló isten tiszteletére, július végén, 20–30. között pedig Julius Caesar katonai győzelmeinek tiszteletére rendeztek játékokat.

Szeptember hagyományos nagyszabású ünnepe 4–19. között a „Iudi Romani” volt.

Októberre két ünnep esett, a „Iudi Capitolini” és az ún. „Augustalia” ünnepe (3–12. között). Október végén Sulla győzelmét ünnepelték a „Iudi Victoriae Sullanae” megrendezésével (27–30).

November 4–7. között tartották a plebejusok nagy, és ezáltal a birodalom össznépi ünnepét, a „Iudi Plebei”-t. Nagyszabású versenyek, áldozatbemutatók, lakomák jellemezték, rendezője pedig az ún. „plebeius aedilis” volt.

Az ünnepek sorát dec. 15-én a „consualia” és a 17-én kezdődő ötnapos ún. „Saturnalia” zárta, mely az ajándékozás, szórakozás, a vendégeskedés ünnepe volt.

Sajátos misztikus és mágiikus jellege volt a korai „Iudi Taurii”-nak. A „rossz” (pl. a járványok) elűzését szolgálta és mindig éjszaka tartották. Valószínű, a kezdeti szakaszban az éjszakai harc gyakorlása is cél lehetett.

Testgyakorlati helyek az ókori Rómában

A nem versenyszerű, inkább egészségügyi célokat szolgáló testgyakorlati ágak gyakorlására (pl. a labdázásra) az ún. sphaeristeriumok szolgáltak. Hasonló célokból nyitott játékterek vették körül a nagy kiterjedésű thermaek-et is. Kedvelt szórakozóhely volt, ahol aktív pihenésre és szórakozásra nyílt lehetőség, a Mars-mező (ez a Campus Martius).

„Itt a nap minden szakában nagy tömeg tolongott. Volt aki lovagolt, mások kocsihajtó tehetségüket próbálgatták, labdáztak, birkóztak. Néhányan pedig a Tiberisben úsztak és eveztek. A nézők tömege minden ügyességet és erőt tapssal fogadott.”¹⁸

A források szerint, az első amphiteatrumot Gaius Scribonius Curio építtette fel fából i.e. 53-ban. Ennek mozgatható elemeit összeillesztve, körszínház forma jött létre, amelyben színházi előadásokat is tartottak. Az első kő amphiteatrum Statilius Taurus nevéhez fűződik i.e. 29-ben.¹⁹ Julius Caesar is építtetett i.e. 46-ban egy már állatviadalok tartására is alkalmas épületet. A legnagyobb, ma is lenyűgöző méretű amphiteatrum a Vespasianus uralkodása alatt elkezdett, és a fia, Titus alatt befejezett Amphiteatrum Flavianum, vagy Colosseum. A kissé ellipszis alakú, négy emelet magas (50 m), 188 m hosszú és 156 m széles, két részből álló épület (caves = nézőtér, aréna = küzdőtér) i.sz. 80-ban készült el. Állatviadalok, gladiátorjátékok megrendezésére volt alkalmas.

A másik hagyományos testgyakorlati ágak üzésére is alkalmas építmény a

„circus” volt. A „circus” eredetileg lapos, nyílt tér volt, melyet emelvény vett körül a nézőközönség számára. A legjelentősebb és legősibb a Palatinus és az Aventinus közötti völgyben elterülő „Circus Maximus”, valamint az i.e. 220-ban a Mars-mezőn a Gaius Flaminius által építtetett „Circus Flaminius” volt. A kirkuszi kocsi- és lovasversenyek meghatározott szabályok szerint és rendben folytak.

Görög jellegű atlétikai versenyt szintén a Mars-mezőn épített „Stadium”-ban tartottak.

A hatalmas hajócsaták (naumachia) rendezésére alkalmas mesterséges medencét (553 hosszú, 350 m széles) Augustus építtette Rómában, a legmonumentálisabb hajócsatát pedig Claudius rendeztette a Rómától keletre eső „lacus Fucinus”-on, ahol Tacitus szerint a 100 gályán lévő 9 ezer evezős közül egy sem maradt életben.²⁰

Összegezésképpen megállapítható, hogy G. Lukas könyvében arra törekedett, hogy a római testkultúra, sport megnyilvánulási formáit gazdasági, osztálytagozódási és társadalomszerkezeti változások összefüggéseiben a történeti valóságnak megfelelően ábrázolja és érthetővé tegye. Bemutatja a római testkultúra fejlődésének főbb változásait, kulturális fejlődésének különféle fázisait, amelyek sokrétűségét leginkább a külső hatások eredményezték. Itt összegeződtek, s a legkomplexebben összefonódva jelentkeztek az akkori világ kulturális, így testkulturális hatásai is.

A szerző törekvése az volt, hogy a fejlődés egyes fokozataira mutasson rá, valamint bebizonyítsa, hogy véleménye szerint a sporttevékenység az emberi (társadalmi) viszonyok egyik „ősjelensége”. Szükséges volt bizonyos részletek kiemelése, melynek bemutatása segítségével talán a római testkultúra is – természetesen testnevelési és versenysport vonatkozásban hatásában elmaradva a görög gimnasztika és agonisztika eredményeitől – elfoglalhatja helyét a sporttörténeti szakirodalomban.

Jegyzetek

1. A ludus szó kettős jelentése: elemi iskola, játék, gyakorlásra szánt hely. I. Pecz Vilmos: Ókorlexikon.
2. Gerhard Lukas: Sport im alten Rom. Berlin, 1982. Sportverlag
3. Kun László: Egyetemes testnevelés- és sporttörténet, Bp. 1978. Sport
4. Tellér Tivadar: A római versenyjátékok története. Bp. 1961. Kézirat
5. Jean- Paul Thuillier: Les sports dans la civilisation etrusque. Stadion, 1981. 7. évf. 2. sz. TF fordítás 10.
6. Tellér, T., i. m. 46.
7. Kl. C. Wildt: Daten zur Sportgeschichte, Teil 1. Die alte Welt und Europa bis 1750. Schorndorf 1970. 38.
8. Kun László, i. m. 84.
9. A „lanista” = vívómester tartotta fenn a gladiátoriskolát, a kiképzett gladiátorokat eladta, bérbe adta. A gladiátorságra való ítélet 3 formája létezett: damnatio ad gladium (gladiátor kardjára), damnatio ad bestias (vadállatok elé vetés), damnatio ad ludum (gladiátoriskolára való ítélet), I. Bohn Ferenc: Testneveléstörténet. Bp. 1941. 90.
10. Kun László, i. m. 84.

11. Tellér Tivadar, i. m. 85.
12. Gerhard Lukas, i. m. 151.
13. Uo. 156.
14. Kl. C. Wildt, i. m. 38.
15. Horst Ueberhorst: Geschichte der Leibesübungen, Band 2, Verlag Bartels und Wenitz KG, Berlin–München–Frankfurt a.M. 1978. 225.
16. Kun László, i. m. 86.
17. Ürögdi György, A régi Róma. Bp. 1961. Gondolat 219.
18. Kun László, i. m. 84.
19. Ürögdi György, i. m. 213.
20. Gerhard Lukas, i. m. 143.

SÁGI MARIANNE:

„A BOLDOGSÁG ESZMÉJE A KÖZÉPKORBAN”

(Beszámoló a X. Amiens-i konferenciáról)

(Amiens, 1984. március 22–25.)

Az amiens-i egyetem (Université de Picardie) középkori tanulmányokkal foglalkozó szekciója még nem nagy múltra tekinthet vissza, ennek ellenére máris a Franciaországban működő három, a középkori társadalom és kultúra kutatásával foglalkozó műhely (Poitiers, Aix-en-Provence, Amiens) egyikeként tartják számon. S eredményeit tekintve: joggal. A csoport (melynek létrehozója és vezetője Danielle Buschinger) a germán és gallo-román kultúrkör kapcsolatainak, egymásrahatásának és egybemosódásának kutatását tűzte ki céljául; megalakulása (1976) óta számos kiadványt jelentetett meg és több konferencia megszervezését vállalta magára.

Publikációik általában irodalmi – filológiai jellegűek; kritikai kiadások: Eilhart von Oberg: Tristan (1976); Eberhard von Cersne: Der Minne Regel (1980); Heinrich von Freiberg: Tristan (1982); Beowulf (1984); illetve fordítások: Gottfried von Strassburg: Tristan (1980); Heinrich der Gliechezare: Reinhart Fuchs.

Az általuk szervezett kollokviumok azonban nem kizárólagosan irodalmi kérdések megvitatásával foglalkoznak. Évente, sőt évente kétszer hívnak össze a világ minden tájáról egyetemi tanárokat, kutatókat, hogy a középkori kultúra egy meghatározott kérdéséről kicseréljék véleményüket, bemutassák új kutatási eredményeiket, vitatkozzanak. Néhány téma a közelmúltból: „Irodalom és társadalom a középkorban” (1978); „Zene, irodalom és társadalom a középkorban” (1980); „Az antikvitás ábrázolása a középkorban” (1981); „A négy elem a középkori kultúrában” (1982); „Komikum, szatíra és paródia a Renart-hagyományban és a fabliaukban” (1983); „Szerelem, házasság, és ezek hagyományos kereteinek áthágása a középkorban” (1983); „Lancelot” (1984).

A legutóbbi konferencia a középkori boldogság – eszmény kérdésével foglalkozott. A széleskörű téma jellegéből adódóan ismét nem csupán irodalmárok, nyelvészek, filológusok előtt tárultak ki a Logis du Roy reneszánsz kapui, hanem szép számban jelentek meg teológusok, művészettörténészek, filozófusok és történészek is. A neves irodalomtörténész, Jean – Charles Payen (université de Caen) megnyitó beszédében éppen az utóbbiakhoz intézte üdvözlő és egyben megrovó szavait, amikor a képzelet és a képzeletbeli világ jelentőségére hívta fel a figyelmet: „a történet nem törődik a képzelet termékeivel – és ebben nincs igaza!” Valóban, a mentalitástörténet számára szinte elengedhetetlen egy adott társadalom vágyainak, illúzióinak, utópisztikus elképzeléseinek – vagy éppen múltbamenekülésének – mélyreható vizsgálata, hiszen ezáltal a kor embereinek érzés – és eszmevilágának, s ezen keresztül a társadalomban felmerülő problémáknak a megértéséhez jut közelebb.

A konferencián elhangzott 41 előadás témája nagyjából két kérdés köré csoportosítható: utópia-e a boldogság a középkorban vagy realitás, vallásos – misztikus eltávolodás egy bűnös világtól és felemelkedés Istenhez, avagy nagyon is földi, kézzelfogható valóság, teli has és szexuális kielégülés? Úgy tűnik, mind a kettő. Hogyan

határozható meg ez a boldogság – melynek keresése, Pascal szerint, minden emberi cselekvés legfőbb mozgatója? Általában vagy mint tartós állapot, vagy pedig mint pozitív érzelmi hatással járó esemény bekövetkezése illetve ennek várása.

Az egyházatyák, teológusok, szerzetesek számára a világtól való elfordulás – contemptus mundi –, az Isten-keresés kegyelmi állapota jelenti a beatitudo földi megvalósulását – ami úgyszólván csak halvány visszfénye lehet az üdvözültek földöntúli boldogságának. (Robert Bultot, Louvain-la-Neuve).¹ A hamis látszatok rabságában élő ember csak akkor találhat rá, ha megtagadja és elhagyja evilági bilincseit és életét teljesen Istennek – Deus beatitudinis – áldozza. (Michel Perrin, Amiens).² A filozófia és a tudományok is csak vigasztalásul szolgálhatnak e siralomvölgyben. (Gianfelice Peron, Padova).³ Felmerül azonban a kérdés: a középkori szerzetes boldogtalan volt-e? Tiltotta-e az Egyház a boldogságra való törekvést?

A 13–14. századra a filozófusok, írók, teológusok és misztikusok álláspontja teljesen megváltozik. Egyedül Isten a boldogság forrása – kegyelméből mégis boldogok lehetünk már itt a földön is: résztvevői vagyunk az isteni boldogságnak, és ha ezzel a mindent átalakító pillantással (regard de transfiguration) szemléljük a világot, a mindennapi élet is megváltozik körülöttünk. Bár az ember fizikailag fogoly, az élő Isten határtalan szeretete lehetővé teszi a lélek számára a vele való találkozást, s így a szenvedésről, fájdalomról való elfelejtkezést. Isten ugyan együtt szenved az emberrel, de ha az ember Isten útját követi, többé már nem érez fájdalmat és a legszörnyűbb tragédiát is az isteni akarat megnyilvánulásának tekinti. A világ – coincidencia oppositorum – fájdalmas öröm és boldog szenvedés. A földi élet csonthéjba zárt dióhoz hasonlítható: az isteni jószág mindent körülölel. (Rolan Maisonneuve, Oyonnax).⁴ (Ugyanez az elmélet és hasonlat Shakespeare-nél is felbukkan, Hamlet és Rosenkrantz párbeszédében.)

A megváltozott, transzfiguratív szemlélet eredményeképpen a tudományok feladata sem csupán a vizsgálat; éppen ellenkezőleg, eszközül és célul szolgálnak a boldogságot itt a földön kereső embernek. Nicole Oresme számára boldogság és tudomány szinte egyet jelent. Ő is különbséget tesz azonban „emberi” és „kontemplatív” boldogság között, s ez utóbbit, a szemlélődő-kutató tudós „beatitudo”-t tartja magasabbrendűnek – miként a bibliai példában Jézus Mária szolgálatát. A tudós lisieux-i püspök Arisztotelész-fordításának első lapján (Hága ill. Chantilly) látható két miniatúra is az emberi és isteni boldogság kettősségét mutatja: „Félicité humaine” díszes trónon ülő koronás nőalak, joggal kezében, míg „Félicité contemplative” egyszerű zsmolyán arcát Isten felé fordítva fogadja az Úr áldását. (Jeannine Quillet, Paris XII).⁵

A földöntúli boldogság keresése mellett a középkorban is mindvégig jelen van egy másik, sokkal világibb boldogság-eszmény, amely a nemesi – lovagi ill. városi – polgári irodalomban érhető tetten.

Többféle boldogság létezik tehát – erősen osztályhoz, réteghez vagy még inkább műveltséghez kötötten. A trubadúrlíra – a szenvedés, az „amor de lonh” boldogsága (Antoine Tavera, Nizza)⁶ – és az udvari regények arról tanúskodnak, hogy a felsőbb rétegek eszményképe az embert átformaló, próbára tevő nagy szerelem, amely szinte egy másik világba vezet el a hőst (vagy hősokeket). (Christoph Huber, München).⁷ Az emberi és a keresztény-vallásos szféra itt is világosan elkülönül (pl. Philippe de Beaumanoir „La Manekine” c. regényében), vagy pedig olyannyira össze-

mosódik, szerelmi és vallásos próbatétel annyira egygyólvad (mint például a „Minnegrotte” problémája a Trisztánban), hogy maguknak a megpróbáltatásoknak az értelmezése és elemzése válik a kutatók legfőbb feladatává.

A „nemesi” irodalom eme végeredményben tragikus szerelem-eszménye azonban hamarosan a szélesebb rétegek közé is eljutott (gesunkenes Kulturgut) s folklorisztikus-népies elemekkel fonódott össze, mint pl. a regényekben és fabliákban. Ezek a meseszerű történetek azonban már idilli környezetben játszódnak, boldog befejezést nyernek (Floire et Blancheflor, stb.); hiányzik belőlük úgy a valódi tragikum, mint a megtisztító elvágyódás. (Paul Bancourt, Aix-en-Provence).⁸ Az arisztokratikus életérzésnek pedig szinte paródiáját adják a kibontakozó városi – polgári kultúra első termékei és az egyetemeken a számbelileg jócskán felduzzadt diákság (goliardok) költészete. Rosanna Brusegan (Padova) előadásában⁹ Franciaország egyik legfejlettebb középkori tájegységének, az „artois-i kultúrának” éppen ezt az ironikus – szatirikus vonását emelte ki (Aucasin és Nicoleté, Jeu de la Feuillée), és közönségigényt kielégítő szerepét mutatta be.

Az alacsonyabb rétegek számára a boldogság gyakran a legegyszerűbb (és mégis elérhetetlennek tűnő) dolgok utáni vágyakozást jelenti: mint például egy fazék gőzölgő leves, néhány garas a zsebben, vagy egy hites feleség. A gazdagság gyakorolja általában a legnagyobb vonzerőt. A házasság mint a szerelem „legalizálása”, mint társadalmilag fontos tényező szerepel, de a boldogság nem mindig jár együtt vele. (Jean-Marc Pastré, Rouen).¹⁰ Marie-Thérèse Lorcin (Lyon)¹¹ a fabliákban érzelke, cselkvés ill. érzelmi úton létrejövő boldogság – élményt különböztetett meg. Érdekes, hogy az általuk vizsgált történetekből az derült ki: a francia mesékben a nőknek – a szerelemben és házasságban – inkább passzív, míg a német elbeszélésekben inkább aktív szerepük van.

Az élet legelemibb igényeinek kielégítése ill. a gazdagság utáni sóvárgás elemzésekor az a kérdés vetődik fel: vajon az életszínvonal emelkedése, a demográfiai növekedés hatása megfigyelhető-e ezekben az irodalmi alkotásokban? A történelmi kutatás által megállapított fejlődés hatása milyen eltéréssel jelentkezik, ill. jelen van-e egyáltalán az emberek tudatában? A boldogság elérhető-e, s nem marad-e a középkoron át mindvégig csupán utópisztikus vágyálom? Hiszen úgy tűnik, a középkori ember legjellemzőbb tulajdonsága éppen ez az örökös elvágyódás: a földi élet legyőzése és semmibevevése, a gótikus katedrálisok ég felé törekvése illetve egy múltbeli aranykor, az elveszett paradicsom utáni nosztalgia, a román templomok zömök ótámentumi figurái.

Ezt az elvágyódást fejezik ki az utópiák. A középkori utópiákban is megfigyelhető a fentebb említett kettősség: a testi ill. lelki örömök két veglete, Isten országa (civitas Dei) és a bőség mesebeli birodalma, Eldorado („Cocagne”): itt már aktív szerepe nincs az embernek. Az üdvözültek mosollyal arcukon fürdenek az isteni boldogság fényében; Eldorado szerencsés lakói pedig nem kevésbé elégedett arcki-fejezéssel várják, hogy szájukba repüljön a sült csirke. (Francisco d’Episcopo, Nápoly).¹²

A társadalmi utópiák általában Keletre (Szentföld; Indiák) helyezik azt az országot, ahol – mintegy a mennyei Jeruzsálem mintájára – az igazság fog uralkodni és minden ember boldog lesz. Természetesen ezek az új birodalmak is feudális alapokon épülnének fel; ilymódon az ismeretlen Johannes Presbyter 13–14. században

rendkívül népszerű teokratikus állam-utópiája mintegy a nyugati államberendezkedés propagandájává is válik. A társadalmi rend megváltoztatásának kérdése nem, csupán a meglévő tökéletesítésének, jobbá tételének gondolata merül fel ezekben az elképzelésekben. (Martin Gosman, Groningen).¹³ Ennyiben tehát közelállnak a társadalmi szatírák célkitűzéseisehez: a hármas alapon nyugvó rend örök és megváltoztathatatlan, csupán itt-ott szorul rá némi javításra ahhoz, hogy a boldogság itt a földön is eltölttesse az emberek szívét.

Philippe de Mézières, miután összehasonlítja és megbírálja a keleti ill. nyugati szokásokat, erkölcsöket és intézményeket, műve utolsó részében valóságos „kormányzati kézikönyvet” készít az uralkodók számára. (Joan B. Williamson, Long Island).¹⁴

Előfordul azonban, hogy maguk az uralkodók is boldogtalanok és koronájukról lemondva szívesen cserélnének egy tengerésszel vagy egy kereskedővel, mint például X. (Bölcs) Alfonz spanyol király. Camilo Flores Varela (Santiago de Compostela)¹⁵ azonban egy folklorisztikus hagyomány továbbélését mutatta ki a trubadúr-király költeményében és a fiktív elvágódásnak ezt a kifejezését egy hipotetikus polgári boldogságesszménynek tulajdonította.

Az utazás motívuma, a boldogság távoli tájakon való keresése és esetleges megélése mindvégig jelen van az irodalmi művekben. Érdekes módon azonban a zarándokok beszámolóiban lelki öröm, boldogság, eufória, lelkesedés nyomát sem találjuk. Annie Faugère (Nancy)¹⁶ az általa vizsgált német útbeszámolókból hiába kereste a boldogságra utaló szavakat és kifejezéseket (Saelde, Glücke; Wunne; Freude). Igaz, a jeruzsálemi zarándoklás nem egyszerű vezeklés az elkövetett bűnökért – tehát tulajdonképpen büntetés-számba vehető. Lehetséges ám az is, hogy ezek az útbeszámolók egyfajta „turisztikai zsebkönyv” szerepét is betöltötték, ezért is hiányzik belőlük minden szubjektív érzelmre utaló áradozás, vagy meghitt, csendes öröm.

„A történész nem törődik a képzelet termékeivel és a lelki élet jelenségeivel – a tragédiák, háborúk, nagy sorsfordulók foglalkoztatják” – mondta Jean-Charles Payen. Holott a középkori ember vágyakozása egy jobb, szebb, boldogabb világ felé, álmai, az elvesztett Paradicsom, Eldorado, az utópiák – mind-mind részét képezik mai, modern kultúránknak és valahol mindig jelen vannak tudatunkban mindennapi munkánk során.

Jegyzetek

1. Robert Bultot (Louvain-la-Neuve): L'aspiraton au bonheur et l'idéologie du „contemptus mundi”.
2. Michel Perrin (Amiens): La transition de la notion antique du bonheur à la notion chrétienne de béatitude: de l'eudémonisme philosophique aux „De beata vita” de Lactance et d'Augustin.
3. Gianfelice Peron (Padova): Le bonheur de la consolation. Remarques sur quelques traductions de Boèce aux XIIIe et XIVe siècles.
4. Roland Maisonneuve (Oyonnax): Le bonheur et le regard de transfiguration chez Julienne de Norwich.
5. Jeannine Quillet (Paris XII): L'idée de bonheur selon Nicole Oresme.

6. Antoine Tavera (Nice): Le bonheur dans la souffrance: les troubadurs sont-ils les inventeurs du „masochisme“?
7. Christoph Huber (München): Le „bonheur“ dans le tragique roman d'amour de Gottfried de Strasbourg.
8. Paul Bancourt (Aix-en-Provence): Bonheur et innocence: regard sur l'image du bonheur idyllique des „amours enfantines“ dans quelques romans des XIIe et XIIIe siècles.
9. Rosanna Brusegan (Padova): Le bonheur artésien: le cas de „Aucassin et Nicolette“.
10. Jean-Marc Pastré (Rouen): Les composantes du bonheur conjugal dans les fabliaux allemands.
11. Marie-Thérèse Lorcin (Lyon): L'idée du bonheur dans les fabliaux.
12. Francesco d'Episcopo (Nápoly): L'idée du paradis terrestre au Moyen-Age.
13. Martin Gosman (Groningen): Les royaume du Prêtre Jean: l'interprétation d'un bonheur.
14. Joan B. Williamson (Long Island): L'idée du bonheur chez Philippe de Mézières
15. Camilo Flores Varela (Santiago de Compostela): Malheurs royaux et bonheur bourgeois. A propos d'une chanson d'Alphonse X le Sage.
16. Annie Faugère (Nancy): Le bonheur dans les récits de voyages.

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185–604
V. Szabadsajtó u. 6.	184–840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér	843–160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	–
Szt. István krt. 25.	314–334
I. Bem u. 9.	352–346
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181–401
József nádor tér 1.	185–850
CORVIN Áruház	335–551
Lenin krt. 17.	423–551
Hegedűs Gyula u. 43.	491–505
Baross u. 59.	131–286
SKÁLA Áruház	852/222/28
Petőfi Sándor u. 17.	189–013
Rákosfalva park 3/c (XV.)	847–274
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	116–269

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1985

2. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Niederhauser Emil,
szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

Françoise Piponnier: Öltözködés és társadalmi élet. (Az Anjou udvar a 14–15. században)	3
Jane Schneider: Pávák és pingvinek: Az európai öltözködés és színek politikai gazdaságtana	30
Egedy Gergely: Birodalomból nemzetközösség (1887–1931)	86
Catherine Durandin: Oroszország, Románia és az új balkáni határok. Dobrudzsa esete	108
<i>Tájékozódás</i>	
Lipcsey Ildikó: Egy sorsfordító nap krónikája (1944. augusztus 23. szerda)	129
Szarka László: Cseh és szlovák szerzők a csehszlovákiai nemzeti kisebbségek helyzetéről 1968–1983	136

A Címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződőtt és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.
